

Een eerlijke plaets

Memorboek van
joods Wageningen en omgeving

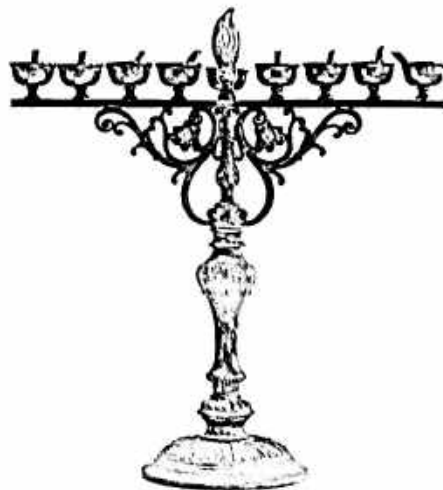

door A.G. Steenbergen

122222

Een eerlijcke plaets

Memorboek van
joods Wageningen en omgeving

door A.G. Steenbergen

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door:

- Prins Bernard Cultuurfonds Gelderland
- Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven
- Gemeente Wageningen
- Rabobank Wageningen
- Notaris R.G. Fierst van Wijnandsbergen
- Stimuleringsfonds van de Gereformeerde Kerk Wageningen

©2002 Stichting Joods Gedenkteken Wageningen en omstreken

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op een andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ontwerp omslag en grafische verzorging: Ontwerpburo GOW, Wageningen
Drukwerk: Grafisch Service Centrum Van Gils B.V., Wageningen

ISBN 90-9016386-7

Hoofdstuk V	20ste eeuw	
	- Tweemaal een mikwe	61
	- Onderwijs vanaf 1900	66
	- Een sjoel in het Slangengat	68
	- De drie laatste voorgangers	73
	- Samuel van Embden, sjammes en bibliotheekbeambte	75
	- Herinneringen aan de vroegere Jodenbuurt	79
	- Een bar mitswa in de oorlog	85
	- Onderduik en choepa	88
Hoofdstuk VI	Omgeving van Wageningen	
	- Joods leven in Ede en Bennekom	91
	- Herinneringen aan de familie Manasse	99
	- De familie Cohen in Renkum	103
	- Joods Rhenen na de opheffing in 1916	107
	- De familie Cohen in Zetten	115
	Lijst van weggevoerde en omgekomen joodse personen uit Wageningen, Renkum, Ede en Rhenen	121
	Verklaring van Hebreeuwse en Nederlands-Jiddische woorden	126
	Verklaring van afkortingen	127
	Verklaring van gebruikte tekens	127

Inhoudsopgave

Voorwoord	Rabbin J.S. Jacobs, voorzitter Interprovinciaal Opperrabbinat te Hilversum (IPOR)	5
Verantwoording	A.G. Steenbergen	7
Hoofdstuk I	16de eeuw	
	- Joods leven in Wageningen in de 16de eeuw	9
Hoofdstuk II	17de eeuw	
	- De lommerk in de Jodestraat	13
Hoofdstuk III	18de eeuw	
	- Een borgtocht in 1700	17
	- Enige Duitse Jode of Smoussen	21
	- De doctorsbul van Mordechai Jacobs	27
	- Uit oude registers	30
	- Een beschermde begraafplaats	35
Hoofdstuk IV	19de eeuw	
	- Het begin van de 19de eeuw	39
	- Naamsaanneming in 1812	40
	- Een synagoge in een pakhuis	42
	- Joods godsdienstig onderwijs in de 19de eeuw	47
	- Sjoфарblazer Meijer van Embden	51
	- Nieuwbouwplannen in 1879	53
	- Verenigingen	54
	- Het ambtsgebed en Henri Jacob Haas	56
	- Feestlied voor rebbe Cozijn	59

Hoofdstuk V 20ste eeuw

- Tweemaal een mikwe	61
- Onderwijs vanaf 1900	66
- Een sjoel in het Slangengat	68
- De drie laatste voorgangers	73
- Samuel van Embden, sjammes en bibliotheekbeambte	75
- Herinneringen aan de vroegere Jodenbuurt	79
- Een bar mitswa in de oorlog	85
- Onderduik en choepa	88

Hoofdstuk VI Omgeving van Wageningen

- Joods leven in Ede en Bennekom	91
- Herinneringen aan de familie Manasse	99
- De familie Cohen in Renkum	103
- Joods Rhenen na de opheffing in 1916	107
- De familie Cohen in Zetten	115

Lijst van weggevoerde en omgekomen joodse personen uit Wageningen, Renkum, Ede en Rhenen	121
---	-----

Verklaring van Hebreeuwse en Nederlands-Jiddische woorden	126
---	-----

Verklaring van afkortingen	127
----------------------------	-----

Verklaring van gebruikte tekens	127
---------------------------------	-----

Voorwoord

"Zo zal de naam van de gestorvene niet uitgeroeid worden uit zijn broederen en uit de poort zijner woonplaats (Ruth 4:10)", zijn de woorden die prijken op het monument te nagedachtenis aan de joodse burgers van Wageningen die niet meer zijn, gedeporteerd, zoals we dat zo steriel kunnen uitdrukken, in de jaren 1940-1945.

En nu dan een Memorboek, ook een monument, maar dan in de vorm van een literaire gedenksteen, dat in herinneringen roept een stuk Wageningse historie die zo gruwelijk werd beëindigd.

Verhalen en afbeeldingen beschrijven de historie van "Joods Wageningen en Omgeving". Wellicht een vreemde wijze van geschiedschrijving, zo anders. Maar misschien is deze afwijkende manier juist in deze context de enige juiste, want die geschiedenis van die Wageningse joden was zo anders, helaas.

In een Pools stadje had de joodse gemeenschap gehoord dat elders een grote rebbe zou wonen. er werd een gezant gestuurd naar de woonplaats van de onbekende nieuwe Rebbe. De gezant kwam terug en op de vraag wat hij van de Rebbe had gehoord, welke indruk de rebbe had gemaakt, antwoordde de gezant:
De nieuwe Rebbe is een gigant, een indrukwekkende grootheid, *meer dan twintig minuten zweeg de rebbe, terwijl een grote menigte aanhangers geïnspireerd en muisstil luisterde.*

Een Memorboek met lege bladzijden had wellicht ook een veelzeggende optie geweest, maar de vraag stelt zich of de lezer in de lege bladzijden iets had gezien. Daarom is het een prachtig alternatief om de afbeeldingen te laten vertellen en de verhalen te laten spreken. Soms zijn beschrijvingen niet nodig, vaak onkrachten verslagen de duidelijkheid der geschiedenis. Voor u ligt een Memorboek dat niet geschreven is, maar dat u laat kijken en u laat luisteren naar wat eens was.

Waarom weer een monument, dit maal in gedrukte vorm? Voor wie en waarom? Is het vanwege de literaire waarde? Is het omwille van de historie? Ik moet het antwoord schuldig blijven. Wellicht een waarschuwing.

Een groep Nederlanders met een minderheidsgodsdiensdienst leeft, werkt en woont in Wageningen en verdwijnt dan plotseling op moordadige en mensonwaardige wijze uit het Wageningse straatbeeld, weggerukt, afgevoerd, voor eeuwig. Laat de jeugd weten wat we hebben laten geschieden, misschien leren ze ervan. Laat de jeugd weten dat er helden waren, veel te weinig, die het niet wilden laten geschieden, maar dat de mensen gewoon als kuddedieren de brute bezetter volgden zodat er een eind kwam aan al die mooie en minder mooie beelden en verhalen van vroeger.....

Maar misschien moeten we dit Memorboek niet beschouwen als een educatief programma waaruit iets geleerd moet worden om te voorkomen. Misschien moeten we dit Memorboek alleen maar zien als eerbetoon,

een grafzerk voor hen die verdwenen via de schoorstenen van de crematoria in het duister gat van de historie. Een graf werd hen zelfs niet gegund, hun stoffelijke resten hadden zo graag in hun Wageningen begraven willen worden, op hun eigen joodse Wageningse begraafplaats.

Afbeeldingen en verhalen, sprekende taferelen van gewone en ongewone mensen die Nederlanders waren, joodse Nederlanders, die probeerden te integreren en die daarin ook perfect wisten te slagen, gelijk alle andere Nederlanders, want uiteindelijk komt in oorsprong ieder van elders. Verwoed hebben de joden van Wageningen

e.o. gepoogd één te worden met hun omgeving, met behoud van hun eigen cultuur. Het werd ze niet altijd even makkelijk gemaakt. In 1570 door Alva uitgezet, een borgtocht in 1700 om in Wageningen te mogen wonen. Maar ook feest, een synagoge, verenigingen, een jodenbuurt, joods onderwijs.

Leest u dit Memorboek alstublieft niet, maar bekijk het en luister heel stil naar de verhalen die ons zoveel te vertellen hebben.....

Rabbin J.S. Jacobs,
rabbinaatsvoorzitter

Verantwoording

Meer dan vijfendertig jaar geleden begon de auteur met een onderzoek naar de joodse gemeenschap van Wageningen en die van naburige gemeenten. Het eerste artikel hierover verscheen in de Veluwepost van 14 oktober 1966, met de titel: "De Joodse burgers van Wageningen. Kleine groep met een interessante historie". Van joodse zijde in Wageningen werd zeer positief gereageerd. Er volgden tussen 1966 en 1984 meer publicaties in de plaatselijke krant en in verschillende tijdschriften. In dit Memorboek wordt over een periode van de 16de tot en met de 20ste eeuw, verhaald over vele niet eerder gepubliceerde zaken en over een aantal eerder verschenen teksten, die voor dit Memorboek zijn bewerkt en aangevuld met nieuwe gegevens. Het initiatief voor deze uitgave werd genomen door de Stichting Joods Gedenkteken Wageningen en omgeving. De hoofdtitel "Een eerlijke plaats" is ontleend aan het octrooi uit 1668, waarin de bank van leninghouder Isaac Adolphs een eerlijke plaats in de zandafgraving aan de oostzijde van de stad werd toegezegd om als begraafplaats te dienen.

Hoe komt een niet-jood, een buitenstaander, er toe belangstelling te hebben voor de joden en hun lotgevallen? Hiervoor moet ik terug gaan naar mijn jeugd. Ons gezin woonde in de Veerstraat, waar in een deel van een voormalige zandafgraving de oude joodse begraafplaats gelegen is. Voor het volgen van het lager onderwijs op de rooms-katholieke jongensschool aan de Otto van Gelreweg, liep ik er viermaal daags langs. Hoe vaak heb ik

niet gekeken door de spijlen van het hoge hek, naar de stenen met de Hebreeuwse en Nederlandse teksten en me afgevraagd: "Wie waren zij, die hier begraven liggen?"

De vraag: "Waarom bleef ik doorgaan met het onderzoek, schreef ik artikelen en gaf ik meer dan vijftien lezingen in Wageningen en de regio tot in Arnhem toe?", wordt beantwoord door de tekst in Exodus 13:8 "Gij zult het uw kind vertellen" en de oproep van Yad Vashem in Jeruzalem; "Wij moeten de herinnering bewaren. Vertel het verhaal". Zij vormen samen de grondslag voor dit "Memorboek van joods Wageningen en omgeving".

Het Memorboek bevat vele namen van joden, die hier woonden, werkten en actief waren in de kille, ook de namen van hen, die tijdens de shoah gedeporteerd werden naar één der concentratiekampen. Zij keerden niet meer terug en kregen geen graf. Ter nagedachtenis aan hen werd op 4 mei 2000 in de Walstraat, tegenover de plek van de vroegere synagoge, het joods gedenkteken onthuld.

Dit Memorboek moge een tweede gedenkteken zijn, waarin de lotgevallen van de joden uit Wageningen, Ede, Bennekom, Renkum, Rhenen en Zetten beschreven worden. Foto's, tekeningen en archiefstukken maken het Memorboek wellicht bijzonder.

Een handicap bij dit onderzoek vormde het volledig ontbreken van het archief van de kille Wageningen. In mei 1940 was dit archief, dat bewaard werd in de synagoge in de Walstraat, bij de verwoesting hiervan,

verloren gegaan. Onderzoek werd gepleegd in de verschillende rijks- en gemeentearchieven en in het archief van de Permanente Commissie van het NIK in Amsterdam. Een verantwoording hiervan vindt u in de vele noten. De ambtenaren van de verschillende archiefinstellingen wil ik hierbij voor de ondervonden medewerking bij dit onderzoek bedanken. Vanaf het begin van het onderzoek nam ik contact op met joodse en niet-joodse inwoners van Wageningen en elders, tot in Israël en de Verenigde Staten toe. Dit gebeurde door middel van persoonlijke gesprekken en correspondentie. Namen van hen vindt u in de bronvermeldingen terug. Van de genoemde personen leven er velen niet meer. Dat ik hen erkentelijk ben voor het bevredigen van mijn nieuwsgierigheid, zij hier extra vermeld.

Enkele personen wil ik met name noemen: wijlen de heer M. van der Horst, tot zijn overlijden in 1985 secretaris-penningmeester van de kille van Wageningen; zijn zoon Marcel (Waalre), die mij veel informatie gaf over de periode kort vóór, tijdens en na de tweede wereldoorlog. Sal Israëli, (Bne Brak, Israël), die foto's en informatie gaf over zijn broer rabbijn Levi Israëls; mevr. M. Evers-Vroeger (Zetten); mevr. F. Ascher-Tal (Israël) en de heer C. van Viegen (Veenendaal).

In september 2000 viel het besluit een boek uit te geven over joods Wageningen en omgeving. Op voorstel van de auteur, die tevens lid van het bestuur van de Stichting is, zou het een "Memorboek" worden. Dat het Memorboek er na twee jaar is, stemt tot vreugde. Er kan terug gezien worden op een hechte samenwerking in een goede sfeer

tussen de auteur en het Stichtingsbestuur. Mijn dank hiervoor.

Voor de verwerking van de handgeschreven tekst in de computer kon ik een beroep doen op mijn vriend Peter Schroeder. Hij nam ook de redactie van het boek op zich. Bestuur en auteur zijn hem hiervoor zeer erkentelijk. Tevens danken we hem voor zijn adviezen op financieel gebied.

Mijn vriend Hans Kooger, die zo'n vijftig jaar met warmte schreef over de joden in de Achterhoek, de Liemers en het Duitse grensgebied, corrigeerde de tekst. Bedankt Hans. Onze gemeenschappelijke interesse voor de joodse gemeenschap was het begin van onze vriendschap. Correcties werden ook verricht door Arie Boelhouwer, Theo Dillissen en Wim de Leeuw, leden van het stichtingsbestuur. Anton Zeven, voormalig bestuurslid van de historische vereniging Oud-Wageningen, las enkele artikelen door, evenals Kees Gast, archivaris van de gemeente Wageningen. Dat Rina Pilnik-Schalem en Lydi Wallace-van der Lugt eveneens bestuursleden van de stichting, meeleeften met de wording van het boek, behoeft geen betoog.

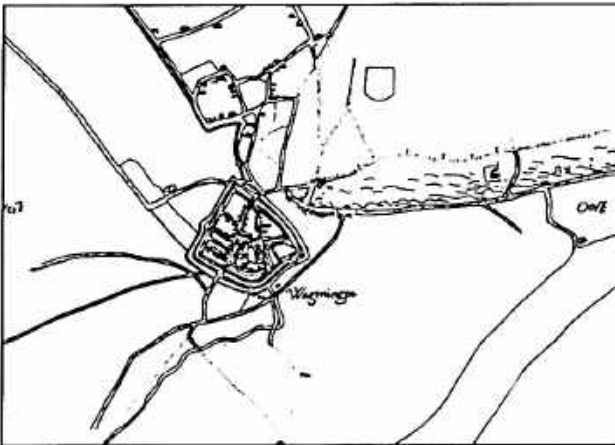
Mijn laatste dankwoord is voor mijn vrouw Gré. Zij heeft veel affiniteit met en interesse voor joodse rituelen. Dat neemt niet weg dat zij, vooral de laatste maanden, mij altijd maar bezig zag met het manuscript, hetzij in mijn werkkamer, hetzij aan de eettafel in de huiskamer. Bedankt Gré voor je geduld en meelevens.

Ton Steenbergen

Joods leven in Wageningen in de 16e eeuw

Meister Heyman die Juede

De eerste jood, die, voor zover bekend, in Wageningen woonde, was meester Heyman die Juede. Toen hij er zich in 1567 mocht vestigen, was de stad een belangrijk strategisch punt nabij de grens van het Sticht. Met alle ellende van strijd, verwoesting en plundering. Buiten de wallen lagen in noordelijke richting enkele boerenbuurschappen.

Wageningen in de 16de eeuw. Tekening P. Holleman, Renkum, naar een plattegrond van Jacob van Deventer

Landbouw was het voornaamste middel van bestaan voor de stad en de omgeving. De boeren, ook die van over de Rijn, brachten hun 'korn ende beesten ter merckt' in Wageningen.

Het was voor een jood een gewaagde onderneming zich hier te vestigen!. Sinds 1543 was Gelre immers in de macht van keizer Karel V gekomen en deze wilde geen joden in zijn erflanden en evenmin in Gelre

en Zutphen toelaten. De beschuldigingen tegen het Oude Volk waren geheel naar de geest van de tijd: zij hadden het ontstaan van het protestantisme op hun geweten. Toch waren er steden, zoals Nijmegen, die hun best deden de joden binnen hun stadswallen te mogen houden met het oog op de zorgwekkende stedelijke financiën. Roermond en Venlo volgden het voorbeeld van Nijmegen en lieten ook enige joodse families toe. Zij hielden zelfs rekening met de godsdienstige voorschriften betreffende het houden van de sjabbat. Karel V nam zijn maatregelen. Op 24 januari 1546 vaardigde hij een plakkaat uit, waarin hij beval dat alle joden binnen een maand op verbeurte van lijf en goed het land moesten verlaten. Zoals dikwijls gebeurde, werden niet alle plakkaaten naar de letter uitgevoerd en soms zelfs "vergeten".

Zo vond een zekere Moyses, die in 1546 Roermond moest verlaten, onderdak in het nabijgelegen Maasniel. Zijn panden, hij was dus bank van leninghouder, mocht hij er zelfs in de kerk opslaan, waar ze in 1557 gestolen werden!

Nu kwam in 1569 in Brussel hertog Alva bij toeval te weten, dat er in de stad Zutphen een jood, meester Joesth Schweitzer, woonde, hetgeen de magistraat, die het plakkaat van 1546 genegeerd of vergeten had, "üytermate seer qualick" genomen werd. Dat "toeval" was de mededeling van een jood aan Alva, die hem in Brussel in december 1569 een geleide gevraagd had voor enigen van zijn geloofsgenoten. Dezen hadden zich tot dusver in het land van Luxemburg opgehouden. Hij

Dat de magistraat dit hoge percentage handhaafde, zal wel eigenbelang zijn geweest. Heyman betaalde voor het onderhoud van de stad reeds 12 Carolusgulden en hij moest óók leven. Zo vloeiende een deel van de opbrengst van deze bank toch in de stadskas. Vergelijk de bepalingen voor meester Joesth, die hij in Zutphen eveneens voor de bank verkreeg⁸.

Andere bepalingen: de panden konden na een jaar ingelost worden tegen betaling van het bedrag aan geld plus de rente. Indien de panden na het verstrijken van het jaar niet ingelost werden, dan mocht Heyman deze houden en verkopen. Gestolen goederen, die bij hem gebracht werden en binnen een maand weer gevorderd, kon hij, met medeweten van de magistraat en toestemming van de rechter, laten opzoeken. Met het voorbehoud dat men het door hem verstrekte geld plus de rente moest terugbetalen. Deze moest wel kunnen aantonen dit geld betaald te hebben. Bij dit alles stond het recht van Zijne Koninklijke Majesteit op het gestolen goed niet ter discussie.

Eveneens zegde de magistraat toe, dat men binnen deze acht jaar geen andere jood of lombard zou toestaan zich binnen deze stad te vestigen. Heyman werd dus beschermd tegen concurrenten.

De vestiging en exploitatie van dit type bank had een sociale functie. De vestingstad, gelegen op een kwetsbare plek bij de Stichtse grens, had, door de aanwezigheid van diverse bedrijfjes, een verzorgende taak ten opzichte van de omgeving. Het overgrote deel van de bevolking leefde van de opbrengst van de landbouw en veeteelt. Zij had nog al eens te kampen met misoogsten onder andere in 1565 en 1566, het Hongerjaar. De handwerklieden en lagere edelen gingen gebukt onder de hoge lasten, hun door de overheid opgelegd om de geldverslindende oorlogen te bekostigen.

Enkele bepalingen in de geleidebrief hebben betrekking op Heymans persoonlijk leven en dat van zijn gezin. Bij een eventuele

besnijdenis van een zoon "nae hoere vet" (volgens hun wet) waren familie en vrienden, die op bezoek kwamen, geheel vrij om te komen en te vertrekken. Wanneer Heyman, zijn vrouw of kinderen kwamen te overlijden, zou het stadsbestuur een stuk grond aanwijzen, waar men begraven kon worden. Heyman en de zijnen mochten belastingvrij wonen en hoefden geen diensten voor de stad te verrichten. Indien zij zich onbehoorlijk zouden gedragen en er klachten over hen kwamen, zouden zij aan de justitie overgeleverd worden. Een behandeling, die ook andere onderdanen in zo'n geval ondergingen. Het gerecht zou hen ook in bescherming nemen, indien hun onrecht werd aangedaan. Nog geen drie jaar mocht Heyman en zijn familie genieten van de gastvrijheid in Wageningen, onder de gegarandeerde bescherming van de burgemeesters. Op last van de hertog van Alva, zoon van een joodse moeder en een fel jodenhater (om zijn afkomst te verbergen?), werd ook hij in hechtenis genomen en zijn goederen in beslaggenomen. De schepenen en de raad beweerden nu dat Heyman de geleidebrief zonder hun voorkennis verkregen had. De burgemeesters hadden in 1567 op eigen gezag gehandeld. Het was een mislukte poging om de eigen schuld van zich af te schuiven. Meister Heyman die Juede en zijn familie werden de stad uitgezet. Waar zij heen trokken, is onbekend. Vanwaar zij kwamen, evenmin. Wij zouden graag meer over hen willen weten.

De "drie Joeden huishoudingen" die omstreeks 1571 uit Wageningen werden verdreven, kunnen tot de groep van Heyman behoord hebben. Of was Heyman en zijn gezin één van hen? Jammer dat Van Hasselt⁹ dit gegeven, zoals in vele gevallen, zo onduidelijk vermeldt. "Eene aantekening van deesen tyt meldt" is wel erg vaag. Bovendien plaatst hij het gegeven na een brief van 24 december 1571, waarin melding wordt gemaakt van de geboorte van een koningskind, een stadsrekening van Arnhem over de jaren 1571/72¹⁰ en vóór een uitvoerig bericht over

Nieuwstraat, de plaats van de bank van lening in de 17e eeuw.

en Juffr. Marie de Ruyter, echtelieden "zoals tegenwoordigh bij Isaack Adolph bew (= bewoond) wort"⁸.

Waar vandaan?

Deze joodse familie kwam vrijwel zeker van Krefeld (Dld.). Was zij uit economische motieven naar de Republiek gekomen of was het een gevolg van wéér een progrom⁹?

Zij bouwden een bestaan in Wageningen op. In het begin van de 17de eeuw was er namelijk een begin gemaakt met het telen van tabak, dat het belangrijkste landbouwgewas zou worden. Veel inwoners waren bij deze teelt betrokken: grootgrondbezitters, planters, arbeiders en handelaren. De handel in tabak bracht veel voordelen en soms tegenslag, wanneer er een misoogst was. Joden namen aan deze handel deel, ook Isaac Adolphs.

Isaac en zijn vrouw, van wie wij de naam niet kennen, hadden nog een zoon: Abraham Isaks

(= Isaacs). Zijn vader stond in 1663 borg voor hem, toen de magistraat van Rhenen Abraham het octrooi verleende voor het houden van de bank van lening¹⁰. Vier jaren later, op 28 juli 1667¹¹, vroeg en kreeg Isaac in Wageningen zelf het octrooi voor het houden van de lommerd, ingaande "op 't hooghtijt van Paschen" van het jaar 1668 voor de tijd van zestien jaren. Jaarlijks moest hij aan de stad een tribuut, een soort verblijfsbelasting, van vijftien gulden betalen. De uitoefening van dit bedrijf bleef tot 1881 in joodse handen, met uitzondering van de periode 1734-1780.

Uit voornoemd octrooi blijkt onder andere dat door de magistraat aan de bankhouder "een eerlijcke plaets in de Sandtcuil" gegeven werd, waar Isaac Adolphs en zijn familie begraven mochten worden "ende die gewoonlijcke ceremonien gebruiken, sonder van imant gemoveert te worden". Ook joden van buiten Wageningen, zijn familie in Rhenen en Veenendaal, konden er, met

toestemming van het stadsbestuur, begraven worden.

De "Sandtcuil" was een zandafgraving in de westhelling van de Wageningse berg. Een deel was in gebruik als stadsbuitenbleek. Deze begraafplaats bestaat nog (zie: hoofdstuk III "Een borgtocht in 1700").

Over de bank van lening het volgende: Isaac Adolphs mocht geld op panden en obligaties lenen aan hen, die er om zouden vragen. Hij mocht hiervoor rekenen "eenen deut ter wecke (elke week) van elcken gulden". Niet ingeloste panden mocht hij na een jaar en zes weken, na toestemming en ten overstaan van het stadsbestuur, verkopen. De secretaris van de stad ontving hiervoor zijn beloning. Brachten de panden meer op dan het bedrag waarvoor zij beleend waren, dan kwam dat meerbedrag na aftrek van de aan de bankhouder toekomende rente, aan de armen.

Het tribuut¹² werd door Isaac Adolphs tot en met 1671/72 geregeld betaald. Vanaf 1673/74 betaalde hij niet. Mogelijk zal de eerste Franse bezetting, in de periode 1672-1674, met de daarbij behorende zware brandschatting na de ontruiming van de stad hieraan mede schuldig zijn.

Omstreeks 1675 was Isaac Adolphs "ter kwade trouw", dus met opzet bankroet geraakt. Tot in de vergadering van de Staten van Gelderland was het bericht doorgedrongen. Leden van het kwartier Veluwe stelden zelfs voor, daarom alle joden uit de provincie te verjagen¹³. Maar het voorstel werd niet aangenomen. Ondanks dit bankroet verpachtte de magistraat van Wageningen op 10 augustus 1675 "t slaghten ter bancke" aan Isaac Adolphs¹⁴. De pacht (slachtbelasting?) bedroeg vijftig gulden. Een tweede slachter was Henrijck Arntsen. Het slachten werd zowel aan Isaac als aan Henrijck Arntsen verpacht. Het kwam wel meer voor dat een bankhouder, wanneer zijn lommerk niet voldoende middelen van bestaan

opleverde, zijn beroep van slachter weer opnam. Een combinatie van beroepen was onder de joden gewoon¹⁵. Isaac Adolphs was niet alleen een gewone slachter, maar voor eigen gebruik en voor zijn geloofsgenoten ook een ritueel slachter. Waarschijnlijk zal hij in Wageningen ook huisslachten verricht hebben. Hij was in ieder geval ook handelaar in rundvee. Hij kocht beesten van enkele leden van de magistraat, die weilandten op De Wolfwaard aan de Rijn gepacht hadden en zich hadden ontpopt als vetweiders! Ook Isaac zelf, zijn zoon Simon en Isaacs broer in Veenendaal pachtten er grond voor het vetweiden. In de administratie, lopend van 1667-1687, komen we ook "Salomon de iode tot Ede" tegen, de eerste vermelding van een joods inwoner van Ede¹⁶. Isaac kon nu het achterstallige tribuut voor 1675, 1676 en 1677 betalen! Kennelijk ging het weer goed met de bank van lening, want hij verzocht en kreeg van de magistraat in 1684 verlenging van zijn octrooi voor de tijd van zestien jaren¹⁷.

Merkwaardig is dat twee jaar later, november 1686, de magistraat vragen hierover kreeg van officier Assueer Torck, die in 1680 was aangesteld als drost en richter van Wageningen. Torck had het octrooi gelezen, dat buiten hem om was goedgekeurd. Hij maakte met name bezwaar tegen "t excerceren van haere Godsdienst in de ceremonie van 't begraeven van haere dooden". Torck wilde dit verbieden! De voorzittende burgemeester, president van de magistraat, beloofde deze punten met de overige leden te zullen bespreken! Het bleef bij een vage belofte¹⁸. Het blijft een open vraag waarom Torck zo optrad?

Isaac Adolphs was in het begin van hetzelfde jaar negatief in het nieuws gekomen. Hij had verhalen rondgestrooid over verrotte en bevroren tabak in Wageningen. Het gevolg was, dat kooplieden van elders niet in Wageningen kochten, maar naar Arnhem gingen¹⁹. Uit andere gegevens blijkt dat Isaac

Adolphs zelf ook in tabak handelde. Wilde hij soms het alleenrecht?

In 1690 overleed Isaac Adolphs²⁰; hij kreeg een laatste rustplaats in de "Sandteuil". Was hij de eerste die er begraven werd of was zijn vrouw hem voorgegaan? Zijn nalatenschap werd verdeeld.

Simon Isaacs, die lid was van het Kramersgilde²¹, zette enkele jaren de bank van lening van zijn vader voort. Hij betaalde tenminste het tribuut tot en met 1692/93, daarna niet meer. Simon bezat twee huizen, waaronder die in de Nieuwstraat, verder een moestuin en een stuk bouwland, gelegen tussen de Diedenweg en de Bennekomseweg. Op 18 september 1694 werden deze goederen verkocht. Simon Isaacs kon zijn schulden niet meer betalen en vertrok met de noorderzon; zijn vrouw, Nentjen Salomons, zal hem gevolgd zijn. In Wageningen bleef Maria Elisabeth de Ruijter met een onbetaalde rekening over de jaren 1689-1693 van "Simon de Jode", wegens het weijden van vijf

beesten en zijn peert", zitten. Simon Isaacs moest nog 22 guldens en 10 stuivers betalen²².

Bijna 50 jaar woonden de families Adolphs en Isaacs in de Nieuwstraat en exploiteerden er de bank van lening. Wellicht ging men daarom spreken van de "Jodestraat". Een klerk schreef tenminste al in 1691 "Nieuwstraat nu ook Jodestraat geheten"²³. Al spoedig drong de naam door in de officiële documenten. Bijna 200 jaar lang herinnerde de naam "Jodestraat" aan het verblijf van Isaac en zijn zoon Simon.

De Jodestraat in een advertentie uit 1855

Noten:

1. Een kwartiermeester was een persoon, die belast was met de voorbereiding van een onderneming.
2. GAW, archief van de Kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente, inv. nr. 39. Ontvangsten begraafgeld 1605/08 - 1628/29.
3. Willem H. Strous. Joods Rhenen (1634 - 1916). Verdwenen maar niet vergeten. Rhenen, 2000, blz. 14-16, en blz. 71.
4. Geschiedenis van de Joodse Gemeenschap in Sticht en Gelders Veenendaal. Veenendaal, 2001. Hoofdstuk I. De zeventiende eeuw, blz. 36-40.
5. OAW, inv. nr. 913. 't Quoir van de huizen binnen de Stads Wageningen, 1647. 1 deel.
6. A.C. Zeven. Wie woonden waar in Wageningen? Deel 5. Wageningen 2001, blz. 47-51. Er is dankbaar gebruik gemaakt van de gegevens over de Nieuwstraat.
7. Gelders Dagblad, vrijdag 20 oktober 2000.
8. RAW, inv. nr. 174, f 179v.
9. Zie: noot 3.
10. OAR, inv. nr. 112. Octrooien door Burgemeesteren en Raad verleend aan Joodsche houders van de bank van Lening, 1663-1782.
11. OAW, inv. nr. 1238. Concessiën aan verschillende personen om zich te Wageningen te vestigen als houder van een bank van leening en desbetreffende stukken, 1667 - 1780. 1 omslag.
12. OAW, inv. nr. 833. Register der revenues der Stadt Wageningen, van 1680.
13. Mr. H.J. Koenen. Geschiedenis der Joden in Nederland. Utrecht, 1843, blz. 225.
14. A.C. Zeven. Wie woonden waar in Wageningen? Deel 5. Wageningen 2001, blz. 49.
15. H. Beem. Aspecten van de geschiedenis der kleine joodse gemeenten in Nederland. Lezing gehouden in 1980.
16. OAW, inv. nr. 1401. Stukken betreffende de administratie van een gedeelte van de Wolfswaard, 1677-1687.
17. OAW, inv. nr. 3. Register van resolutiën, 29 april 1684.
18. Idem, 28 november 1686.
19. Idem, 14 maart 1686.
20. OAW, inv. nr. 952 f. Lijsten van het familiegeld. 1676 - 1690. 1 omslag.
21. OAW, inv. nr. 1348. Gildeboek van het kramers- en lakenkoopersgilde te Wageningen ...1684 - 1726.
22. J.H. van der Grient. Drie generaties Noorman, in: Veluwe Geslachten 5 (1980) 2, blz. 90-99. (Hij verwijst hierin naar RAW, inv. nr. 273.)
23. A.G. Steenbergen. De Jeude- of Jodestraat. Oud-Wageningen 12 (1984) 3, blz. 51-52. A.C. Zeven. De naamgeving van de Nieuwstraat/Jodestraat in de loop van de 17de, 18de en 19de eeuw. Oud-Wageningen 21 (1993) 4, blz. 71-73.

Een borgtocht in 1700

Na het bankroet en de daarop volgende vlucht van Simon Isaac, omstreeks 1694 (zie: hoofdstuk II "De lommerd in de Jodestraat") bood een zekere Abraham Arons aan de tafel- of bank van lening op andere conditiën te exploiteren. De magistraat wees dit aanbod af¹. In 1700 kwam er een nieuwe kandidaat, Heiman Sijmons², sinds 24 september 1690 poorter van Amersfoort en kassier van de lommerd aldaar. Hij was afkomstig van Kleef³. Op 26 maart 1700 kreeg hij octrooi voor Wageningen voor de tijd van 12 jaar, ingaande 1 mei 1700. De jaarlijkse vergoeding bedroeg f 50,-. Enkele speciale voorwaarden of condities waren: het monopolie voor Wageningen; hij mocht een "burgerneringh" uitoefenen en hij kon, nadat de bank minimaal twee jaar door hem was geëxploiteerd, het octrooi beëindigen, mits "behoorlijk opgezegd".

Het tribuut van f 50,- was kennelijk voor hem te hoog. Op 1 oktober 1710 werd het octrooi voor 12 jaar verlengd, nu tegen betaling van f 25,-, ingaande mei 1712⁴.

In verband met het bovenstaande is de brief van Leeman Gomperts uit Emmerich aan Heim Sijmons joodse, gedateerd "den 22 maart oudenstijl"⁵ en uit het Hebreeuws vertaald, van belang. Het stuk, dat niet volledig bewaard bleef, werd in 1700 geschreven. Op de achterzijde staat: "Borgtocht van L. Gomperts aan Heijmen Sijmons, Jood"⁶. Deze brief was in Wageningen nodig, vermoedelijk voor de bank van lening. Uit de brief blijkt

duidelijk, dat L. Gomperts aan Heijman een borgtocht toezegde, mits diens zwager, Juda Prins, voor een contra-borgtocht zorgde. Hij kon deze laten opmaken bij de zoon van L. Gomperts, Mordechai, in Amersfoort. Een borgtocht was een overeenkomst, waarbij iemand zich borg stelde voor een ander.

Leeman Gomperts en Heijman Sijmons kenden elkaar dus. Leeman was lid van de bekende bankiersfamilie Gomperz in Emmerik. Hij was vanaf 1665 bankhouder in Nijmegen en vanaf 1681 in Amersfoort. Voordat hij naar Kleef vertrok, deed hij de bank over aan zijn zoon. Leeman werd in Kleef onder andere voorzitter van de joodse gemeente aldaar. Hij overleed in 1711 en werd begraven op de begraafplaats aan de Wasserbergstrasse in Emmerik. Op zijn graf staat een granieten grafsteen met een nog altijd duidelijke Hebreeuwse tekst⁷.

Waar in Wageningen

Heijman Simons zal, zoals gebruikelijk, de bank bij zich thuis gehouden hebben. Omstreeks 1704 woonde hij in de Hoogstraat, in een "huijsing en erftgrondt", eigendom van de stad. Hier bevindt zich nu het pand Hoogstraat 22 (Holleman en Footloose) met de oude 19de eeuwse pui⁸.

Waarschijnlijk overleed hij kort voor 1721, en kreeg hij een laatste rustplaats in de "Sandtcuil". In augustus 1720 ontving de secretaris van de stad "vijff guldens" voor het "Begraven van een Jood" en mogelijk was deze persoon de bankhouder Heijman

Op den 22 de breeft in Emmenack van den 22 maent mede
fijl gesmanflatere. in t. Hebreu'sch. gescreuen van ons
Reiman Gompertz aen J. Heimsymons joods
naer wechfingh alles goeds. Gaet u t hier meede weeten dat
der eenen myn well geworden is. wat aenjaet u begeren
weegens de borgtocht tot waegeninge. soe is u broeder tweema
hier geweest. en heeft myn niet geseyd dat men tot
waegeninge (fijl) gepretendeert. oft dat ghij t. Effrnoord
hebt. hadde mij in gebeeld. de Attraction van
Amersfoort meer soude gelden als myn borgtocht. soe u
Anders niet manjeers als dat. fall men u niet. Eleeven
laeten. doch soe haepicht als ghij t. begeert. om dactelich te
senden. kan men soe niet doen. dewylen ghij selver niet
weeten kunt. hoe de maegesnaet de borgtocht geselt wille
hebben. oock moet men jammers weeten hoe lange sulck
borgtocht dueren fall. kan men sich dan ons. Guewicht in
borgtocht steecken. booven dees als ick sulcke borgtocht
toch doen fall. soe is billick dat u swaeyer juda prins myn
Contra borgtocht doet. ghij moet confidreeren en. Efrae
dat dit heel wat Anders is. Als dat ick u myn kommers
oft t. meyne. E. noom. daer ick hebbe staet maeken komer
dat ghij daer by hebt konnen besaen. Als met sulck een
geleeyentheid. dat men niet weeten kan of ghij niet daer
gott voor sie niet te rechten soude moogen komen
en dan t. welck Gott verhaet ter. Achtenen naccken
daer om sult ghij oft u swaeyer juda prins myn hier ja niet
konnen. E. denken. dat ick gaern een Contra borch
hebben wille. en principael om dat u swaeyer een
ryckman is geloof sie de keere en well vaers. daer teeyen
ick niet alle songh en lasten weegen mijre kinder
opderworpen. daerom Emeen ick ghij sult. in de middell
daegen van jaefften aen hem sbringen oft in persoon
by hem gaen. dat hij by mijn soon Gompertz gaet by
een notarius. en sulck Contra borgtocht. aen myn op
de beste manier laeten op stellen. dat hij sich t. sinder
mij te bevrijen in sulcke borgtocht. als ick tot swaeyeringe
Goot u doen moet fall. in alle termina als t. behoort is
fijl) op stellen laeten. dan will u sulcke borgtocht doen
Euen als de maegesnaet. Aldaer van u beeyen.
wat meender bereeden staet. mischien sullen de. Achten
keere men sijn borgtocht persoonlech t. vreedem. weeyen
had ghij myn niet voor geselt mischien soude daeromme
Achterweegen gebleeven hebben. t. is jammers soo lange open
gestaen. ick segge de waerheid. dit waegeninge staet
mijn niet. Alledings aen. t. is een heel klein plaetsen

Simons⁹. Zijn zoon, Simon Heijmans, richtte namelijk op 15 januari 1721, mede namens zijn moeder, een request of verzoek aan de magistraat, de bank van lening te mogen overdragen aan Jonas Adolphs. Zijn vader Adolph Abrahams, uit Amersfoort, zou borg voor hem staan. Het octrooi telt maar liefst drieëntwintig artikelen¹⁰. Kennelijk had het beroep van bankhouder niet bepaald een goede naam, want in artikel zes van dit octrooi staat het volgende: "Wordt wel expresselijck bij dezen den voorn(oemde). banckhouder op eenige van zijn familie op 's Heeren straten of elders eenige molestie, moeijte of naerroepen aen te doen, op poene van daer over gestraft te worden", en verder "sullen de ouders voor haere kinderen ende meesters voor haere dienstboden instaan". Had één en ander iets te maken met de sluiting van de bank op zaterdag (sjabbat) en op joodse feestdagen of was er meer aan de hand geweest, omdat de ouders opgeroepen werden hun kroost in het gareel te houden en de meesters het personeel.

Voor het begraven van hun doden kon gebruik gemaakt worden van de "Sandtcul". Daarbij zouden begraafriten gerespecteerd worden¹¹. Het octrooi ging in op 15 januari 1721. Op 31 juli kreeg Jonas Adolphs verlenging, ingaande 1 mei 1733, voor de duur van 12 jaar.

Op de vlucht

Met Jonas Adolphs ging het echter niet goed. Op 26 juli 1734 waren zeven crediteuren of schuldeisers van J. Adolphs met klachten bij de magistraat gekomen. De bankhouder had zeer veel schulden en hij was al een dag of tien voortvluchtig. Blijkens een brief van diens vader, Adolph Abrahams te Amersfoort, hoewel die borg voor hem was, wilde hij zich niet met deze zaak bemoeien. Hij gaf de schuldeisers weinig hoop, dat zij hun vorderingen terug zouden krijgen. Aangezien gevreesd werd, dat steeds meer goederen uit de tafel of

bank gehaald zouden worden, vroegen de schuldeisers de bank te inventariseren en de panden bij de gerichtsboden of naar een "Secure plaets" te brengen. Tevens werd verzocht de vrouw van Jonas Adolphs in verzekerde bewaring te stellen. De magistraat ging hiermede accoord¹². De familie van Jonas Adolphs kwam toch naar Wageningen. Het waren Allegonda Worms, de vrouw van Abraham Adolphs, en Jacob Heijmans, een tweede zoon van Heiman Simons. Zij gaven op 29 juli 1734 mondeling aan de magistraat door, dat schoonvader Adolph Abrahams op 27 juli te Amersfoort voor notaris Methorst een akte van borgtocht, groot 1400 guldens, had laten opmaken, te betalen binnen twee à drie maanden, ten gunste van hun schoonbroer, Jonas Adolphs. Voorwaarde echter was, dat zij de panden uit de bank van lening kregen en verder de beste meubelen uit het huis van de familie Adolphs naar Amersfoort konden meenemen. De magistraat was evenwel van mening, dat deze akte geen enkele zekerheid gaf voor de Wageningse crediteuren. Hij vroeg ook om een borg in Wageningen. Voor de zekerheid werd de schildwacht van de Nudepoort voor het huis van Jonas Adolphs geplaatst¹³. Vader Adolph Abrams bracht nu de f 1400,- naar de secretarie met het verzoek het verleende octrooi in te trekken. Allegonda Worms verzocht nu, in verband met een brief van de in Münsterland verblijvende Jonas Adolphs, deze penningen nog niet uit te betalen. De magistraat besliste anders. De bank van lening werd nu verpacht aan Albertus Beekma uit Alkmaar, een niet-jood. Pas in 1780 kwam de bank van lening weer in joodse handen en wel van Heijman Jacobs, "Israeliet", gedurende de periode 1780-1786¹⁴.

Jongeman en gewezen jood

Hoewel in de gebruikte archiefstukken van het echtpaar Jonas Adolphs geen kinderen genoemd worden, hadden Jonas en zijn echtgenote minstens één zoon, Abraham

geheten. Lang na de gebeurtenissen in Wageningen, ontmoeten we hem in Veenendaal. Daar trouwden op 16 maart 1749 in de hervormde kerk op de markt Abraham Jonasz, jongeman en gewezen jood, en Agnietje Gijsbertsen. De ondertrouw vond plaats op 28 februari 1749. Abraham was geboren in Wageningen en woonde, evenals zijn bruid, in Veenendaal¹⁵. Tussen 1750 en 1763 werden uit deze verbintenis acht kinderen geboren en gedoopt: vier jongens en vier meisjes¹⁶, van wie er drie zeer jong stierven¹⁷:

- 1755, 14 feb(ruarie) Abraham Jonas de kerckgereg(tig)h(ei)t van sijn kint om pro Deo versogt
- 1761, idem op den 10 april
- 1766, den 5 maj heeft de vrouw van Abram Jonasse de kerkegeregtigh(eid). Waarschijnlijk was Abraham Jonasz reeds overleden, daar zijn vrouw het overlijden van dit kind aangeeft.

De kinderen werden "van de armen" begraven. De doop van Abraham Jonasz is door de auteur niet in Veenendaal, Wageningen, Ede en Bennekom gevonden. Werd hij in het Münsterland gedoopt?

Noten:

1. OAW, inv. nr.3. Resolutie 4 mei 1694.
2. Gedurende het onderzoek bleek, dat de naam van Heiman Sijmons op verschillende manieren werd weergegeven. Deze zijn: Heiman Simonsen (1700 octrooi); Heim Sijmons jooede (borgtocht 1700); Heijm Sijmons; Heijman Sijmons; en Heiman Simons. Rietema heeft de schrijfwijze van Heijman Simons aangehouden.
3. Simon van Adelberg. De Joden van Amersfoort. Rondom de geschiedenis van een oude sjoel. Amersfoort, 1977, blz. 34.
- 4a. OAW, inv. nr. 1238. Concessiën aan verschillende personen om zich in Wageningen te vestigen als houder van een Bank van lening, 1667-1780.
- 4b. Mr. L.J. Rietema († 1984). De Bank van lening te Wageningen, 1668-1792. Fotocopie van niet gepubliceerd artikel, dat door toedoen van A.C. Zeven, Wageningen, toch in bezit kwam van de auteur.
5. De Gregoriaanse kalender (zgn. nieuwe stijl) verving in West-Europa tussen 1582 en 1701 langzamerhand de Juliaanse kalender (zgn. oude stijl). Bij de overgang werden steeds 10, later 11 dagen, overgeslagen. De invoering in Gelderland en Zutphen vond plaats op 30 juni 1700 (oude stijl). Dit werd 12 juli 1700 (nieuwe stijl). Uit: Op zoek naar onze voorouders, derde druk. Uitgave van Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag, 1974.
6. OAW, inv. nr. 1400. De tekst op de achterzijde is van archivaris H.L. Driessen, van 1934-1964 belast met de verzorging van het Oud-archief Wageningen.
7. Herbert Schüürman. Die Gräber der Familie Gompertz auf dem jüdischen Friedhof in Emmerich, 1986. Typoscript, blz. 20-21 (ongepagineerd).
8. A.C. Zeven. Wie woonden waar in de binnenstad van Wageningen? Deel 4, blz. 431-432.
9. OAW, inv. nr. 401. Rekeningen van den rentmeester (van de stad Wageningen), 1720/21.
10. OAW, inv. nr. 6, folio 116r. Extract uit het Resolutieboek der Stadt Wageningen.
11. Zie noot 4b en 8.
12. OAW, inv. nr. 8, folio 34, 26 juli 1734.
13. OAW, inv. nr. 8, folio 94v, 29 juli 1734.
14. Zie noot 4b, blz. 7.
15. Veenendaal huwelijken 1672-1689 en 1701-1811; samengesteld door M.J. van Dijken. Publikatie Veluwse Geslachten, 1980, nr. 93b.
16. Veenendaal doopboek 1674-1810, A t/m J; samengesteld door G.W. Brouwer-Verheijen. Publikatie Veluwse Geslachten, 1990, nr. 126a.
17. Luid- en begraafgeldten te Veenendaal 1574-1812. Werkgroep Genealogie van de Historische Vereniging Oud-Veenendaal, 1998, blz. 133, 146 en 165.

Eenige Duitse Joode of Smoussen¹

Behalve de familie Jonas Adolph woonde, voor zover bekend, nog een Betje de Jodin of Betje Heijmans in Wageningen. Tussen 1721 en 1733 betaalde zij jaarlijks een tribuut van één gulden aan het kramersgilde². Wie was zij? Was zij de weduwe van Sijmen Heijmanszn, een zoon van Heiman Sijmons (zie: hoofdstuk III "Een borgtocht in 1700")?

Het kramersgilde komen we in deze periode meer tegen. Zo besloot de magistraat op 20 november 1736, op verzoek van dit gilde, op de wekelijkse woensdagmarkt geen joden meer te tolereren, maar alleen op kermisdagen en op de Ossenmarkten³. Deze laatsten werden gewoonlijk in het najaar gehouden. De joden, die van de markt geweerd werden, waren uit Rhenen en Veenendaal afkomstig.

Een jood uit Gogh

Op dezelfde dag, 20 november 1736, was ook een jood uit Gogh (Dld.) bij het stadsbestuur gekomen. Hij had een goede attestatie (verklaring) van de magistraat te Gogh bij zich. De jood verzocht om "bijwoning" (een vestigingsvergunning) en hij wilde met een slagerij beginnen. Het verzoek werd in beraad gehouden⁴. Door hem werd op 23 januari 1737⁵ een tweede verzoek aan de magistraat gedaan. Pas op 28 februari kreeg "een jood uit Gogh" toestemming zich in onze stad te vestigen. Zijn naam was: Jacob Abrahams, omstreeks 1720 geboren te Gogh. Behalve de bijwoning, mocht hij het slagervak gaan uitoefenen, "mits hij 1300 gulden werkelijk bezit had en zolang hij zich goed zou gedragen"⁶.

David Jacobs uit Veenendaal

Op 5 april van hetzelfde jaar stond David Jacobs, Joode uit Veenendaal, voor de magistraat. Ook hij wilde zich in Wageningen vestigen. Hij was waarschijnlijk nog niet getrouwd. David kreeg toestemming onder uitdrukkelijke voorwaarde dat hij in plaats van het burgerschap te betalen⁷, jaarlijks, zolang hij hier bleef wonen, een "Rixdaelder" voor onderhoud van de stadsgracht zou betalen. Om de burgernering (handel) te kunnen doen, moest hij zich verstaan met het kramersgilde. Op 1 augustus 1737 viel het besluit, dat David Jacobs jaarlijks aan tribuut vijf gulden aan het gilde moest betalen, ingaande 1738⁸. Over David Jacobs en zijn gezin volgen aan het einde van dit verhaal meer bijzonderheden.

Jacob Abrahams en zijn gezin

Jacob betaalde vanaf 1738 jaarlijks twee gulden aan het kramersgilde⁹. Hij was gehuwd met Catharina (Aser) Samsons, een dochter van Isaacq en Mechteld Jacobse. Uit dit huwelijk was een dochter geboren, Caatje, genoemd naar haar moeder¹⁰. Zij overleed op 12 maart 1746 en vond haar laatste rustplaats in de "Sandtcuil" (zie: hoofdstuk III "Een beschermde begraafplaats") op 13 maart, "Cathrijn de Jodin, vrouw van Jacob Abrahams de slagter alhier. Kosten 5.-.-.." staat er in de Memorie¹¹.

In 1749¹² stond Jacob Abrahams opnieuw onder de choepa. Zijn nieuwe bruid was Hester Jonas Marcus uit Nijkerk, dochter van

Jonas Marcus en Saartje Hartog. Zij kregen vijf kinderen, van wie er twee jong overleden (in 1751 en 1757)¹³ (zie over hun oudste zoon hoofdstuk III “De doctorsbul van Mordechai Jacobs”). Hun jongste zoon, de in 1753 geboren Hijman Jacobs, zou een grote rol spelen in de 19de-eeuwse kille (zie: hoofdstuk IV “Een synagoge in een pakhuis”). De familie Abrahams-Jacobs behoorden in de 18de en 19de eeuw binnen de joodse gemeente Wageningen tot de kernfamilies.

Het gezin Abrahams woonde in de Hoogstraat-noordzijde bij de Nudepoort. Vader Abrahams was op 24 oktober 1749 voor 950 gulden eigenaar geworden van een huis, schuur en erf¹⁴. Jacob Abrahams had het gekocht van de eerder genoemde David Jacobs, die een jaar eerder (1748) op zijn beurt het geheel had gekocht van de weduwe Bosvogel-van Loenen¹⁵ voor 1200 gulden, met een vergoeding voor een uitgang van f 2,15 ten behoeve van de graaf van Wassenaar. Dat moet voor die tijd een flink verlies zijn geweest!

Heijman Abrahams

Bij Jacob woonde enige tijd zijn broer Heijman. Deze diende op 13 september 1747¹⁶ een verzoek in om “bijwoning” met de wens dat hij met zijn broer de slagerij zou willen voortzetten. Er waren geen klachten over hem. Hij beschikte over een attestatie van Menda a Costa te Amsterdam, bij wie Heijman zes jaar had gewoond. Hij kreeg toestemming om in Wageningen te wonen en betaalde het gebruikelijke tribuut. Heijman Abrahams trad in 1748¹⁷ in het huwelijk met Keijle Jonas Marcus uit Nijkerk, een zusje van Hester. Er was alleen een joodse huwelijkssluiting. Heijman wilde nu zelfstandig met een slagere-winkel beginnen.

Het kramersgilde in actie

Vertegenwoordigers uit de gemeente (burgerij), gilden en schutterijen waren tegen

de vestiging van joodse winkeliers. Op 15 mei 1748¹⁸ vergaderden zij hierover met de magistraat. Hun argumentatie was, dat de gereformeerde (hervormde) burgers en ingezetenen binnen de stad, die een winkel hadden, voor het lidmaatschap van het kramersgilde grote sommen geld moesten betalen. De joden en papisten (katholieken) behoefden maar een kleinigheid te geven. Kortom, de gecommiteerden (gemachtigden) waren vastbesloten hun voorrechten te handhaven en “zulke inkruipingen door het gilde te doen beletten”. Jan Septer, de oudste gildemeester, zou zodra Heijman Abrahams met zijn winkel zou beginnen, hem “dadelijk in de boete beslaan”.

De magistraat beloofde advies in te winnen bij hen, die bij de behandeling van de verzoeken van Heijman Abrahams om bijwoning en nering te mogen doen, aanwezig waren. Uiteindelijk negeerde de magistraat de klachten. Heijman mocht blijven en in mei 1748 met een winkel beginnen. In 1752 en 1753 bleven de gildemeesters de magistraat met klachten bestoken over de uitbreiding van de zaken door de joden, tot nadeel van de “Christe Winkeliers” en over de bijwoningen van de joden in de stad. Op 12 september 1753 vroeg de magistraat het kramersgilde de joden niet meer lastig te vallen, zolang het stadsbestuur met de zaak bezig was¹⁹.

De gebroeders Jonas Marcus

Samuel Jonas Marcus

Tussen de klachten van het kramersgilde vond de magistraat een verzoek van een zekere Samuel Jonas Marcus²⁰, gedateerd 23 mei 1753, vergezeld van twee verklaringen van goed gedrag, om bijwoning. Er werd geen beslissing genomen. Op 8 augustus²¹ daarop volgend had de indiener van het verzoek een gesprek met de magistraat. Samuel Jonas Marcus woonde in Nijmegen en had voorlopig geen plannen om met een

nering te beginnen. Hij kreeg toestemming zich in Wageningen te vestigen. Verlof om handel te drijven zou later worden verleend. Eind augustus²² was Samuel weer naar de magistraat gegaan, nu voor toestemming voor een burgernering. Het verzoek kwam op een ongelukkig moment. Het kramersgilde, daarbij gesteund door gecommiteerden uit de gemeente en verwijzend naar een memorie (brief) van 23 mei j.l. aan het stadsbestuur, verzochten nog eens uitdrukkelijk de joden geen bijwoning te verlenen en geen toestemming te geven om handel te drijven.

Samuel Jonas Marcus was inmiddels in 1753 te Nijmegen "na de wetten en usantiën der Joden"²³ met Mirjam (Maria, Mariana) Mackum (Makkum, Makkom) getrouwd. Zij was een dochter van Salomon Mackum en Fronika Maunto en geboren omstreeks 1734 in Nijmegen²⁴. Samuel Jonas Marcus was geboren ca. 1716 in Memmelsdorf "in het Frankenland (Dld.)". Hij was bij zijn huwelijk circa zevenendertig jaar oud²⁵. Zijn bruid was nog geen twintig jaar.

Op 11 mei 1757 kocht Samuel Jonas Marcus een huis en erf, gelegen in de Achterstraat, nu Heerenstraat, van de Diaconie voor 425 gulden, die hij direct voldeed²⁶. Waar Samuel met Mirjam vóór 1757 woonde, is niet bekend. Mogelijk bij één van de broers Abrahams, die ieder getrouwd waren met een zusje van Samuel.

Het huis van 1757, in de Heerenstraat op nummer 47, staat er nog. Hier bevindt zich sinds november 1991 restaurant Jan Steen (zie afb.).

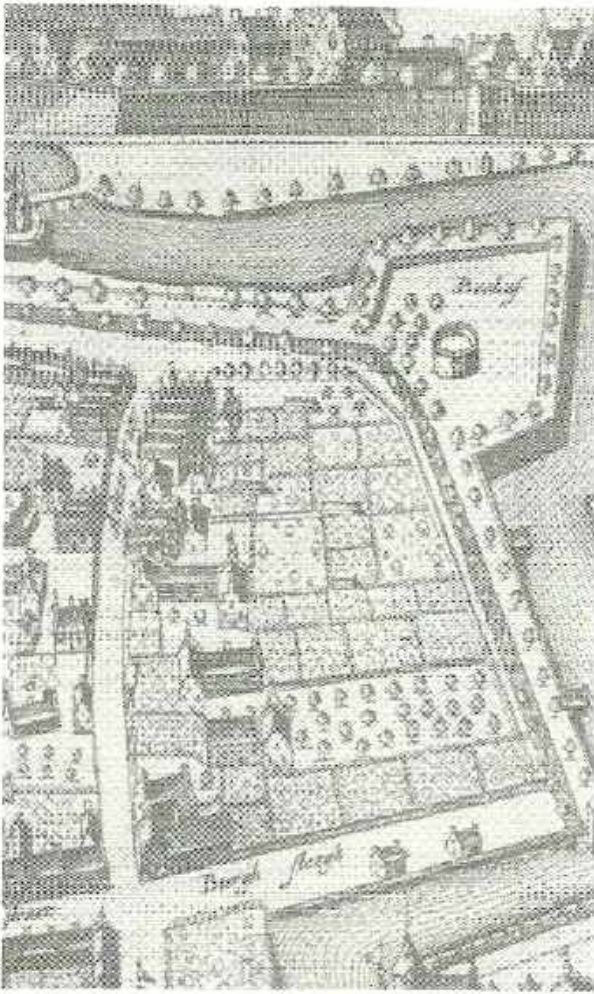
De gevel van dit huis dateert uit de 19de eeuw. In 1983-1986 werd het interieur totaal verbouwd, ten behoeve van Architectenbureau Roza, en gerestaureerd²⁷. Aanvankelijk was het huis groter of dieper (zie de plattegrond van 1653).

Zo bevindt zich op de hoek van de Molenstraat-Achterstraat een blokje van 5 à 6

Het huis van Samuel uit 1757. Restaurant 'Jan Steen' omstreeks 2000. (Foto: J. Everdij, Wageningen)

huizen met tuinen tussen de bewoning langs de Achterstraat en de Hoogstraat. Uit latere gebeurtenissen (zie verder in dit verhaal) blijkt, dat Samuel Jonas Marcus beschikte over een "Schaapschot", een hok voor schapen. Hij²⁸ kreeg namelijk op 20 augustus 1761 toestemming, voorlopig voor één jaar, een "slagtersnering" te mogen uitoefenen. Hij woonde reeds negen jaar in Wageningen en op zijn gedrag was niets aan te merken. Samuel Jonas Marcus mocht beesten (koeien), kalveren en lammeren gaan slachten en verkopen. Het vlees mocht hij per pond verkopen, te meer daar er niet meer dan twee slaggers in de stad waren. Waarschijnlijk werd bedoeld, dat hij er als derde slager wel bij kon. Jacob Abrahams en Heijman Abrahams waren al gevestigd als slager. De vergunning liep tot eind juni van het volgende jaar²⁹. Hij

Achterstraat in 1653

moest zich van hen tot het kramersgilde wenden om lid te worden. Tevens moest hij jaarlijks een tribuut van twee gulden en tien stuivers aan de stad betalen ten behoeve van de kas van de stadsgracht.

Samuel Jonas Marcus was vanaf 1759 lid van het bestuur van de kille, zeker tot 1799. Hij was toen al 82 jaar. Het gezin van Samuel en Mirjam bestond uit zes kinderen, twee zonen en vier dochters. Het eerste kind, dochter Fronike, zag het levenslicht op 1 januari 1757. Van zijn zonen overleed Abraham ongehuwd. Twee dochters sloten goede huwelijken. Rosette, geboren in 1765, trouwde in 1792 in Amsterdam met Jacob Salomon Wertheim. Belike of Belleke woonde in 1812 in Kleef (Dld.), waar zij getrouwd was met L.B. Gompertz³⁰.

Samuel Jonas was slager en koopman in vee. Dit weten we uit een resolutie van de magistraat van 16 april 1783³¹. Samuel Jonas had problemen met zijn achterburen, Hendrik Vermeer en Maas Derkse. Vermeer moest zorgdragen, dat drek en vuiligheid uit zijn varkenskot, geplaatst tegen de achterwand van het schapenhok van Samuel, niet diens schapenhok kon binnenlopen. Maas Derkse werd gesommeerd dat Samuel Jonas geen stank mocht ondervinden van de put van het secreet (w.c.), geplaatst in zijn varkenkot, dat naast het huis en erf van gedupeerde stond. Hij, Maas Derkse, moest maatregelen treffen.

Samuel en Mirjam stierven op hoge leeftijd³². De eerst genoemde overleed op 24 februari 1815, negenennegentig jaar oud. Als beroep werd koopman opgegeven. Het verhaal gaat, dat hij zeer succesvol was met de handel in legerpaarden tijdens de Franse tijd. Zijn vrouw overleed op 10 februari 1829, vijfnegentig jaar en vier maanden oud. Haar kleinzoon, Samuel Abraham van Minden, en Levie van Embden, koopman, tevens voorzanger van de kille gaven haar overlijden aan. Weduwe Mirjam Jonas Marcus-Mackum was steeds in haar huis in de Achterstraat A 191 blijven wonen.

Gabriël Jonas Marcus

Hij was een 13-jaar jongere broer van Samuel, eveneens geboren in Memmelsdorf, en hij woonde in Nijmegen. Daar leerde hij Sara Davids Blok³³ kennen met wie hij in 1758 onder de choepa stond. Sara was circa 1744 in Nijmegen geboren en moet bij haar huwelijk zo'n vijftien jaar geweest zijn. Hun eerste kind, Dientje, werd op 10 oktober 1761 in Wageningen geboren. Er zouden nog tien kinderen volgen (zie: hoofdstuk III "Uit oude registers"). Sinds november 1759 mocht hij, met verlof van de magistraat, in onze stad wonen. Voorlopig voor drie achtereenvolgende jaren. Op 29 augustus 1764 verzocht Samuel Jonas³⁴ de raad een

certificaat van goed gedrag voor zijn broer Gabriël. Deze woonde al vijf jaar in Wageningen. De secretaris werd gemachtigd het certificaat, voorzien van het stadszegel, te maken. In 1776 probeerde Gabriël van het kramersgilde tegen een jaarlijks tribuut verlof te krijgen om met een slagterij te beginnen. Voorlopig werd het verzoek niet gehonoreerd. Pas in de boekingen voor het jaar 1783 ontmoeten we Gabriël Jonas, die aan tribuut f 3.- betaalde; Samuel Jonas f 4.-; Heijman Abrahams f 3.- en Jacob Abrahams f 5.-.³⁵ In 1788 was Jacob Abrahams overleden. Zijn weduwe betaalde voortaan het tribuut. In 1797 komen we in de ledenlijst van het kramers- en lakenkopersgilde alleen nog de namen van Gabriël en Samuel Jonas Marcus tegen.

Dat de joden op verschillende manieren hun kost verdienden, blijkt ook uit het verzoek van Gabriël Jonas Marcus³⁶ van 23 december 1789 aan de magistraat. Hij vroeg verlof voor hem en zijn kinderen met loterijbriefjes te mogen rondgaan. Dit werd toegestaan.

Gabriël Jonas Marcus overleed in zijn woonplaats op 7 december 1816, zevenentachtig jaar oud. Bij het aangeven van dit overlijden werd als beroep vleeshouwer aangegeven en woonde hij in de Hoogstraat op A nr. 117. Van zijn elf kinderen woonden er nog vijf in Wageningen. Eén van de zoons, Jonas, was ook vleeshouwer. Een andere zoon, Mordechai, was cordier (touwslager) en had drie knechten. Zijn bedrijf bevond zich op de Lange Wal, nu het Plantsoen.

David Jacobs uit Veenendaal

Hij trouwde vóór 1747 met Vrouwtje Simons. Hun zoon Jacob kwam in Wageningen in 1747 op de wereld. Daarna volgden twee dochters; Sara en Judith Vrouwtje. David Jacobs was in 1749 voor 1200 guldens eigenaar geworden van een huis en schuur, gelegen aan de Hoogstraat,

hoek Rouwenhofstraat³⁷. Nu bevindt zich hier Modehuis Windt. Zijn huis aan de Hoogstraat bij de Nudepoort verkocht hij door aan Jacob Abrahams. Het gezin Davids-Simons mocht slechts kort genieten van het grote huis met de vijf haardsteden. In september 1752 stierven kort na elkaar David en Vrouwtje. Zij werden op 11 en 19 september begraven in de "Sandtcuil". Een jaar later, op 8 oktober 1753, werd op hun graf een dubbele steen geplaatst, waarvoor f 12.- betaald werd³⁸.

Voogd over de drie kinderen werd een broer van David, Levi Jacobs, die in Gelders Veenendaal een grutterij bezat. Hij was gehuwd met Sibora Simons, bij wie hij twee kinderen kreeg: Sara en Simon Levi. Deze laatste, geboren circa 1742, trouwde in Wageningen in 1761 met Caatje Jacobs, de dochter van Jacob Abrahams³⁹.

Simon Levi en zijn vrouw namen nu de kinderen in huis. Oom Simon runde de winkel. Er is een interessante rekening uit deze periode bewaard: "De onmondige weeskinderen van mijn oom David Jacobs zalig' debidt (debet) aan Sijmon Levi voor kostgeldt en kleederen en voorschoot P^m (pro memorie)". In deze rekening staan voor zowel in 1761 als in 1762 posten van betalingen aan "De Joodsche Meester" of "Joodsche voorsanger" voor eten en drinken en bewassen. Wanneer we naar de leeftijd van de jonge Jacob kijken, dan zou het kunnen dat de Joodse meester hem joodse lessen gaf ter voorbereiding op Jacobs bar mitzwa.

In verband hiermede is de notitie van de inboedel van de onmondige kinderen van belang. Daarin wordt vermeld dat bij hun oom-voogd Levi in Veenendaal in bewaring was gegeven, onder anderen: "2 Groote boeken Moses op parkement geschr^d met een silveren handwijser daerbij" en "2 Seijde kleederen dewelke in de kerk Gebruijk worden"⁴¹ (zie afb. volgende pagina). Bij de boedelscheiding⁴² tussen de

De doctorsbul van Mordechai Jacobs

De in het gemeentearchief bewaarde doctorsbul

In augustus 1997 kwam de auteur in het bezit van een doctorsbul van de Academie van Harderwijk, gesteld in het Latijn en op 22 december 1775 uitgereikt aan Mordechai Jacobs uit Wageningen. Het is een charter met zegel in rode was, gevat in een rond, koperen doosje. De bul werd in opgevouwen toestand toegezonden door een nakomeling van de familie Haas, die verwant was aan de familie Jacobs. Het stuk is aan het gemeentearchief in bewaring gegeven op 1 oktober 1997. Daar wordt het bewaard in een charterdoos in niet opgevouwen toestand¹.

Wie was Mordechai Jacobs? Hij was de oudste zoon van Jacob Abrahams en diens

tweede vrouw, Hester Jonas Marcus. Mordechai werd in 1750 in Wageningen geboren, waar zijn vader, komende van Gogh (Dld.), zich in 1737 kon vestigen. Uiteeraard tegen betaling. Hij kreeg een vestigingsvergunning, omdat hij verklaring van goed gedrag kon overleggen van het stadsbestuur van Gogh. De magistraat van Wageningen had een belangrijke eis: had Jacob Abrahams een kapitaal ad f 1.300,-? Hij bleek inderdaad over dit bedrag te beschikken.

Waarom deze voorwaarde? Jacobs grootvader, Jonas Adolphs, kreeg in 1721 van de magistraat voor 12 jaar octrooi voor de bank van lening. In 1734 ging hij echter failliet en vluchtte, met achterlating van de schulden, naar het Munsterland. De magistraat bezat een goed geheugen en wilde nu zeker van zijn zaak zijn. Jacob kreeg toestemming om met een vleeshouwerij te beginnen. Jacob Abrahams trouwde in 1749 voor een tweede maal. Twee broers van zijn vrouw zouden zich respectievelijk in 1753 en 1759 in Wageningen vestigen. Zij kwamen uit Memmelsdorf (Dld.). Het echtpaar kocht in december 1749 van het Veenendaalse echtpaar David Jacobsen en Vrouwtje Simons

voor f 950,- een huis, schuur en erf aan de Hoogstraat bij de Nudepoort. Daar zal onze Mordechai geboren zijn.

Dit huis stond tussen de Wal- en Riemsdijkstraat en is tot circa 1900 in bezit van de familie geweest. Hieruit blijkt, dat deze familie zo'n 180 jaar één der kernfamilies is geweest van de joodse gemeente Wageningen.

Mordechai had nog twee broers, Jonas en Hijman. De laatste, geboren in 1753, was evenals zijn vader, slager/vleeshouwer en koopman. Ook hij maakte deel uit van het bestuur van de joodse gemeente. Jacob Abrahams, hun vader, overleed op 12 december 1781. De weduwe zal met haar zoons in het grote huis in de Hoogstraat zijn blijven wonen. Zij kregen joods onderwijs, ter voorbereiding op hun bar mitswa (de viering van de kerkelijke meerderjarigheid, op 13-jarige leeftijd. Bij meisjes wordt dit bat mitswe genoemd).

Mordechai ging vervolgens aan de plaatselijke Latijnse school studeren. Zijn ouders konden zich dit veroorloven. Van juli 1764 tot en met juli 1770 ontving hij hier gedegen onderwijs. Vragen blijven nog wel bestaan. Moest hij als jood ook op zaterdag naar les? En gold voor hem ook de verplichting protestants godsdienstonderwijs te volgen?

In 1771 vertrok hij naar Harderwijk. Op 7 september 1771 werd hij voor het eerst ingeschreven voor een artsenopleiding. In 1775 studeerde hij af. Op 22 december ontving hij zijn bul².

De Academie of Hogeschool van Harderwijk was tolerant en trok daarom veel joodse studenten aan. Van de bepaling dat in deze stad geen joden mochten wonen, hebben de curatoren zich weinig of niets aangetrokken. Vele joden uit Amsterdam kwamen in Harderwijk studeren, vooral medicijnen. Hartog Beem³ vermeldt in zijn "Geschiedenis

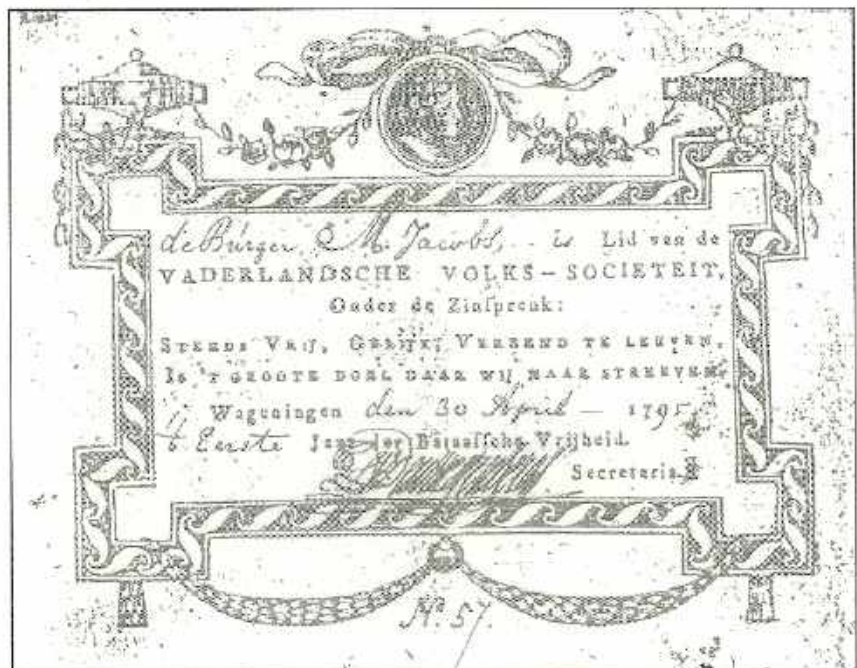

De voormalige Latijnse school in de Molenstraat.

van de joden in Harderwijk” vele namen van joodse promovendi met bijzonderheden.

Mordechai keerde terug naar zijn geboortestad. Heeft hij als arts in Wageningen gepractiseerd? Een aanstellingsbrief werd tot nu toe nog niet gevonden. Wel blijkt uit de diaconierekeningen van de Hervormde Kerk van Bennekom dat hij in deze periode de arme inwoners ter plaatse behandelde. Was hij soms een armendokter¹? Er zijn aanwijzingen dat hij ook het koopmanschap uitoefende. Mordechai was dus arts-koopman.

Combinaties van beroepen die niet bij elkaar pasten, kwamen onder de joden wel meer voor. Mordechai kocht in 1779 “een hof, gelegen aan deser Stads, zoo genaamde Daetslaars Bolwerk” (nu parkeerterrein bij de Gevangentoren). In 1790 ontmoeten wij hem bij de ondertekening van een contract tussen de Wageningse en Veenendaalse joden over de inkoop in het “Jodekerkhoff” alhier. Als derde handtekening staat die van ‘M. Jacobs Med. Doctr’. M. Jacobs was

Bewijs van lidmaatschap

sinds 30 april 1795 lid van de Vaderlandsche Volkssociëteit (Zie afb.).

Mordechai was en bleef ongehuwd, zoals blijkt uit de “Lijst der Leede van ‘t Joodschen Kerkgenootschap binnen Wageningen” uit 1799. In 1805 overleed hij. Op 11 juli van dat jaar vond de verdeling van de goederen van de weduwe Jacob Abrahams en Mordechai Jacobs plaats tussen de broers Jonas en Hijman².

Noten:

1. De doctorsbul werd geschonken door dr. B.J. Kam, Zwolle 1997.
2. Dr. B.J. Kam. Haas een familiehistorie. Met Jacobs, Keijzer en du Mosch, 1991.
3. Hartog Beem, Geschiedenis van de joden in Harderwijk. Deel 3, in De Amersfoortse Courant/Veluws Dagblad, woensdag 10 december 1975.
4. Diaconierekeningen Hervormde kerk Bennekom. Mededelingen H. Gijsbertsen, Bennekom 28 januari 1998.
5. Zie noot 2.

Uit oude registers

Het is goed te weten, dat we voor het schrijven van dit Memorboek niet konden beschikken over een kille-archief. In mei 1940 ging dit archief met de sjoel in de Walstraat in vlammen op. Daarom is het bijzonder dat er toch een register, zij het in afschrift, bewaard bleef: het "Geboorte Register der Israëlitische Gemeente te Wageningen"¹. Dit register, dat zes bladzijden telt, werd op 1 april 1811 door het toenmalige bestuur, de parrassijns J.H. Jacobs en A. van Minden, aan de burgemeester van de stad overgedragen. Waarom gebeurde dit? Van oudsher kende men in ons land geen officiële registratie van: geboorten, huwelijken en overlijden; een burgerlijke stand dus. De inlijving bij Frankrijk bracht hierin de nodige verbetering. Er was daar al het één en ander ingevoerd. Bij keizerlijk decreet van 6 januari

1811 werd met ingang van 1 maart ook in Nederland de burgerlijke stand ingevoerd. Daarom werden doop- trouw en begraafboeken van de kerken naar de raadhuisen van de burgerlijke gemeenten overgebracht². Ook de registers van de joodse gemeenten. Aan de hand van deze registers werden in elke gemeente de burgerlijke standsregisters opgezet.

Het Wagenings register loopt van 14 januari 1757 tot 1 juli 1810. Van zes families werden de geboorten van tweëndertig kinderen ingeschreven.

De zes families waren:

1. Samuel Jonàs Markus en Mirjam Mackum met twee zoons en vier dochters (1757-1775)
2. Gabriel Jonas Markus en Sara David Blok met vier zoons en zes dochters (1761-1789)
3. Benjamin Meijer en Freijtje Elias met drie zoons (1792-1798)
4. Hijman Jacobs en Helena Hijmans met twee zoons en vier dochters (1791-1799)
5. Abraham van Minden en Jutje Markus met drie zoons en twee dochters (1799-1806)
6. Hartog Hijmans en Vrouwtje Izaks met één zoon (1810)

*Geboorte Register
der
Israëlitische Gemeente
te Wageningen.*

<i>Jaar der geboorte</i>	<i>Naam en van</i>	<i>Naam en van</i>	<i>van ingamen van</i>	<i>indereame van</i>
<i>gebore</i>	<i>van</i>	<i>van</i>	<i>van</i>	<i>van</i>
<i>1757</i>	<i>Samuel</i>	<i>Jonas</i>	<i>Markus</i>	<i>Freijtje</i>
<i>1763</i>	<i>Abraham</i>	<i>van</i>	<i>Minden</i>	<i>Jutje</i>
<i>1765</i>	<i>Benjamin</i>	<i>Meijer</i>	<i>Elias</i>	<i>Freijtje</i>
<i>1765</i>	<i>Hijman</i>	<i>Jacobs</i>	<i>Helena</i>	<i>Hijmans</i>
<i>1766</i>	<i>Hartog</i>	<i>Hijmans</i>	<i>Vrouwtje</i>	<i>Izaks</i>
<i>1767</i>	<i>Samuel</i>	<i>Jonas</i>	<i>Markus</i>	<i>Mirjam</i>

Geboorteregister 1757-1810

De gebroeders Samuel Jonas en Gabriel Jonas Markus woonden al vóór 1757 in Wageningen (zie: hoofdstuk III "Eenige Duitse Joodse of Smoussen"). Benjamin Meijer woonde met zijn vrouw en kinderen

in 1798 in Randwijk. Hijman Jacobs, geboren in 1753 in Wageningen, was een zoon van de eerder genoemde Jacob Abrahams en Hester Jonas Marcus. J. H. Jacobs, de eerste ondertekenaar van het register in 1811, was een zoon van de reeds genoemde Hijman Jacobs. Hij zag het levenslicht op 1 april 1794. Hij was dus al op 17-jarige leeftijd bestuurslid. Abraham van Minden was in 1811 bestuurslid of parnassijn. Vermoedelijk heeft hij het afschrift van het oorspronkelijke register gemaakt. Zijn handtekening onder het betreffende stuk bevestigt deze veronderstelling.

Tot slot iets over Jacob, de jongste zoon van het echtpaar Markus-Mackum. Hij zou in het 19de eeuwse Wageningen de grootste landeigenaar worden. Hij overleed in 1853 en ligt begraven op de oude joodse begraafplaats. De buitenplaats "Nudenoord" werd door Jacob, die de achternaam Rosenik aannam, gebouwd (zie: hoofdstuk IV "Naamsaanneming in 1812"). Hij werd een legendarisch figuur. Zijn enige zoon overleed ongehuwd. Met hem stierf de tak Marcus Rosenik uit³.

Het feit dat het geboorteregister in januari 1757 begon, wijst er op dat de joodse gemeenschap, hoe klein ook, in deze periode een bestuur had of kreeg. In juli 1756 vormden de gebroeders Abrahams een voorlopig bestuur. In december 1759 werd uitdrukkelijk melding gemaakt van "Armenmeesteren van de Joodse Gemeente binnen Wageningen" (zie: hoofdstuk III "Een beschermde begraafplaats"). Mogelijk is in deze periode ook een reglement opgemaakt. De auteur heeft dit (nog) niet gevonden.

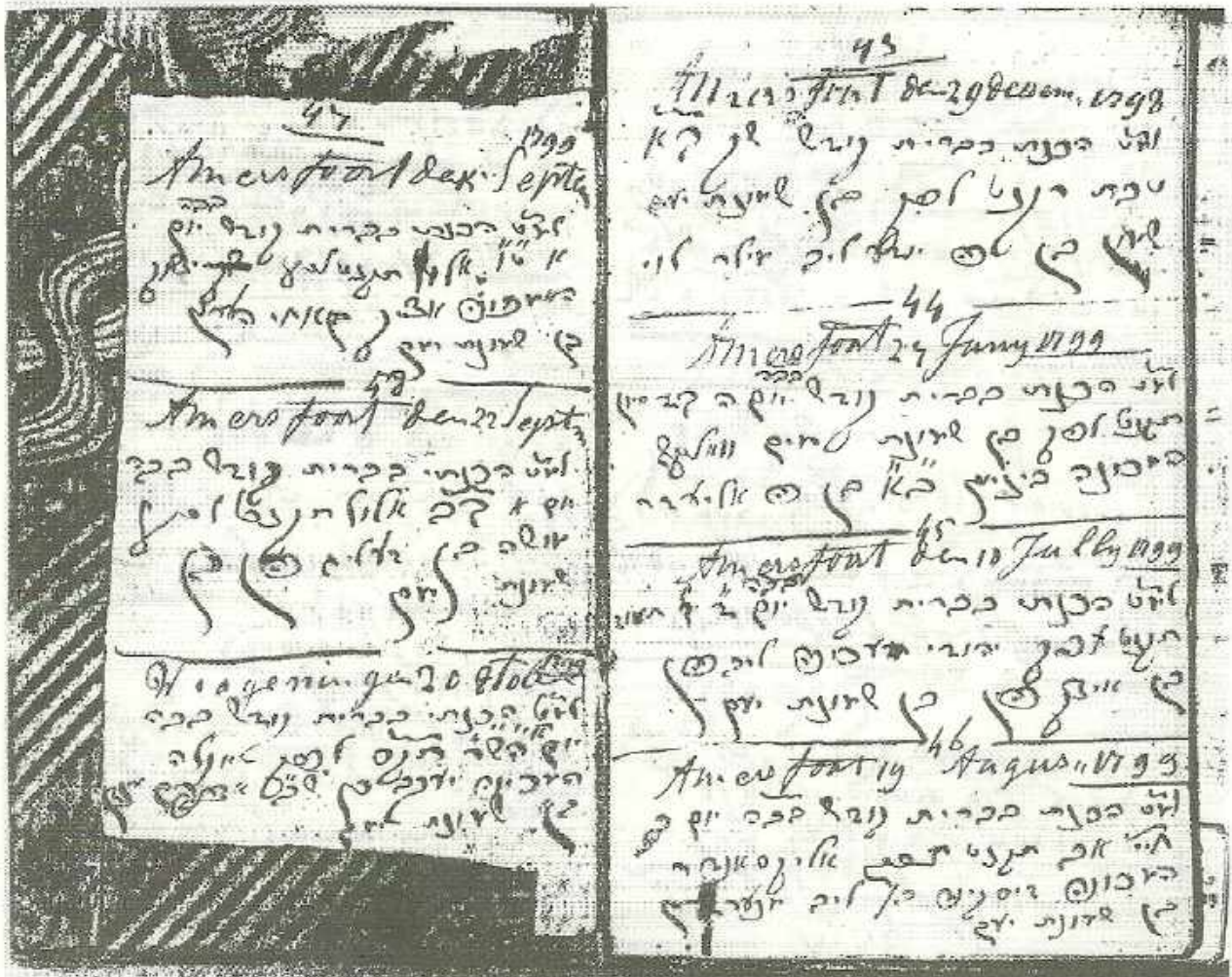
Reizende mohels

De vijftien jongetjes, genoemd in het geboorteregister van 1757-1810, werden in dezelfde periode besneden. Tegenwoordig vindt de besnijdenis gewoonlijk in het ziekenhuis plaats, uiteraard door een mohel.

Voorheen, zeker in de periode waarover we schrijven, gebeurde de besnijdenis thuis waar het kind geboren was en soms in de sjoel. In het register wordt deze plaats uitdrukkelijk vermeld. Zo'n mohel vervulde in de mediene een belangrijke functie. Afkomstig uit de grotere steden trok hij langs stadjes en dorpen om de jongetjes van acht dagen oud in het "Verbond van Abraham" op te nemen. Een reizende mohel was in ons land in die dagen heel gewoon. Hij werd op tijd gewaarschuwd. De ingreep was kostenloos. Alleen reiskosten werden vergoed. Besnijder of mohel was geen ambt binnen de joodse gemeente, maar een beroep. Vaak bekleedde hij in een grote kille één of meer functies. Hij noteerde in het Hebreeuws de besnijdenissen in een boekje of register met de naam van het jongetje en diens vader en de datum waarop de besnijdenis plaats vond. Een besnijdenisregister was eigendom van de mohel. Na zijn overlijden bleef het soms in de familie of kwam in het archief van een kille terecht. Afschriften of zogenaamde Translaten werden in 1811 overgedragen aan de burgerlijke gemeenten. Aan Hebreeuwse registers had men immers toch niets. Later zijn de Translaten, evenals de doop- en trouwregisters in de Rijksarchieven terecht gekomen⁴. In het Rijksarchief van Utrecht zijn aanwezig de door de parnassiem van de joodse gemeente van Amersfoort geautoriseerde "kopie Translaten" van vier Amersfoortse besnijdenisregisters⁶, te weten van: Isaac Auerbach (1753-1792); Wolf Cohen (1789-1811); Abraham Jacob van Gelder (1791-1808) en Isaac Weijl (1805-1811). De jaren tussen haakjes zijn de perioden waarin de besnijdenissen plaatsvonden.

Over Isaac en Wolf, de twee eerst genoemde mohels het volgende:

Isaac Auerbach was in Amersfoort sjamasj en assistent-voorganger van deze kille. Behalve mohel was hij ook sjouchet. Wolf Cohen was aanvankelijk wever. Later trad hij op als mohel. In de kille was hij eveneens sjamasj.

De enige besnijdenis door Mohel A.J. van Gelder in Wageningen

Van Abraham Jacob van Gelder werd het oorspronkelijke register, zij het incompleet, teruggevonden².

De mohel in Wageningen

In drie van de vier Translaten vinden we besnijdenissen in Wageningen en Randwijk vermeld. Het "Register van wijlen den Heer Isaac Auerbach" vermeldt dat hij op vrijdag 6 november 1767 Gabriel, zoon van Samuel, te Wageningen heeft besneden. Samuel was Samuel Jonas Marcus. De geboorte van Gabriel staat niet in het geboorteregister. Bij het overschrijven heeft men dit mogelijk vergeten over te nemen? Op 4 oktober 1770 besneed hij Jonas, zoon van Gabriel, dit was

Gabriel Jonas Marcus. Het geboorteregister vermeldt echter op 26 september 1767 de geboorte van een Jonas! Mogelijk heeft de afschrijver zich vergist en moet dit 1770 zijn. Want op de volgende bladzijde van het register is de volgende inschrijving op 11 november 1770. In het Register van Wolf Cohen staan de volgende jongetjes vermeld, die besneden werden:

- Vrijdag 6 november 1795 Isaac, zoon van Hijman (geboren 30 oktober).
- Donderdag 6 januari 1796, Eliazar, zoon van Barend te Randwijk, volgens het geboorteregister werd hij op 7(!) januari geboren. Moet dit misschien 1 januari zijn? Barend was Benjamin Meijer.

- Dinsdag 20 maart 1798 Mozes, zoon van Barend te Randwijk. Geboortedatum in het Register is onduidelijk.
- Zaterdag 29 augustus 1801 Samuel, zoon van Abraham van Minden. Hij werd op 12 augustus geboren.
- Zaterdag 30 mei 1803 Salomon, zoon van Abraham van Minden. Zijn geboortedatum is 20 mei.
- Donderdag 19 juli 1810 Heiman, zoon van Hartog. Hij werd op 12 juli geboren als zoon van Hartog Hijmans.

In het Translaat van het Register van Abraham Jacob van Gelder staat één besnijdenis in Wageningen genoteerd. Op zondag 20 oktober werd Jacob zoon van Abraham van Minden in het verbond van Abraham opgenomen. Zijn geboortedatum is 13 oktober.

In het teruggevonden niet geheel complete origineel van A.J. van Gelder⁷ staat deze besnijdenis uitvoerig vermeld onder nr. 49: "Waageningen 20 October 1799. Onder een gelukkig gesternte heb ik in het heilig verbond doen opnemen in de Synagoge op de eerste dag van de week 5560 Jokkele genoemd Ja'akov, zoon van Arvraham van Minden, acht dagen oud" (zie afb. vorige pag.).

De synagoge was een huissjoel, vermoedelijk toen al bij de familie Jacobs in de Hoogstraat. Negen van de vijftien jongetjes hebben we teruggevonden in de Translaten van de besnijdenisregisters. Zes jongetjes werden door een andere mohel besneden, van wie geen register bewaard bleef.

De trouwregisters

"Op 9 november 1776 constateerden de Gelderse Staten op een Landdag in Nijmegen dat het grootste deel der joden in de provincie zich aan de joodse wetten hield, terwijl het de gewestelijke huwelijksbepalingen negeerde. Het gevolg van deze situatie was, dat de

huwelijks-, geboorten- en besnijdenisregisters uit die periode geen zuiver beeld geven van de demografische ontwikkeling"⁸. De joodse inwoners, die vóór 1776 alleen een joods huwelijk (choepa) gesloten hadden, werden gesommeerd hun huwelijk als nog te laten bevestigen voor de magistraat.

In Wageningen waren op 30 december 1776 hiervoor naar het stadhuis gegaan⁹:

- Jacob Abrams en Hester Jonas. Choepa in 1749
- Heijman Abrams en Keijle Jonas Marcus. Choepa in 1748
- Samuel Jonas Marcus en Mariana Makkon. Choepa in 1753
- Gabriel Jonas Marcus en Sara Davids. Choepa in 1758

Eerder, direct voor de magistraat, waren getrouwd:

- Jacob Davids en Saartje Salomons, uit Nijmegen, op 7 augustus 1771.
- Op 31 juli 1772 trouwden Salomon Davids, jongeman van Nijmegen (met attestatie van ds. H.E. Helenius, predikant te Nijmegen) en Vrouwke Davids (zusje van Jacob), jonge dochter van Wageningen (attestatie van ds. H. Gijp, predikant te Wageningen)

Huwelijken na 1776 direct gesloten voor de magistraat:

- Op 22 mei 1780 Philip Salomon van Minden, weduwnaar van Jannetje Izak van Minden, wonende te Amsterdam, en Fronica Samuel Jonas Marcus, alhier woonachtig.
- Op 18 maart 1797 Moses Joseph van Lewen, weduwnaar van Billa Hompes, geboren te Leeuwen, wonende te Kuilenburg (Culemborg), en Diena Gabriel Marcus, wonende te Amsterdam.
- Op 11 juni 1798 Salomon Levy de

Grafsteen voor Mohel S.B. van Leer. Boven de instrumenten voor de besnijdenis. Van Leer was tevens afstammeling van een leviet

Jong, jongeman, en Rebecca Davids,
jonge dochter te Amsterdam.

- Op 20 augustus 1798 Abram van
Minden, jongeman, en
Judith S. Marcus, jonge dochter te
Amersfoort in ondertrouw en zijn in
Wageningen getrouwd.

Tot slot een vraag: waren de kinderen, die
voor 30 december 1776 geboren waren,
buitenechtelijke kinderen, nu hun ouders hun
eerder gesloten joodse huwelijken door de
magistraat hadden laten bevestigen¹⁰?

Noten:

1. GAW, RBS inv. nr. 1670. Aanvankelijk was onder
andere dit register te raadplegen in het toenmalige
Rijksarchief in Gelderland te Arnhem. Een tiental
jaren geleden werd dit register met de doop-, trouw-
en begraafregisters van de respectievelijke kerken
overgeplaatst naar het gemeentearchief van
Wageningen.
2. H. Brouwer. Geschreven verleden. Genealogie en
oud schrift; 4de druk. Zaltbommel. 1970, blz. 11-12.
3. Zie over hem: "Nudenoord ... een huis vol
verhalen", door A.G. Steenberg, Veluwe Post,
woensdag 26 januari 1977.
4. Zie noot 1.
5. Repertorium DTB; beknopt overzicht van de
Nederlandse doop- trouw- en begraafregisters enz.
van vóór de invoering van de burgerlijke stand,
samengesteld door W. Wijnaendts van Resandt,
Den Haag, 1969. Kopieën in bezit van de auteur.
6. Amersfoortse besnijdenisboekjes uit de 18de en
19de eeuw, bewerkt door Ze'ev Bar. Amersfoort,
1992, blz. 9-10.
7. Zie noot 6, blz. 31.
8. C. Reijnders. Van "Joodsche natien" tot Joodse
Nederlanders; 2de druk, Amsterdam, 1970, blz. 29
en verder.
9. GAW, RBS inv. nr.1671 (zie ook noot 1)
Fotokopieën hiervan zijn in bezit van de auteur.
10. L.A. Vromen. Buitenechtelijke kinderen en nog wat.
In Misjogge: Verenigingsblad van de Nederlandse
Kring voor Joodse Genealogie 4 (1991) 3, juni,
blz. 111-112.

Een beschermde begraafplaats

Eerder is aangegeven hoe aan bankhouder Isaac Adolphs in 1667 een stuk grond voor een begraafplaats werd toegewezen, voor hem en zijn familie, waarvan ook zij die in Veenendaal en Rhenen woonden, gebruik konden maken (zie: hoofdstuk II "De lommerd in de Jodestraat"). Het stuk grond in de zandafgraving aan de oostzijde van de stad maakte deel uit van de Stadsbuitenbleek. De kosten voor begraven, te betalen aan de stad Wageningen, bedroegen voor een volwassene vijf gulden en voor een kind twee gulden en tien stuivers. Voor het plaatsen van een steen was men twaalf gulden schuldig en voor een plank (een houten zerk) de helft¹.

De boekingen van deze begraafrechten staan in de rekeningen van de rentmeesters van de stad. Zelden worden namen van de overledenen genoemd². In 1725³ bleek bij het nazien van de rekeningen, dat van de begrafenis van een buiten-jood niet altijd aangifte werd gedaan bij de secretaris van de stad. Besloten werd dat voortaan de aangifte gedaan moest worden aan de president, dit was de dienstdoende burgemeester. Deze stelde één der secretarissen op de hoogte, die de naam van de overledene en de dag en plaats van het overlijden noteerde. De familie van de overledene kreeg een briefje van consent (toestemming), waarmee men naar de rentmeester ging om het begraafgeld te betalen. Dan pas werd toestemming gegeven voor de begrafenis.

Vanaf 1727 tot en met 1759 vinden we de boekingen genoteerd in het "Memorie van Joden die alhier begraven zijn"⁴. Dat men

vanaf 1727 boekte, heeft wellicht te maken met het feit, dat men in dat jaar de Binnenhaven en het Nieuwe kanaal, gegraven naar de Grift, in gebruik nam. De begrafenissen vanuit Veenendaal vonden via dit water plaats, tenminste indien de financiën het toelieten. De tocht duurde drie uur⁵.

The image shows a handwritten ledger with the following entries (transcribed from the visible text):

Memorie van Joden die alhier begraven zijn	
1727	Den 20. Junij is Rijckman Joden alhier begraven te Veenendaal en Rhenen en te Amstelredam gepleegd die 5 - - -
Den 10. Julij is Abraham van der Linden alhier begraven die 2 - 10 - -	
Den 2. May is hier begraven van Joden van de Hof van de Hof die 2 - 10 - -	
Den 10. Julij is hier begraven van Joden van de Hof die 2 - 10 - -	
1728	Den 10. Julij is hier begraven van Joden van de Hof die 2 - 10 - -
1729	Den 10. Julij is hier begraven van Joden van de Hof die 2 - 10 - -
1730	Den 10. Julij is hier begraven van Joden van de Hof die 2 - 10 - -

Fragment van "Memorie van Joden die alhier begraven zijn"

In de eerder genoemde "Memorie" (zie afb.) worden tweëntachtig overledenen genoteerd. Ze waren afkomstig uit Amsterdam, Arnhem,

Asperen, Bommel, Ede, Lienden, Opheusden, Rhenen, Tiel, Rhenense veen, Veenendaal, Wageningen en Wijk bij Duurstede en zes namen werden zonder plaatsnamen vermeld. Uit Veenendaal waren maar liefst zesendertig mensen begraven en uit Wageningen acht, onder wie drie kinderen. Het grote aantal uit Veenendaal laat zien, dat de kille aldaar beduidend meer leden telde dan die in Wageningen. Dat waren in 1747, in Stichts Veenendaal drieënveertig joden plus drie joden in Gelders Veenendaal⁶.

Erfpacht

Op 21 juli 1756 hadden "De Jooden Jacob Abrahams en Heijman Abrahams Alhier woonachtig" bij de magistraat schriftelijk een klacht ingediend⁷. Jacobus Maurits, pachter van de Bleek in Oud-Wageningen, liet zijn vee grazen op dat deel van de bleek dat "tot een kerkhoff voor de Joodsche natie dienende" en dat hij er de was te bleken legde. Dat was strijdig met de leer en gebruiken onder de joden. Jacob en Heijman, wellicht vormden zij het eerste bestuur, kregen te horen dat, indien zij de begraafplaats wilden omheinen en afsluiten, zij zich weer met het stadsbestuur moesten verstaan. Drie jaar later⁸, op 16 december 1759, richtten Jacob Abrams en Samuel J. Marcus "in qualiteit als Armenmeester van de Joodse Gemeente binnen Wageninge" een verzoek aan de magistraat om de grond, in gebruik als begraafplaats, in erfpacht te mogen ontvangen tegen een jaarlijkse canon van tien gulden en tien stuivers en of zij het terrein mochten omheinen. Een andere vraag gold de door de Stad geheven impost of recht op het begraven (begraafgeld) van lijken. De bestuurders vroegen dit geld zelf te mogen innen ten bate van de armen en andere zaken

van de joodse gemeente. Het uitvoerig verzoek draagt de handtekening, in Hebreeuwse lettertekens, van Jacob Abrams en van Samuel J. Marcus in Nederlands schrift (zie afb.)

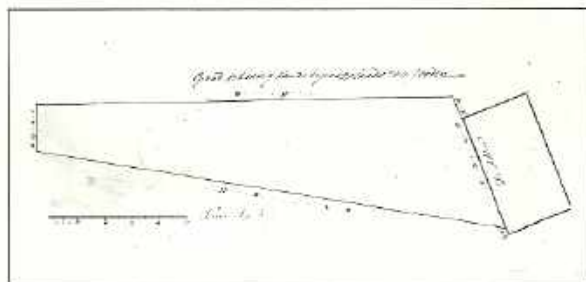
Handtekening in Hebreeuwse en Nederlands schrift

Handtekening in Hebreeuwse en Nederlands schrift, met de tekst: "De voren. Schrijft op conditie...".

Handtekening in Nederlands schrift: Samuel J. Marcus

Handtekeningen in Hebreeuws en Nederlands schrift

De beslissing⁹ viel op de zitting van de magistraat van 20 augustus 1760. De grond werd aan de joodse gemeente in erfpacht gegeven tegen een jaarlijks bedrag van twaalf gulden. Helmert van Baak, de stadstimmerman, had het terrein opgemeten en in kaart gebracht (zie afb.)

Plattegrond begraafplaats 1760

Hieruit blijkt, dat de begraafplaats kleiner van oppervlakte was dan we nu kennen. Later is het terrein uitgebreid, waarbij de jaarlijkse canon verhoogd werd tot dertien gulden. Wel liet Samuel J. Marcus in januari 1761 weten, dat enkele graven aan de westzijde niet meegenomen waren in de opmeting¹⁰.

Contract van 1761

Daar de begraafplaats eveneens gebruikt werd door de joden uit Veenendaal en Rhenen, diende er vanwege de erfpacht met hen een contract opgemaakt te worden. Dit gebeurde¹¹ op 30 november 1761. Uit het stuk blijkt, dat ook een familie Heijmans uit Tiel bij het sluiten van het contract betrokken was. Deze familie was, evenals de Rhenense Heijmans, afkomstig uit Veenendaal. In het contract waren afspraken vastgelegd over de financiën, het beheer, het onderhoud en ook zaken ten aanzien van het begraven. De joden uit Veenendaal, Rhenen en Tiel, betaalden de helft van de reeds aan de begraafplaats gemaakte kosten, onder andere voor de aanleg en het omheinen plus nog eens zes dukaten. Het bestuur van de kille Wageningen ontving deswege van joods Veenendaal 193 gulden en twee en een halve stuiver. De toekomstige kosten zouden worden gedeeld. Zonder goedkeuring van Veenendaal mocht Wageningen niets aan de begraafplaats doen. Ze hadden samen het beheer en ieder bestuur had een sleutel. De kosten van het begraven van onbekende vreemde joden van elders kwamen voor rekening van Wageningen. Voor een arme behoefde geen grafgeld betaald te worden. Dan waren er nog de baar en het zwarte "doodskleet", die elk voor de "geregte helft" aan de Veenendaalse en Wageningse joden zou behoren¹². In de jaren 1790-1793 ontstond binnen joods Veenendaal een geschil over het gebruik van deze begraafplaats. Door ingrijpen van het stadsbestuur van Rhenen, Veenendaal viel toendertijd onder de jurisdictie van Rhenen, kon in 1793 de vrede getekend worden¹³.

Van ophogen tot restauratie

In het begin van de negentiende eeuw werd de begraafplaats opgehoogd met een meter grond, nadat de bestaande stenen platgelegd waren. Zo ontstond er dus een nieuwe begraafplaats op de reeds bestaande. Dit is geen unicum. De reden van deze maatregel was waarschijnlijk dat er geen mogelijkheid was voor uitbreiding, omdat de begraafplaats vol was.

In 1874 werd de houten omheining vervangen door het huidige hekwerk. Er werd een metaarhuisje voor de rituele lijkwassing gebouwd. Ondanks dat Veenendaal eindelijk in 1899 een eigen begraafplaats aan de Parallelweg in Veenendaal in gebruik¹ genomen had, kreeg men tegen het einde van de negentiende eeuw gebrek aan grafruimte. De erfpacht werd in 1906 afgekocht. Voor een bedrag van f 325,- werd de kille Wageningen eigenares. De toestand van de begraafplaats werd vrij goed genoemd, de ligging te midden van de bebouwde kom echter ongunstig.

De begraafplaats omstreeks 1990... in de bebouwde kom

De nieuwe joodse begraafplaats, naast de in 1902 aangelegde Algemene begraafplaats aan

de (oude) Diedenweg, werd pas in 1913 in gebruik genomen. Op 10 mei van hetzelfde jaar werd door het gemeentebestuur met het bestuur van de joodse gemeente Wageningen

Ingang van de begraafplaats Oude Diedenweg

een overeenkomst gesloten. Daarbij werd bepaald dat van de oude begraafplaats geen ander gebruik meer zou worden gemaakt dan voor het begraven van doden in een zevental gereserveerde graven. Op 30 november 1929 berichtte het bestuur aan het gemeentebestuur van Wageningen, dat de oude begraafplaats voor gesloten was verklaard. Het metaarhuisje werd afgebroken. Na 1945 ging het eigendom van beide begraafplaatsen over naar het NIK. Dit gebeurde wel meer bij kleine en heel kleine joodse gemeenten waar, als gevolg van de holocaust, van actief joods

leven geen sprake meer was. Het NIK heeft een ambtenaar in dienst belast met het toezicht op de verspreid liggende Nederlandse begraafplaatsen. Het onderhoud werd en wordt thans nog uitbesteed aan de burgerlijke gemeenten. Voor Wageningen is hiervoor een overeenkomst gesloten.

In 1967 werd deze oudste nog intact zijnde joodse begraaf-

plaats op het platteland op de Rijkslijst van beschermde monumenten voor de gemeente Wageningen geplaatst. In 1988, na het gereedkomen van de nieuwe woonwijk De Bleijk, volgde een omvangrijke restauratie. De naam 'De Bleijk' verwijst naar de vroegere situatie namelijk de Stadsbuitenbleek.

Wageningers noemen de begraafplaats en de omgeving nog wel de Jodebleik en het pad dat omhoog gaat naar de Generaal Foulkesweg de Jodehucht. Overigens één van de richtingaanwijzers aan de paal bij de Otto van Gelreweg verwijst naar de Israëlitische begraafplaats!

Noten:

- OAW, inv. nr. 1238. Concessiën aan verschillende personen om zich te Wageningen te vestigen als houder van een bank van leening en desbetreffende stukken, 1667-1780.
- OAW, inv. nr. 314-407. Rekeningen van de rentmeester (van de stad).
- OAW, inv. nr. 7, folio 46v. Resolutie 2 juli 1725.
- GAW, RBS inv. nr. 1671.1.
- Geschiedenis van de Joodse Gemeenschap in Stichts en Gelders Veenendaal. Veenendaal/Ederveen, 2001, blz. 61-62.
- Zie noot 5, blz. 49.
- OAW, inv. nr. 11, folio 187r. Resolutie 21 juli 1756.
- OAW, inv. nr. 1153. Request van armmeesters der Joodsche gemeente aan den magistraat om de begraafplaats hunner gemeente in erfpacht te mogen ontvangen en te omheinen, en om de impost wegens het begraven voortaan ten behoeve hunner armen en gemeente te mogen aanwenden (1759). Met extract van de resolutie van den magistraat van 1760, waarbij het verzoek werd ingewilligd alsmede een plattegrond van den begraafplaats.
- OAW, inv. nr. 11, folio 345v, 20 augustus 1760. Een uittreksel van deze resolutie bevindt zich in OAW, inv. nr. 1153 (zie noot 8).
- OAW, inv. nr. 12, folio 9v, 28 januari 1761.
- RAW, inv. nr. 203, folio 105. Contract tussen de Jooden van Wageningen en Jooden van Veenendaal over't Joode Kerkhoff te Wageningen, 30 november 1761.
- Zie noot 5, blz. 65-66.
- Zie noot 5, blz. 69-74.
- De bovenstaande tekst is ontleend aan het artikel "De Joodse begraafplaats in de Veerstraat", geschreven door de auteur op verzoek van het gemeentebestuur ten behoeve van de bewoners van de woonwijk De Bleijk juni 1988.

Hoofdstuk IV 19de eeuw

Het begin van de 19e eeuw

In 1810 woonden er in onze stad tweeënveertig Joden¹. Twee joodse inwoners van Randwijk, aan de andere zijde van de Rijn, behoorden ook tot de kille Wageningen, die dus viereënveertig zielen telde. Het bestuur werd gevormd door twee ouderlingen. Er was een voorzanger, Levie van Embden, die vanaf 1807 in Wageningen woonde en die voor zijn diensten een salaris van f 50,- per jaar ontving. De voorzanger was koopman.

De godsdienstoefeningen op sjabbat en op hoge feestdagen werden in een kamer van één der leden gehouden. Vermoedelijk bij de familie Jacobs, die tussen de Wal- en Riemsdijkstraat woonde.

Drie jaar later, in 1813, telde de kille achtenveertig zielen². Eén echtpaar woonde in Randwijk.

Het zegel van Heymans Jacobs. De weegschaal wijst naar zijn koopmanschap. Boven de kroon in het Hebreeuws v.l.n.r. Chajiem bar Jakew d.i. Heyman, zoon van Jacob.

Een overzicht:

Wageningen 23 augustus 1813

Samuel J(onas) Marcus met 6 kinderen
Gabriel J(onas) Marcus met 11 kinderen
Heijman Jacobs met 6 kinderen
Abraham van Minden met 5 kinderen
Benjamin Meijer met 3 zoons
Hartog Hijmans met 3 zoons
Izaak Benjamin zonder kinderen woont in Randwijk.

w.g. A. van Minden
H. Jacobs
M.G. Marcus ?

De laatstgenoemden waren bestuursleden. De namen van de echtgenoten ontbreken in het lijstje; maar ze horen er echt bij!

Noten:

1. BFA, oud inv. nr. 1201. De gegevens werden door notaris en gemeenteontvanger D. Beek op de 8ste van de Wintermaand (december) 1810 naar de Landdrost gezonden.
2. RAG. Uit een getypte lijst, opgemaakt door een NSB-er in 1943, met gegevens betreffende de joodse bevolking in Gelderland in 1813. Deze gegevens, per plaats gerangschikt, zijn afkomstig uit de archieven van de voormalige Consistorie der Israëlieten in de Circumscripctie Zwolle (Archief departement van Erediensten, ARA te Den Haag (zonder inventarisnummer). H. Kooger, Arnhem, nam de gegevens betreffende Wageningen over. Dit is een gewijzigde versie van een artikel, verschenen in Wagenwegen; Mededelingen van de Vereniging Oud-Wageningen, 4 (1976) 4, december, blz. 31.

Naamsaanneming in 1812

Op 18 augustus 1811 trad een decreet van Napoleon in werking, waarbij bepaald werd, dat iedereen een familie- of achternaam moest hebben. Velen hadden reeds een achternaam, vooral de families in de steden. Op het platteland was de noodzaak van een familienaam minder. Men werd gewoonlijk aangeduid met zijn patronym of vadersnaam. Bovengenoemd decreet hield verband met de conscriptie of de eveneens door Napoleon verplichte militaire dienst.

In het gemeentearchief van Wageningen bleven de registers van naamsaanneming bewaard; hieronder zeven akten van naamsaanneming opgesteld door joodse gezinshoofden, gedateerd 7 september 1812¹.

De Franse tekst boven de eerste akte - *Registre du nombre...* - spreekt over "des habitants de la culte ou nation juive". De door mij onderstreepte woorden zijn merkwaardig, omdat 't juist de bedoeling was dat alleen culte=godsdienst genoemd zou worden! Bij de gelijkstelling in 1798 e.v. jaren werd bepaald, dat de joden *niet* meer als 'nation juive', dus als volk gezien zouden worden, maar als een godsdienstige groep, zoals katholieken, gereformeerden enz. De Franse tekst van de eerste akte is dus curieus. In Friesland treft men in hetzelfde geval, echter in het Nederlands, aan: "Leden van de Isr. Gemeente" of "Hoofden van Joodse families"².

Allen die zich in Wageningen aanmeldden, hadden reeds een familienaam. Zes van hen waren gezinshoofden: één was nog ongehuwd.

Opvallend is dat er in drie gevallen het predikaat "De Heer" werd toegekend; de rest moest het zonder doen. Was dit een kwestie van welstand?

Voor het Maatschappelijk Bureau van Wageningen, Gedeputeerde van Wageningen, Arrondissements van Arnhem, Departement van den Bovenrijns, is verstaan Benjamin wonende te Wageningen en heeft verstaan te behouden voor familienaam, den naam van Meijer en voor voornaam, Deen, van Benjamin. Dat hij heeft drie zonen Meijer wonende te Wageningen en

Akte van naamsaanneming van Benjamin Meijer, 1812

De akten vermelden de volgende familienamen: Meijer, Hijmans, Jacobs, Van Embden, Van Minden en Marcus (2x), namen die niet uitzonderlijk zijn en ook elders voorkomen. De namen van de echtgenoten ontbreken. Het aantal genoemde kinderen bedraagt drieëndertig, waarvan zeventien dochters en zestien zonen. Buiten Wageningen wonend, doch wèl in de akten genoemd, zijn zeven dochters en drie zonen, die al of niet getrouwd zijn. Curieus is dat één van de drie elders wonende zonen een andere achternaam aannam dan zijn vader. Het betreft Jacob, de tweede zoon van koopman Samuel Jonas Marcus³, geboren te Memmelsdorf (Dld.) ca. 1716, overleden te Wageningen op 24 februari 1815, negenennegentig jaar oud; en Mirjam

Jacob Marcus Rosenik en zijn derde vrouw, Caraline Calisch. Geschilderd in 1839 door Moritz Calisch.

(Maria, Mariana) Mackum, geboren te Nijmegen ca. 1734 en overleden in Wageningen op 10 februari 1829. Jacob werd geboren in Wageningen op 13 februari 1775. Hij trouwde voor een tweede maal in Amsterdam op 20 mei 1804 met Rosette Levy Samson, overleden te Baarn in 1820. Op 6 december 1811 verklaarde Jacob Marcus, wonende op de Fluwelenburgwal 15 te Amsterdam, aan te nemen als familienaam de naam Rosenik en tot voornaam, de namen Jacob Marcus⁴. Hij had een zoon (uit zijn eerste huwelijk) en twee dochters (uit zijn tweede huwelijk). De zoon, Samuel Marcus, overleed op 23-jarige leeftijd te Wageningen op 16 maart 1826. Hij studeerde rechten en filosofie te Utrecht.

Over de keuze van de familienaam Rosenik

Noten:

1. GAW, geen inventarisnummer. Akten zijn ingebonden en in duplo aanwezig.
Fotokopieën van de zeven akten collectie A.G. Steenberg.
2. Opmerkingen van de heer H. Beem (+1987) in een brief van 8 september 1972.
3. GAW. Register naamsaanneming joodse families, akte 5, 1812.

bestaan verschillende lezingen. Jacob Marcus gebruikte de voornaam van zijn vrouw "Rosette" in combinatie met het persoonlijk voornaamwoord "ik": dus Ro(o)s-en-ik=Rosenik⁵. In Wageningen circuleert nog altijd het verhaal dat "Roos" de naam van zijn lievelingspaard was, dat hem van de verdrinkingsdood redde tijdens een vlucht⁶.

Jacob Marcus Rosenik vestigde zich in 1823 weer in Wageningen, nu met zijn derde vrouw, Caroline Calisch. Hij bezat hier verschillende kapitale huizen en vele landerijen. Hij overleed op 8 november 1853. Evenals zijn derde vrouw, zijn ouders, zijn zoon en één van zijn dochters ligt hij begraven op de in 1987 gerestaureerde oude joodse begraafplaats. De familienaam "Rosenik" was een kort leven beschoren.

4. GAAM. Register van naamsaanneming B 33 VVO. Zie ook Nederlands Joods Familiearchief, 1967, blz. 36.
5. P. Leendertz Wz. De mansnaam Muus, in: De Navorscher 27(1877), nieuwe serie, blz. 399-400.
6. A.G. Steenberg. Nudenoord.... Een huis vol verhalen in: De Veluwepost, woensdag 26 januari 1977.

Een synagoge in een pakhuis

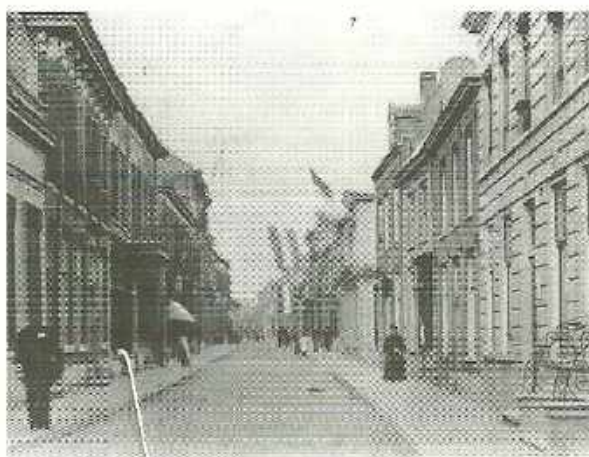
Waar enkele joodse familie bij elkaar woonden, gingen ze al snel over tot aankoop, of als het niet anders kon, tot het pachten van een stuk grond voor een begraafplaats. Wanneer de joden minjan konden maken, werden de godsdienstoefeningen aanvankelijk gehouden bij één der leden thuis of men huurde een ruimte. Iedere vrome jood bezat wel een torarol en één der mannelijke leden was altijd wel in staat een eenvoudige dienst te leiden. Zodra de gemeenschap groter werd en de financiën het toelieten, bouwde men een synagoge, of sjoel.

De synagoge neemt in het jodendom een centrale plaats in. Het is, zoals dit Griekse woord al aanduidt, een plaats van samenkomst. In het Hebreeuws is dat Beth Haknesset. Het is een plaats om te bidden, te leren, feest te vieren en, ingeval van nood een schuilplaats voor vluchtelingen. Het Jiddische woord sjoel, afkomstig van het Duitse Schule, wijst duidelijk in de richting van leren en studeren.

Een huissjoel

Wageningen had vermoedelijk al in de 18de eeuw, maar zeker in het begin van de 19de eeuw een ruimte waar een klein aantal joden geregeld bij elkaar kwam. Uit een enquête van 1810 blijkt dat de joodse gemeenschap bestond uit 46 leden, allen Duitse joden. Er waren twee bestuursleden en een voorzanger, Levy van Embden, die de diensten leidde¹. Men kwam bijeen in een kamer van een lid van de gemeente. Bij wie? Dit moet haast wel zeker bij de familie Jacobs geweest zijn.

Hijman/Chajim Jacobs woonde met zijn groot gezin in de Hoogstraat in een kapitaal huis, dat zijn vader in 1749 in eigendom had gekregen. Dit pand, bestaande uit een voorhuis en haaks erop een lang achterhuis, stond tussen de Walstraat en de Riemsdijkstraat.

De Hoogstraat omstreeks 1900. Het tweede pand van links was het winkelhuis van de familie Jacobs

Tegenwoordig bevinden zich hier de winkelpanden met de huisnummers zeven en negen. De benedenverdieping van dit grote huis bevatte bij de verkoop in 1899 acht kamers; de bovenverdieping had negen grote en kleine kamers². Hier moet zeker ruimte geweest zijn voor een huissjoel.

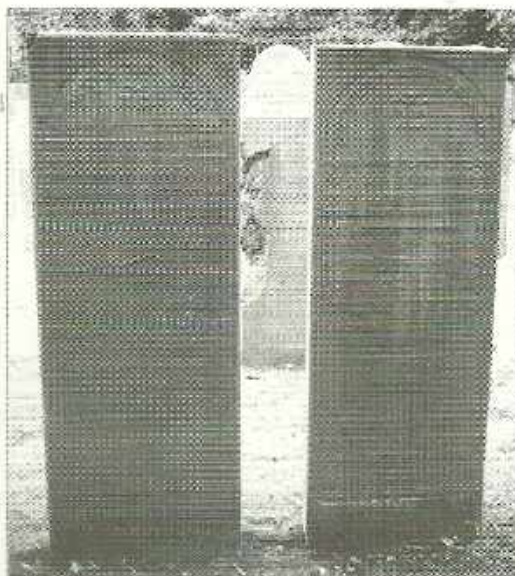
Jacobs en de zijnen

Hijman/Chajim Jacobs³, geboren in Wageningen in 1753, was een zoon van Jacob Abrahams uit Goch en Hester Marcus. Hijman is de burgerlijke versie van Chajim, een

naam die men in de sjoel gebruikt(e). Chajim betekent: Leven. In dit verhaal wordt hij verder aangeduid met Hijman. In 1798 was hij getrouwd met de Tielse Helena Hijmans (geboren in 1764). Het echtpaar kreeg zes kinderen: vier dochters en twee zoons. Van de zoons stierf Isaac ongehuwd. Zoon Jacob trouwde in 1819 in Arnhem met Eva Philippine Haas. Zij woonden op de Markt in een groot herenhuis, nu bekend als het Cunerahuis.

Hijman was een veelzijdig en actief man; hij was (ritueel) slachter; hij exploiteerde de bank van lening; hij handelde en bezat een winkel in verwerkte en onverwerkte manufacturen en hij was ook nog "factor" of koopman in "inlandse tabaksbladeren". Hij liet tabak telen op een bijna vijf hectare groot stuk grond. Voor de opslag bouwde hij, grenzend aan zijn tuin, in de Riemsdijkstraat een pakhuis.

Hij overleed in zijn woning op zondag 7 augustus 1831, zevenenzeventig jaar en tien maanden oud⁴. Hij ligt begraven op de oude joodse begraafplaats. De grote steen met de Hebreeuwse tekst vertelt over hem onder meer: "Zijn huis was een onderdak voor de arme. Zijn hart ging uit naar de synagoge en hij kwam daar zijn gehele leven om te bidden op sjabbat en de feestdagen. Hij was parnas (voorzitter) van de joodse gemeente"⁵.

Grafstenen van Hijman Jacobs (links) en van Helena Jacobs-Hijmans (rechts)

Een weldoenster

Tien jaar later, op 12 december 1841, stierf Helena Jacobs-Hijmans; zij was bijna zevenenzeventig jaar oud. Zij rust naast haar man. De Hebreeuwse tekst op haar matséwa (grafsteen) memoreert in grote dankbaarheid haar goede daden. We lezen onder andere: "Haar wijsheid bouwde een huis, dat is de synagoge, die zij bijna anderhalf jaar voor haar dood voor ons bouwde. Haar aandenken sta haar en haar kinderen bij. De herinnering aan haar zal nooit wijken. Het betreft de edele vrouw Lea ..."⁶. Uit een andere bron⁷ blijkt, dat zij de kille de beschikking gaf over de bovenverdieping van het tabakspakhuis in de Riemsdijkstraat. Dat moet half 1840 gebeurd zijn. In de tekst op de steen is één en ander bloemrijker weergegeven. Door het ontbreken van het kille-archief weten we niet hoe dit alles geregeld was. Ze zal wel geen huur gevraagd hebben. Mogelijk heeft zij bijgedragen aan de inrichting van de sjoel. Na haar overlijden werd in 1842 een boedelscheiding opgemaakt. Daarin wordt een "Boek Moses" apart genoemd en vermeld, dat dit in bruikleen was afgestaan aan de kille. Mogelijk was deze torarol afkomstig uit de boedel van Hester Jonas Marcus, de moeder van Hijman Jacobs⁸.

Situatie 1832

De kadastrale kaart van de stad, Sectie I, uit 1832⁹, geeft in het gedeelte Hoogstraat en Riemsdijkstraat de bezittingen van de familie Jacobs weer. Aan de Hoogstraat I no. 168 huis en erf; gevolgd door I no. 169 de tuin. In de Riemsdijkstraat, aansluitend op de tuin, I no. 165 schuur en erf en I no. 164 huis en erf. De schuur is het pakhuis, waarin op de eerste verdieping zich de "Israëlitische kerk" bevond, in 1839 met A no. 27 nader aangeduid.

Op het einde van de 19de eeuw waren de eigendommen van Hijman Jacobs in bezit gekomen van zijn kleinzoon Alexander Philip

Haas. Hij werd op 27 juni 1826 in Wageningen geboren en overleed er op 7 mei 1899. Hij was commissionair in effecten bij het kassiersbureau S.A. van Minden. In 1862 trouwde hij met Flora Hartog, geboren te Zaltbommel in 1839 en overleden in Santpoort 1909¹⁰.

De gearceerde percelen Hoogstraat-Riemsdijkstraat behoorden tot de bezittingen van de familie Jacobs. Kadastrale kaart van 1832, sectie I (de Stad), detail

Voor de erven, bestaande uit zijn weduwe en vier dochters, werden onder andere het huis in de Hoogstraat, een huis in de Riemsdijkstraat, waarin vergunning voor sterke drank, een pakhuis (inclusief de synagoge) en het daarnaast gelegen pakhuis verkocht. Uit de verkoopadvertentie van 22 november 1899 blijkt, dat de joodse gemeente f 50,- per jaar betaalde aan huur voor de bovenverdieping, de sjoel. Het pakhuis zelf (de begane grond) en het er naast gelegen pakhuis werden tot één mei 1902 verhuurd aan H. de Hartog voor f 180,- per jaar¹¹. De nieuwe eigenaar werd W. Bierman te Rotterdam. Voor de joodse gemeenschap betekende deze verkoop dat de bouw van een eigen synagoge urgent werd.

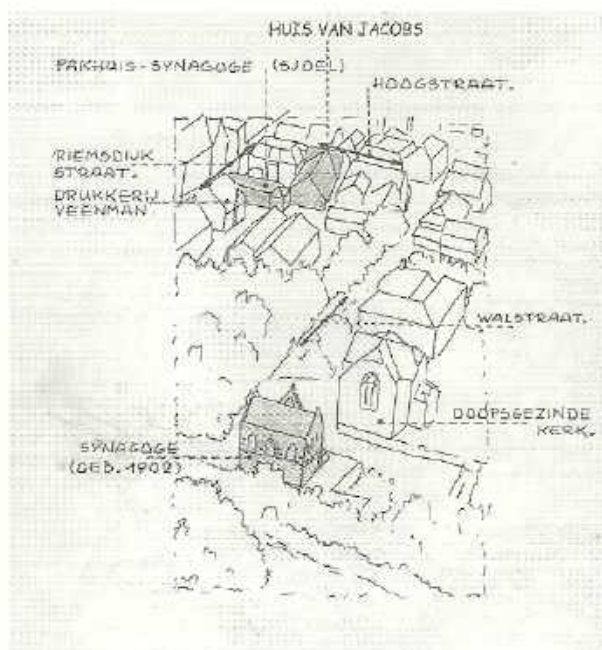
Het exterieur

Het pakhuis in de Riemsdijkstraat en omgeving is terug te vinden op een luchtfoto uit 1933: In de meidagen van 1940 werd dit deel van de stad, waaronder de westzijde van de Riemsdijkstraat door artillerievuur

verwoest. Anno 2002 bevindt zich op de plek van het vroegere pakhuis, het woonhuis op nr. 1.

Luchtfoto (detail) van de binnenstad in 1933 met de Riemsdijkstraat, Wal- en Hoogstraat.

Het interieur

Over de inrichting van de sjoel zijn we, dankzij Meijer van Embden, die er in 1901 bar mitswa werd, goed ingelicht¹².

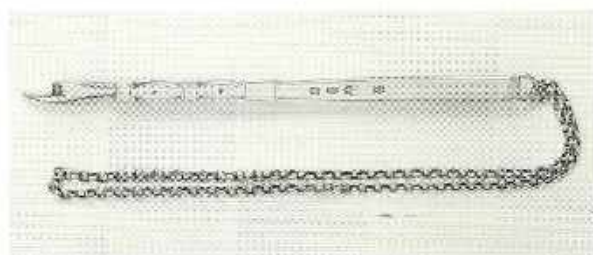
Meijer van Embden in zijn bar mitswa pak

Om in de synagoge te komen, moesten de bezoekers de trap op. Bij het naar boven gaan, passeerden zij een steen met Hebreeuwse tekst, aangebracht in één der muren. Waarschijnlijk vermeldde deze steen de naam van de weldoenster uit 1840. Boven gaf een deur toegang tot de eigenlijke gebeds- en leerruimte: de mannensjoel. Er was plaats voor 60 à 70 personen. Op de zitplaatsen lagen groene kussens¹³. Er was ook een ruimte voor de vrouwen: de "vrouwenkerk". Eveneens was er een gemeentekamer voor vergaderingen en andere bijeenkomsten. De Heilige Arke, gewoonlijk voor de

oostmuur geplaatst, zal hier voor de lange zuid-oostmuur van het pakhuis geplaatst zijn. In 1875 constateerde een bezoeker van buiten Wageningen, dat in de "Heilige Arke" enige "gewijde" wetsrollen stonden. Dankzij de activiteiten van de vrouwenvereniging "Bigdei Koudesj" waren de houten torastokken voorzien van zilveren siertorens.

In 1886 was ter gelegenheid van het joods Nieuwjaar een voorhangsel of parochet van witte zijde met een gouden opschrift en voorzien van koorden en kwasten gekocht. Het Hebreeuwse opschrift luidde vertaald: "Geschenk der vrouwenvereniging ten gebruike op hoge feestdagen". De parochet was vervaardigd in de ateliers van de Gebr. Van Oven in 's-Gravenhage¹⁴.

Voor de Arke stond de gebedslezenaar en in het midden de biema, een grote lezenaar, vanwaar uit de tora gelezen werd. Zo'n torarol was uiterst kostbaar. Men was er zuinig op. Bij het lezen ervan raakte men de rol niet aan, maar gebruikte men een zilveren handje aan een steel, een jad. De kille Wageningen bezat tot aan haar opheffing in 1987 zo'n jad, gemaakt van zilver in de stad Hoorn en daterend uit ca. 1620¹⁵ (zie afb.).

Jad. Collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam

Afscheid

Op zondag 29 maart 1903 werd de nieuwe synagoge in de Walstraat in gebruik genomen. Maar eerst kwam men voor een laatste afscheid bijeen in de oude en vertrouwde pakhuissynagoge. "Een

bovenvertrek, niet ontstemd door de te naderende eenzaamheid, vrolijk voor het laatst de vreugde kaarsjes brandend, flikkerend in vrolijke lichtspattingen, om de oude kracht te tonen met jeugdig vuur"¹⁶.

Einde van het pakhuis

In 1906 werd naast het pakhuis drukkerij Veenman gebouwd. Het pakhuis werd eigendom van D. Krolis, assistent der directe belastingen, die in de Riemsdijkstraat

woonde. Omstreeks 1927 werd het gehuurd door groentehandelaar A. Elsenaar, die om de hoek in de Hoogstraat een winkel had. Later werd hij eigenaar¹⁷. In mei 1940 verdwenen het pakhuis, de vroegere sjoel en de drukkerij voorgoed uit het straatbeeld.

Noten:

1. RAG. Bataafs-Franse archieven, oud inv. nr. 1201.
2. Wageningsche Courant woensdag 22 november 1899.
3. NAW, inv. nr. 2205. Register der in- en opgezetenen, ca. 1821, Wijk C.
NAW, inv. nr. 2213. Nominatieve staat der in- en opgezetenen, 1828-1830. Wijk A.
A.C. Zeven. Wie woonden waar in de binnenstad van Wageningen? Deel 3. Wageningen, 1999, blz. 200-209.
- 4a. GAW, overlijdensakte nr 57, 8 augustus 1831 en akte nr. 14, 12 februari 1841.
- 4b. B.J. Kam. Haas; een familiegeschiedenis; met Jacobs, Keijzer en du Mosch. Arnhem, Wageningen enz. Zwolle, Geert Grote, z.j. (ca. 1991), blz. 30-34.
5. Vertaling van de Hebreeuwse tekst door wijlen K. Caneel, Bussum.
6. Idem.
- 7a. H.L. Driessen. De kerkelijke geschiedenis van Wageningen, in: Bijdragen en Mededelingen Gelre, 1937, deel 40, blz. 74.
(Driessen vergiste zich door deze synagoge te plaatsen in de Walstraat i.p.v. de Riemsdijkstraat.)
- 7b. G. Goossen Jzn. Geschiedkundige en plaatselijke beschrijving van Wageningen, 1862, blz. 101.
8. Zie noot 4b, blz. 30.
9. Kadastrale Atlas, Wageningen, 1832. Collectie van de auteur.
10. Zie noot 4, blz. 20-21. Familie Haas.
11. Zie noot 2.
12. Meijer van Embden, geboren Wageningen 1888 en overleden te Amsterdam 1990.
13. NIW, 10 (1875) 36, blz. 5.
14. Wageningsche Courant, donderdag 7 oktober 1886.
15. Bruikleenformulier van het voormalig Gemeentelijk Museum te Wageningen, 7 juni 1950.
16. NIW, vrijdag 3 april 1903.
17. Mededeling van wijlen de heer A. Elsenaar.

Joods godsdienstig onderwijs in de 19e eeuw

Over het joods godsdienstig onderwijs in de 19e eeuw) zijn fragmentarisch gegevens bekend. De joodse jongens en meisjes tussen de zeven en veertien jaar volgden deze lessen naast het onderwijs op de openbare lagere school. Op de vrije woensdagmiddag en 's zondagsmorgens gingen de kinderen naar het cheider.

De kinderen in de laagste klassen leerden de beginselen van het lezen en schrijven van Hebreeuws en het opzeggen van zegen-spreuken, bijvoorbeeld die bij het eten.

In de volgende klassen begon men met de vertaling van de tora, de vijf boeken van Mozes, waaruit elke week in de sjoel een stuk gelezen werd. Bijbelse geschiedenis, exegetische en laajnen, d.i. op traditionele wijze de toontekens van de torateksten reciteren, enzovoort, stonden ook op het lesprogramma. De meisjes kregen meer ritualia: over feesten vastendagen en het kasjroet (geboden en verboden)¹.

Wij mogen aannemen, dat de eerste bekende voorzanger, Levie van Embden, die zich in 1807 in Wageningen vestigde en daar bleef wonen tot aan zijn dood op 29 januari 1854, de kinderen uit de kille onderwijs gaf.

Er woonden in onze stad enkele vermogende joodse families, onder wie de familie Jacobs. Een lid van deze familie, de handelsagent Jacob Hijman Jacobs, geboren op 1 april 1794 in Wageningen en overleden aldaar op 13 april 1876, woonde aan de Markt in een 18e eeuwse regentenwoning (thans

Cunerahuis). Zijn zuster, de weduwe Johanna Hijman Haas-Jacobs, was na de dood van haar man in 1825 naar Wageningen gekomen en had haar intrek bij haar broer genomen (zie: hoofdstuk IV "Het ambtsgebed en Henri Jacob Haas"). Haar drie zoons kregen er, met de dochter en zoon van haar broer, particulier onderwijs van een gouverneur, namelijk Seligman Susan, geboren op 20 april 1813 te Hamburg, overleden op 16 oktober 1880 te Deventer. Vanaf ca. 1832-1840 was hij bij genoemde familie werkzaam².

Ten behoeve van de bar mitswa was door hem een "Belijdenisleer" met vraag en antwoord samengesteld, het hele scala van het joods godsdienstig onderwijs omvattend. De bar mitswaviering bestond onder andere uit het afleggen van een soort belijdenis. De viering in Wageningen, waarvan een verslag bewaard is gebleven, moet in september 1836 hebben plaatsgevonden en waarschijnlijk betrof het de bar mitswa van Philippus Alexander Haas, geboren 6 september 1823 te Amsterdam, de zoon van de weduwe J.H. Haas-Jacobs. De dertienjarige werd op de vrijdag "vóór de aanneming" door de kerkenraad en de oudsten van de kille ondervraagd over hetgeen hij geleerd had. S. Susan hield vooraf een korte toespraak en koos hiervoor het verhaal over Job. Na de ondervraging werd de leerling door de kerkenraad bevestigd. De eigenlijke bar mitswaviering vond de volgende morgen in de huissjoel plaats. De voorlezing uit de tora werd vervangen door een gebed in een vertaling van de Nederlandse dichteres Petronella Moens. Vervolgens herhaalde de

jongen in tegenwoordigheid van bijna de gehele gemeente het geleerde en bedankte zijn leermeester, ouders en vrienden. De plechtigheid werd besloten met "eene hebreeuwsche en hollandsche toespraak". Niet alle killeleden waren bij deze viering aanwezig! Mogelijk kon niet iedereen zich er in vinden. Of deze wijze van bar mitswaviering navolging verdiende laat zich raden. Men had hier te doen met het modernisme, dat vooral bij de hogere joodse kringen ingang kreeg. De termen: aanneming, kerkenraad, oudsten/ouderlingen herinneren aan de kerkpolitiek van koning Willem I.

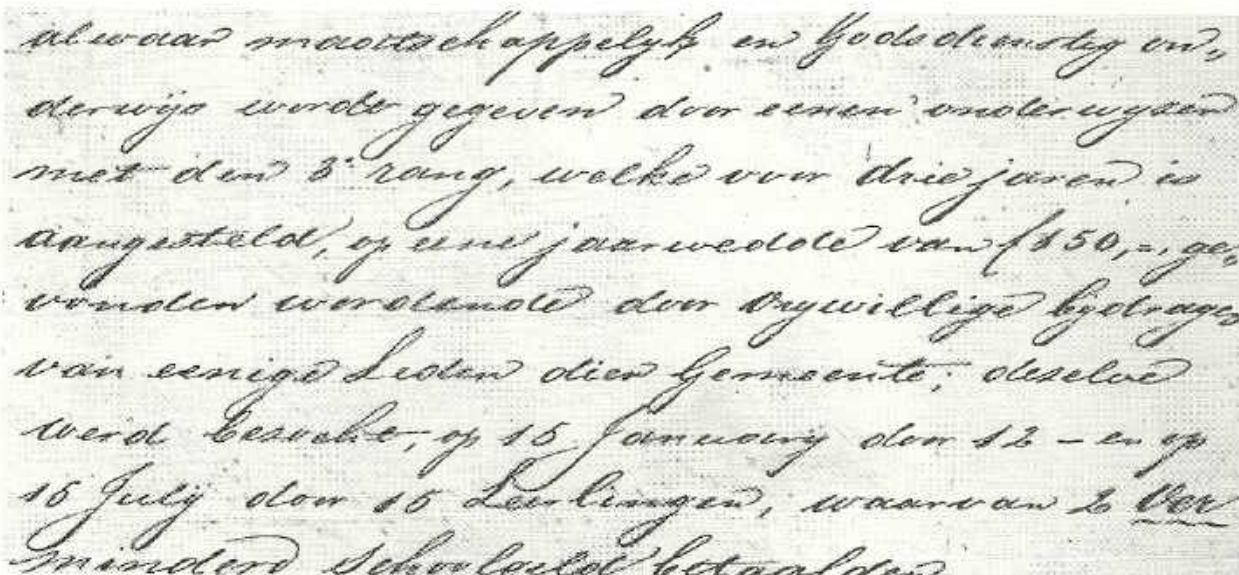
Ongeveer een jaar vóór het overlijden van Levie van Embden⁴ kwam in 1853 een familielid, David Samuel Hirsch, naar Wageningen en trad tot augustus 1856 op als voorganger en godsdienstonderwijzer⁵. Hirsch was een ongehuwde broer van de echtgenote van Meijer van Embden, Vrouwtje Samuel Hirsch. Hij werd in Amsterdam geboren op 10 mei 1828. Vóór zijn komst naar onze stad had hij de kille te Heusden gediend. Hij woonde in bij de familie Van Embden in de Hoogstraat.

Hirsch was een onderwijzer van de derde rang en bevoegd tot het geven van

maatschappelijk onderwijs. Dat omvatte lezen, schrijven, rekenen waaronder breuken, en enige kennis van de beginselen der Nederlandse taal. In de kille Wageningen was tot nu toe alleen godsdienstig onderwijs gegeven; voor gewoon onderwijs gingen de kinderen naar de zogenaamde Stads-Nederduitse school of de openbare armen-school.

Nederduitse Israëlitische school

Dankzij D.S. Hirsch kon men overgaan tot de oprichting van een joodse maatschappelijke en godsdienstige school, in de gemeenteverslagen "De Nederduitse Israëlitische school" genoemd. Dankzij de Lagere Onderwijswet van 1806 kon men zo'n school stichten. Deze wet erkende openbare en bijzondere scholen. Onder openbaar onderwijs werd toen verstaan elke school die bekostigd werd uit een publieke of soms ook een kerkelijke kas. De bijzondere scholen waren verdeeld in twee klassen. De eerste omvatte scholen uitgaande van niet-gesubsidieerde instellingen. De pas opgerichte joodse school in onze stad viel hieronder. Deze kon in stand worden gehouden door vrijwillige bijdragen van enkele welgestelde leden van de joodse

alwaar maatschappelijk en godsdienstig onderwijs wordt gegeven door eenen onderwijzer met den 3^{en} rang, welke voor drie jaren is aangesteld, op een jaarwedde van f 50,-, gevonden werd door vrijwillige bijdragen van eenige leden dier gemeente; deselve werd bezocht, op 15 Januarij den 18 - en op 16 Julij den 18 Leerlingen, waarvan 2 tot mindere schoolloos betaalden.

"De Nederduitse Israëlitische school" genoemd in het gemeenteverslag over 1853

gemeente en schoolgelden. Hirsch werd aangesteld voor drie jaar op een jaarwedde van f 150,-. In januari 1853 startte de school. Vermoedelijk werd gebruik gemaakt van het gemeentelokaal in de synagoge in de Riemsdijkstraat. Hieronder het overzicht van het aantal kinderen:

	15 januari	15 juli
1853	12	15
1854	12	12
1855	4 jongens/8 meisjes	5 jongens/7 meisjes

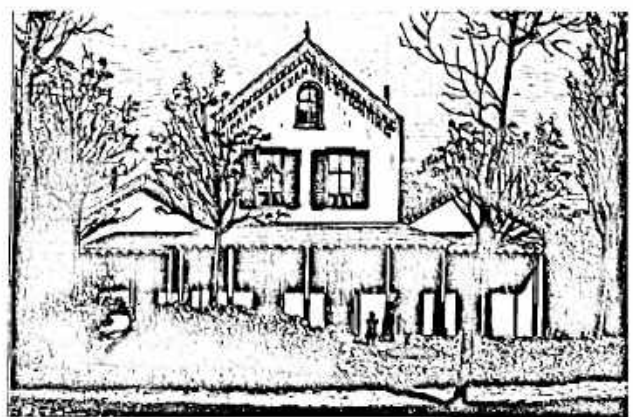
Voor enkele kinderen van onbemiddelde ouders werd minder schoolgeld betaald. In 1853 en in 1855 voor twee en in 1854 voor vier kinderen. De school bleef bestaan tot augustus 1856⁶. Op 30 augustus 1856 vertrok D.S. Hirsch naar Antwerpen waar hij rabbijn werd⁷. Een bericht in de Wageningsche Courant van 4 september 1856 vertolkte zeker de gevoelens van zijn gemeenteleden: "De Israëlitische gemeente te dezer stede", zo kon men lezen, "leed deze week een gevoelig verlies door het vertrek van den geachten en algemeen beminden onderwijzer en voorganger dier gemeente..."⁸. David Samuel Hirsch stierf op 86-jarige leeftijd op 25 oktober 1914 in zijn geboorteplaats Amsterdam⁹. Door zijn vertrek kwam er een einde aan de eigen school.

Vanaf 1862 tot mei 1871 was er weer een Hirsch, die de kille diende; namelijk Josua (Jozua, Joseph) Samuel Hirsch, een broer van David en Vrouwtje. Hij werd op 30 september 1834 in Amsterdam geboren. De officiële vestiging in Wageningen dateert van 3 februari 1862. Hij werd eerder vermeld in een overlijdensakte van 19 augustus 1861 als angever van een overlijden. Hij woonde toen al in Wageningen en had geen beroep. In het bevolkingsregister van 1860 werd hij ingeschreven als Joseph Samuel Hirsch, schatter van roerende goederen¹⁰. Een overlijdensakte van 11 februari 1867 vermeldt hem eveneens "zonder beroep". In 1868 trad hij op als "voorlezer". In mei 1871 vertrok hij

naar Amsterdam. Drie jaar later trouwde hij met zijn Wageningse nichtje, Esther van Embden.

Cozijn en de Prins Alexander Stichting

De door zijn gemeenteleden hooggewaardeerde rebbe Mozes Cozijn kwam in december 1870 naar onze stad. Meer dan veertig jaar zou hij met trouwe ijver zijn kille dienen (zie: hoofdstuk IV "Feestlied voor rebbe Cozijn"). De oudste voorhanden zijnde gegevens over het geven van Joods godsdienstig onderwijs door Cozijn dateren van 1888. Door het bestuur van de Prins Alexander Stichting in Bennekom werd hij in mei van dat jaar benoemd tot godsdienst- onderwijzer voor de aldaar verblijvende Joodse kinderen. In 1888 waren dat er drie¹¹. Cozijn kwam hiervoor elke week naar Bennekom. Het bestuur van de Stichting was over deze regeling bijzonder te spreken. De rooms-katholieke kinderen moesten namelijk iedere zondag met een rijtuig naar de kerk in Wageningen en elke woensdag voor het godsdienstonderwijs dat door pastoor J.G. Hoefsloot in de pastorie gegeven werd. Dat waren in 1888 vier kinderen. Hun bestuur hoopte nu, dat, vanwege de hoge kosten, "bij wijze van welwillende uitzondering" dit onderwijs na de katholieke godsdienst-oefening van zondagmorgen plaats zou kunnen hebben. Men deed hiervoor een beroep op de pastoor¹².

"Midden-Eng" in Bennekom waar ook joodse blinde kinderen waren.

De Prins Alexander Stichting, een kostenloze inrichting voor blinde kinderen, was ondergebracht in villa "Midden-Eng", gelegen aan de weg Bennekom-Arnhem. Zij werd in 1880 door de vrijmetselaarsloge "Bien Aimée" gesticht¹³. Voor deze inrichting beijverde zich in het bijzonder Jacques de Hartog, bestuurslid van de kille. Hij was zelf officier van de loge "De Geldersche Broederschap".

In 1889 werd in de kille opnieuw de organisatie van het godsdienstig onderwijs ter hand genomen. Kennelijk mankeerde er wat aan! Op zondag 24 februari 1889 waren de gemeenteleden bij elkaar gekomen om ondermeer te spreken over: Is er godsdienstonderwijs in deze gemeente nodig en hoe groot is het aantal kinderen? Het aantal bleek groter dan de voorzitter van het bestuur, J. de Hartog, vermoed had. Het kerkbestuur nam op zich om de nodige stappen te doen¹⁴. Eerst moest omgezien worden naar een geschikt lokaal. Behalve uit Wageningen zouden ook de kinderen van de buitenleden te Renkum en Ede en vermoedelijk ook uit Rhenen godsdienstonderwijs krijgen. Voorlopig zouden de lessen twee maal per

week en wel op woensdag en zondag gegeven worden door de godsdienst-onderwijzer M.A. Cozijn¹⁵. Het gemeente-bestuur stond hiervoor een lokaal af in de vroegere Stadsarmenschool aan het Plantsoen. Tijdens een bijeenkomst onder presidium van opperrabbijn T. Tal uit Arnhem, die tevens schoolinspecteur was, werd besloten om met ingang van 1 december 1889 met de lessen te beginnen¹⁶. De schoolcommissie, die vanaf 1 januari 1890 zou gaan fungeren, bestond uit Abraham van Crevel, Michaël van der Horst en Herman Mozes uit Wageningen en Salomon Sternfeld uit Renkum¹⁷. In Ede werd het godsdienstonderwijs ook verzorgd door de slager Jacob Levy (Job) Berlijn, overleden op 2 december 1915, 70 jaar oud¹⁸.

Over het onderwijs, dat Cozijn aan de Wageningse kinderen en uiteraard ook aan zijn eigen kinderen gaf, haalden zijn dochters enkele herinneringen op in een "kreupelrijm", dat zij in 1895 vervaardigden en voordroegen ter gelegenheid van het 25jarig ambtsjubileum van hun vader. (Zie: hoofdstuk IV "Feestlied voor rebbe Cozijn").

Noten:

1. Hans Kooger. Joods leven in Doesburg, Zutphen, 1981, blz. 47-48.
2. Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek; 4de dl. Leiden, 1918, kolom 1288-1289.
3. Jaarboeken voor Israëlieten 3 (1837), nr. I, januari-februari, blz. 22-26; Een "Verbetering" van de barmitswah-viering". Idem, no. II, maart-april, blz. 113; Viering vond niet in Middelburg, maar te Wageningen plaats. Idem, no. III, blz. 200; Naschrift (een brief van S. Susan uit Wageningen).
4. GAW, overlijden Levie van Embden 30 januari 1854, akte nr 13.
5. NAW, inv. nr. 2224. Bevolkingsregister, 1850. Deel 1, wijk A.
6. NAW, inv. nr. 1088. Gemeenteverslagen over 1853, 1854, 1855 en 1856.
- 7a. Uittreksel uit het Bevolkingsregister Stad Antwerpen 9 januari 1979. Brief 11 januari 1979 van B. Sternefeld, Borgerhout (België).
- 7b. Sylvia Brachfeld. Beelden uit het Antwerps Joods verleden. Uit de herinneringen van wijlen Jacques Prins, 1979. Het artikel is afkomstig uit "Een Antwerps joods Maandblad", 1979, blz. 19-10. Ontvangen van B. Sternefeld, brief van 23 januari 1979.
8. Wageningsche Courant, donderdag 4 september 1856.
9. GAAM, overlijdensakte nr. 6461 26 oktober 1914. Afschrift Burgelijke Stand Amsterdam 27 november 1979.
10. NAW, inv. nr. 2230 Bevolkingsregister 1860, Deel II.
11. Neder-Veluwe, donderdag 10 mei 1888.
12. Neder-Veluwe, donderdag 22 maart 1888.
13. J.H. Meijer: De Prins-Alexander-Stichting op "Midden-Eng" te Bennekom, in Eigen Haard 1880, blz. 457-458.
14. Neder-Veluwe, donderdag 28 februari 1889.
15. Neder-Veluwe, donderdag 28 maart 1889.
16. Neder-Veluwe, donderdag 14 november 1889.
17. Centraal Blad voor Israëlieten 1889, nr. 36, 20 december.
18. Zie hoofdstuk VI: Joods leven in Ede en Bennekom.

Sjofarblazer Meijer van Embden

Op de oude joodse begraafplaats staan, tussen de ruim 230 nog aanwezige stenen, enkele opmerkelijke matsewot. Een voorbeeld: boven de fraai uitgevoerde Hebreeuwse tekst is een sjofar afgebeeld. Dit betekent, dat hier een man begraven werd, die in de sjoel op onder andere de beide dagen van het Nieuwjaarsfeest op de sjofar blies en daarmee de plechtige betekenis van deze dagen tot uitdrukking bracht.

Grafsteen van Meijer van Embden met de sjofar

De vertaling van de tekst vertelt ons nog meer over deze sjofarblazer:

“Hier ligt begraven. Een geliefde man, de geëerde Mozes Meier, zoon van de geëerde Rabbijn, de heer Leib van Embden, zijn aandenken zij tot zegen”.

Tekst in de boog: “Slachter en controleur en sjofarblazer in onze gemeente, moge onze stad opgebouwd worden, amen”. In het vlak daaronder: “Overleden op de heilige sjabbat 5 siewan (26 mei 1860) en begraven op maandag 28 van dezelfde maand 5620 volgens de kleine jaartelling. Moge zijn ziel gebundeld worden in de bundel van het eeuwige leven”.

Wie was Mozes Meijer?

In zijn geboorte- en overlijdensakte draagt hij alleen de voornaam Meijer². De Hebreeuwse tekst geeft dus meer prijs en noemt hem Mozes/Mosje Meier. Wanneer dus in de Hebreeuwse tekst een naam is toegevoegd, die niet in genoemde akten te vinden is, kan men ervan uitgaan, dat deze persoon een nieuwe voornaam gekregen heeft tijdens een ernstige ziekte. Deze naamsverandering, “sjinoej hasjeem” genoemd, moest ervoor zorgen dat de engel des doods de weg kwijt raakte. Als de zieke met zijn nieuwe voornaam nog minstens dertig dagen leefde en zijn ziekbed (tijdelijk) kon verlaten, was de keuze van de nieuwe naam goed geweest en kwam de nieuwe naam ook samen met de oorspronkelijke naam op de grafsteen³! Bij een negatief resultaat was dit niet het geval⁴.

Meijer van Embden stierf jong; hij werd slechts vierenveertig jaar en negen maanden oud. In de Hebreeuwse tekst wordt alleen de naam van zijn vader genoemd. Rabbijn is de aanspreektitel voor een joodse geestelijke.

Koopman Leib of Levi van Embden was sinds 1807 gázan en godsdienstonderwijzer van de kille Wageningen. Hij was gehuwd met de Nijkerkse Sibora Joachim Kleermaker. De op 8 augustus 1815 geboren Meijer werd acht dagen later besneden door de Nijmeegse mohel Levi Abraham Snitseler¹. Door zijn huwelijk op 19 augustus 1841 met Vrouwtje (Fraatje) Samuel Hirsch, geboren op 8 december 1822 te Amsterdam⁶, kwam hij in een wel heel bijzondere familie terecht. Vrouwtje was een dochter van Samuel Bas Hirsch en Eikele Hes, die de Fraale (grootmoeder) was, die binnen de familie de huwelijken regelde tussen ooms en nichtjes, neven en nichten, enzovoort⁷. Meijer en Vrouwtje kregen zeven kinderen.

Noten:

1. Vertaling van de Hebreeuwse tekst door Rob en Nechamah Mayer-Hirsch, Amersfoort, oktober 2001. Nechamah stamt af van Simon Azarjah Hirsch, een broer van Vrouwtje van Embden-Hirsch.
2. GAW, geboorteakte van 9 augustus 1815 (ongenummerd) en overlijdensakte van 26 mei 1860 (akte nr. 66).
3. De betekenis van joodse begraafplaatsen; Lezing van Nechamah Mayer-Hirsch, ca. 1997.
4. Zie noot 2.
5. Levie (Lodewijk) Abraham Snitseler verrichtte zijn besnijdenissen tussen 1782 en 1816 vanuit

ADVERTENTIËN.

227^e STAATS-LOTERIJ.

 Bij M. VAN EMBDEN te Wageningen zijn te bekomen HEELE en gedeelten van LOTEN volgens Prijscourant.

De trekking der *Eerste Klasse* zal plaats hebben op 5, 7, 8 en 9 Augustus.

Advertentie uit de Wageningsche Courant 2 aug. 1855

Meijer van Embden was boekbinder, koopman, bank van leninghouder, debitant van de Staatsloterij en misschien nog meer. In de joodse gemeente was hij niet alleen sjofarblazer, maar ook slachter en controleur, m.a.w. hij was sjouchet⁸, en tevens controleur van het vlees. De familie woonde in de Hoogstraat A no. 143, nu nr. 58. Na het overlijden van Meijer exploiteerde Vrouwtje tot 1881 (het jaar van de opheffing) de bank van lening, en was zij winkelierster. Op 20 mei 1900 overleed zij in Wageningen en was bijna zevenenzeventig jaar geworden.

Nijmegen. Zie: N.H. Hamers. Een Nijmeegs besnijdenisregister; in *Gens Nostra* 26 (1971) 12, december, blz. 5 en 6.

6. GAAM, geboorteakte van 11 december 1822, microfiche 9-100v, en huwelijksakte van 19 augustus 1841, microfiche 4-114v. Beide akten hebben geen aktenummer.
7. M.J. Perath. Een archief over Rabbi Jesaja Kleerekoper, in: *NIW*, 13 december 1967.
8. NAW, inv. nr. 2204. Bevolkingsregister, 1850. Deel I. Wijk A.

Nieuwbouwplannen in 1879

Omstreeks 1879 had het bestuur van de joodse gemeente plannen om een synagoge te gaan bouwen. Er was geld, omdat de kille in 1866 een legaat had gekregen uit de nalatenschap van Meijer Hartog van der Burgt uit Opheusden. Het was de niet-onaanzienlijke som van f 2000,-, vrij van successierechten¹. De weldoener, die zaakwaarnemer was, werd 10 juni 1798 te Almelo geboren en was een zoon van Levie Hartog en Belia Meijer. Hij woonde in Opheusden, waar hij op 5 februari 1866 overleed in de leeftijd van zeventenzestig jaar en zeven maanden. Hij was ongehuwd². Hij had, hoewel hij bij de kille Tiel thuis zou moeten horen "kerkgang" in Wageningen. De afstand zal hierbij een rol hebben gespeeld.

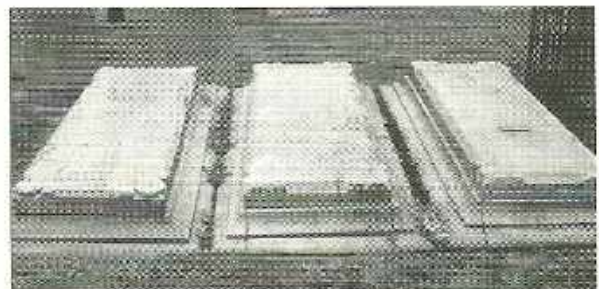
Het toenmalige bestuur van de kille bestond uit de heren Henri Jacobus Haas, secretaris van de gemeente Wageningen, en de tabakshandelaar Jacques de Hartog. In de koopakte worden ze "president" en "thesaurier" van de Israëlitische gemeente genoemd. Zij kochten op 29 januari 1880 van de Maatschappij Nieuw-Wageningen een stuk grond en een watergat, gelegen langs de westzijde van de Dijkstraat. Het terrein was 23 meter lang en 18 m 80 breed. De koopsom bedroeg f 648,60³. Het "watergat" was de vijver in het daar aangelegd parkje. Eén van de voorwaarden was, dat binnen twee jaar op het terrein gebouwd moest worden. Er mocht géén fabriek komen.

Aan architect Gosschalk uit Amsterdam, hij was daar gemeenteraadslid, werd opdracht gegeven een synagoge met schoollokaal, een onderwijzerswoning en een vergaderlokaal te

ontwerpen⁴.

Waren de plannen te hoog gegrepen? Eind 1879 horen we er niets meer van. Jacques de Hartog, die in de gemeenteraad zitting had, deelde op de raadsvergadering van 26 september 1881 mede, dat zijn gemeente onlangs nog een gegadigde kreeg, die het voor de synagoge bestemde stuk grond wilde kopen⁵. Tenslotte kocht op 16 mei 1883 de gemeente Wageningen zelf het terrein voor f 600,-⁶. Hiermee waren de plannen voor nieuwbouw voorlopig van de baan.

Er zijn op de oude begraafplaats in de Veerstraat een drietal liggende grafstenen aanwezig met de namen van drie leden van de familie Gosschalk. Het zijn Jacob Frederik, geboren 30 maart 1835 (1835), overleden 2 februari 1887 (1887), Regina Maria, overleden te Amsterdam op 8 april⁷ en ter aarde besteld 11 april 1883. Op de derde steen is de tekst slecht te lezen. Liggen ze hier werkelijk begraven of hebben we hier te maken met "eregraven" voor weldoeners⁸?

De 3 grafstenen van leden van de familie Gosschalk uit Amsterdam (Foto: T.J.H. Dillissen, Wageningen)

Noten:

1. Wageningsche Courant, 1 maart 1866.
2. Gegevens burgerlijke stand Kesteren, 21 mei 1975.
3. NAW, inv. nr. 2161. Acten en titels Koopakte 29 januari 1880.
4. Wageningsche Courant, donderdag 5 juni en 9 oktober 1879.
5. Wageningsche Courant, donderdag 29 september 1881.
6. NAW, inv. nr. 2161. Acten en titels... Transportakte 16 mei 1883.
7. GAAM, overlijdensakte van 9 april 1883, microfiche 3-97v, akte nr. 2982.
8. Mededeling van wijlen H. Beem, 26 september 1971.

Verenigingen

Binnen het kader van iedere joodse gemeente ontstonden afzonderlijke verenigingen, die liefdadigheid, ziekenzorg, verzorging van de synagoge enz. ten doel hadden. Zo ook in de kille Wageningen.

De oudste is:

“Gemiloes chasodim”, betekent het verrichten van goede werken, gesticht omstreeks 1856. Het was een gebruikelijke naam voor de begrafenisvereniging met vrijwilligers. Het doel was: het waken bij zieken, het zeggen van gebeden bij stervenden, het verzorgen van de dode en de lijkleden, alsmede het begraven. In 1914 bedroeg het budget f 80,-¹.

Van de vergaderingen werden notulen bijgehouden, die helaas niet bewaard zijn gebleven. In 1918 was leerhandelaar Isaac B. van der Waal voorzitter. De penningen werden beheerd door antiquair S. van der Horst. De toestand van de financiën was in die jaren bijzonder goed. In januari 1918 werden als bestuursleden gekozen: M. Bachrach, koopman en pensionhouder, en M. van Buuren, koopman in tweedehands-goederen. Als vierde lid werd L. van Thijn, slager in de Kapelstraat, toegevoegd. In dezelfde vergadering werd besloten f 20,- in de kosten van een grafzerk voor een gemeentelid bij te dragen².

“Talmud toura”. Gegevens over deze vereniging zijn ontleend aan een brief van David de Jong, kommissie te Zevenaar³, geschreven op 22 augustus 1861 aan het

Weekblad voor Israëlieten⁴. Uit het begin van deze brief zouden we mogen concluderen dat de door hem genoemde vereniging identiek is met de bovengenoemde. Hij schreef: “Mogt voor eenigen tijd de Israëlietische gemeente te Wageningen zich verheugen in de oprichting van eene Godsdienstige vereeniging onder de zinspreuk “Talmud Toura”, welke vereniging zich ten doel stelde, het waken bij zieken, die in stervensgevaar verkeerden,...”. David de Jong verweet de Wageningse vereniging dat ze hun plichten niet waren nagekomen. Een zekere H.H. was gestorven in tegenwoordigheid van “slechts twee Christenvrouwen”. Noch een lid van de vereniging, waarvan de overledene contribuërend lid was, noch een andere geloofsgenoot waren hierbij tegenwoordig. Beide vrouwen hadden meermalen de bijstand van enkele leden der vereniging ingeroepen, doch zonder resultaat. Het gebeurde kontrasteerde sterk “met andere gemeenten alwaar alles in het werk wordt gesteld om het bestaande op een geregelden en goeden voet te brengen”. Hij schrijft ook dat hij uit “achtenswaardige bronnen” vernomen had, dat de toestand in de kille Wageningen veel, ja zeer veel, te wensen overliet. Hij hoopte daar later nog eens op terug te komen. In het Weekblad voor Israëlieten van dat jaar vinden we niets hierover.

“Een zekere H.H.” was Hijman Hijmans, die op 51-jarige leeftijd op 19 augustus 1861 overleed⁵. Hij was gehuwd met Vrouwtje Levie van Esso en woonde in de Broekstraat (Junusstraat) A106. De aangifte van zijn overlijden geschiedde door twee

geloofsgenoten: de 30-jarige koopman Simon Cohen en de 27-jarige Jozua Hirsch, de voorganger.

“Bigdei koudesj”, gewijde klederen. Dit was een vrouwenvereniging die het interieur van de sjoel in orde hield en het voorhangsels en dergelijke schonk. Het initiatief tot oprichting van deze vereniging werd in 1876 genomen door mevrouw S. Cohen. Het doel zou zijn: “om door eene geringe contributie een fonds te stichten, waaruit het inwendige van de Synagoge versierd en meer overeenkomende met de godsdienstige plechtigheden ingericht kon worden.” De schenking in 1886 van toratovens en een voorhangsel memoreerden wij reeds (zie: hoofdstuk IV “Een synagoge in een pakhuis”). Het bestuur van “Bigdei

koudesj” bestond in 1886 uit mevrouw V. van Embden-Hirsch, presidente; mevrouw S. Cohen, penningmeesteresse en rebbe M. A. Cozijn (schoonzoon van de presidente), als secretaris⁶. In 1914 waren dat mevrouw Grietje van de Waal-Winkel, voorzitter, en mevrouw Judith van der Horst-van Thijn⁷.

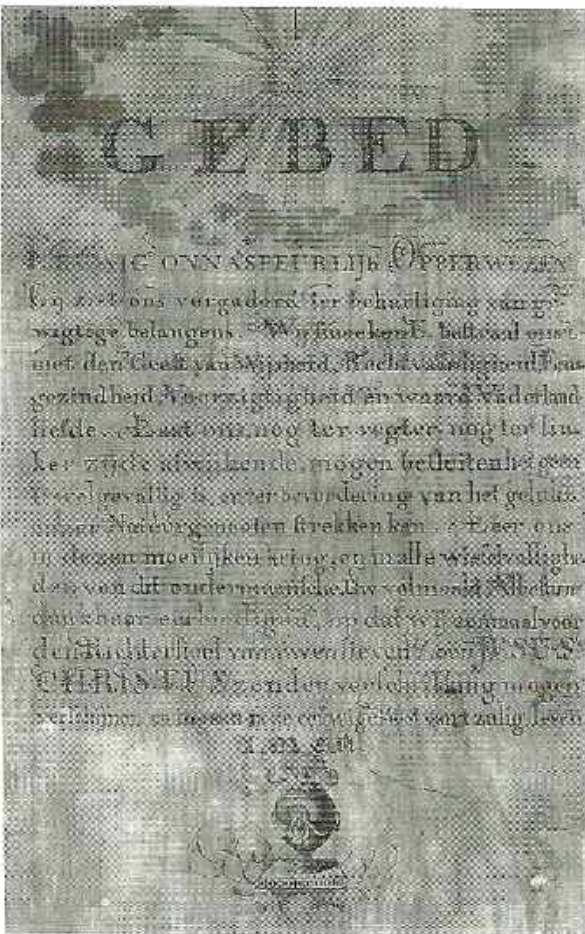
“Rondijf Sjoeloum” werd in januari 1896 als uitvloeisel van het 25-jarig ambtsjubileum van rebbe Cozijn in december 1895 gesticht. Doel: ieder jaar voor haar leden een gezellige avond te organiseren. Het eerste bestuur, gekozen op 5 januari 1896, bestond uit M.A. Cozijn, voorzitter, A. van Crevel, vicevoorzitter, slager H. Mozes, penningmeester, A. Levie uit Bennekom, secretaris. Begonnen werd met 50 leden⁸.

Noten:

1. Jaarboek 5674 (1913/1914). Centrale Organisatie voor de religieuze en morele verheffing der Joden in Nederland. Amsterdam, 1913, blz. 204.
2. NIW, 1 februari 1918.
3. David de Jongh, geb. 20 september 1835 te Bolsward, kommies te Zevenaar. Hij vertrok in 1862 naar Amsterdam. Vriendelijke mededeling H. Kooger, Arnhem.
4. Weekblad voor Israëlieten 13 september 1861. Overgenomen in: Wageningsche Courant, donderdag 19 september 1861.
5. GAW, overlijdensakte nr. 70 van 19 augustus 1861.
6. Wageningsche Courant, donderdag 7 oktober 1886.
7. Zie: noot 1.
8. NIW, 10 januari 1896.

Het ambtsgebed en Henri Jacob Haas

In 1998 lag op de tentoonstelling "Joods leven in Wageningen en omgeving vanaf de zestiende eeuw tot heden....", die in het Historisch museum De Casteelse Poort was ingericht, het originele ambtsgebed, dat van 1816 tot 1882 bij het begin van de raadsvergadering werd gebruikt. Oorspronkelijk bevond zich het in versierde drukletters uitgevoerde gebed in een houten lijst. Het hing destijds in de "Raadskamer"¹.

*Ambtsgebed gebruikt door de raad van de gemeente Wageningen, 1875
(GAW, Topografische historische atlas, nr. 204)*

Het was de taak van de gemeentesecretaris dit gebed bij aanvang van de raadsvergadering voor te lezen. Vanaf 1851 werd het gedeelte "voor den richterstool van uwen lieven Zoon Jesus Christus..." weggelaten, omdat de in dat jaar benoemde secretaris, Henri Jacob Haas, tot de joodse gemeenschap behoorde². Hij had het gebed met bedekt hoofd. Na zijn overlijden in 1882 werd het gebed niet meer in zijn oorspronkelijke vorm hersteld, maar op voorstel van één der raadsleden bij een stemming met op één na algemene stemmen afgeschaft³.

Wie was H.J. Haas?

Henri Jacob Haas werd op 6 september 1824 in Amsterdam geboren als de tweede zoon van geneesheer Alexander Philip Haas, Arnhemmer van geboorte, en Johanna Hijman Jacobs uit Wageningen. A.P. Haas overleed in 1825. Zijn weduwe, in verwachting van het derde kind, verhuisde met haar twee zoontjes naar Wageningen. Daar woonde haar broer Jacob Hijman, gehuwd met een zuster van haar overleden man, Eva Philippina Haas, in het grote huis aan de Markt. Wij kennen dit huis onder de naam "Cunerahuis".

Jacob Hijman Jacobs, geboren Wageningen 1794, was als koopman in tabak zeker niet onbemiddeld. Vanaf 1833 tot aan zijn overlijden in 1876 was hij raadslid; acht jaar was hij wethouder en twintig jaar heemraad van de Dijkstoel van Wageningen en Bennekom⁴. Oom en tante Jacobs-Haas hadden twee kinderen, Sophia en Hijmen, die

Portretten van Henri Jacobus Haas en zijn vrouw Judith du Mosch (originele foto's dr. B.J. Kam, Zwolle, 1997)

ongetrouwd zouden overlijden. De weduwe Haas-Jacobs bracht in het grote huis van haar broer haar derde kind ter wereld, die de namen kreeg van zijn overleden vader, Alexander Philippus⁵. De kinderen Haas groeiden bij hun oom en tante op. Ze werden beschouwd als eigen kinderen. Met hun neefje en nichtje Jacobs kregen zij privé-onderwijs, gegeven vanaf ca. 1832 tot 1840 door Seligman Susan, die door de koopman Jacobs als gouverneur voor de kinderen was aangetrokken. Susan was in Hamburg geboren. In 1843, toen hij in Deventer woonde, zou hij trouwen met een nichtje van Henri, Frederika Haas uit Arnhem⁶.

Henri volgde, evenals zijn oudere broer, onderwijs aan het stedelijk gymnasium. Mogelijk genoot hij ook universitair onderwijs. In onze stad werd hij klerk onder de gemeentesecretaris G.B. van Daalen, die tevens notaris was. Na de Franse tijd was Van Daalen in Wageningen de grote man. Toen hij

om een klerk vroeg, vond de raad eerst dat hij die zelf maar moest betalen. Tenslotte trok de raad er toch f 100,- voor uit. Henri Haas werd, 32 jaar oud, de opvolger van Van Daalen⁷. Op 22 januari 1851 werd hij tot "secretaris der stad Wageningen" benoemd en op 26 februari volgde zijn installatie. Het salaris voor de nieuwe secretaris was even hoog als dat van de burgemeester, namelijk f 700,- per jaar⁸!

Vervolgens trouwde Henri in 1859 te Utrecht met Judith du Mosch, die een bruidsschat van f 41.600,- meebracht! Zij was geboren in Hoorn, waar haar vader koopman in metalen en scheepsbenodigdheden was. Uit dit huwelijk werden negen kinderen geboren, onder wie een tweeling⁹. Het gezin Haas woonde vele jaren in de Hoogstraat, later in Oud-Wageningen B16. Hun huis bevond zich in de Bergstraat in de buurt van hotel De Wereld. In het maatschappelijk leven was hij lid van de commissie van toezicht op het onderwijs en van de weerbaarheid. Hoewel

hij ver van het religieuze jodendom stond, vervulde hij toch een bestuursfunctie binnen de joodse gemeente.

Hij overleed op 9 maart 1882 aan slokdarmkanker. Pas op maandag 13 maart werd hij begraven op de joodse begraafplaats aan de Veerstraat. Gewoonlijk begraaft men in joodse kring de overledene op zijn sterfdag of de dag erop. Drie ambtenaren van de gemeente-secretarie en de gemeentebode fungeerden als slippendragers. De belangstelling bij deze begrafenis was zeer groot. Opperrabbin T. Tal sprak over het godsdienstig leven van Haas, die ver van het orthodoxe jodendom had gestaan. De spreker verschilde van mening met de overledene, maar erkende: voor Henri stond het leven ter ere Gods centraal.

De burgemeester memoreerde hoe Henri Haas tweëndertig jaar als kundig ambtenaar Wageningen had gediend. Voorganger Cozijn van de joodse gemeente sprak over de grote liefde van Haas voor de armen en voor Wageningen. Op zijn sterfbed zei hij: "Wageningen gaat een schoone toekomst tegemoet"¹⁰.

De steen op het graf van Henri Haas is moeilijk te vinden. Deze staat namelijk direct achter het hek langs het pad. Vanaf het huis aan de Generaal Foulkeswegzijde is het de achtste grafsteen.

Dit is een bewerkte versie van het artikel dat verscheen in de Veluwepost van vrijdag 17 juli 1998.

Noten:

1. GAW, Topografisch-historische atlas, nr. 204.
2. Jhr. Mr. A.M.C. van Asch van Wijck. Geschiedenis van het ambtsgebied in de Nederlanden van den tijd der Hervorming tot aan den tegenwoordigen. Utrecht, 1852, blz. 27.
3. Mr. K. Groen. Het voorkomen en de inhoud van ambtsgebieden in Nederland. Z.pl., z.j. (na 1947), blz. 56. Stencil.
4. Weekblad voor Israëlieten, januari 1856.
5. NAW, inv. nr. 2218. Register der ingezetenen, 1829. NAW, inv. nr. 2209. Register der ingezetenen, 1847/48. NAW, inv. nr. 2224. Bevolkingsregister 1850. Deel I, wijk A.
6. Dr. B.J. Kam. Haas, een familiehistorie. Zwolle, z.j. [ca. 1991], blz. 15.
7. Aleid W. van de Bunt. Wageningen/Rhenen. Baarn, 1969, blz. 53.
8. NAW, inv. nr. 9. Notulen Raadsvergaderingen 17 en 26 februari 1851.
9. Zie noot 6, blz. 18-19.
10. Wageningsche Courant, donderdag 16 maart 1882. G. Goossen Jzn. Geschiedenis van Wageningen; tweede druk 1888, blz. 119.

Feestlied voor rebbe Cozijn

In 1973 kwam de auteur in het bezit van een merkwaardig gelegenheidsgedicht, in 1895 vervaardigd naar aanleiding van het 25-jarig ambtsjubileum van Mozes Abraham Cozijn, voorganger van de joodse gemeente van Wageningen. Uit de slotregels valt op te maken, dat het werd samengesteld door zijn kinderen.

Portret van Mozes Abraham Cozijn uit 'De Prins' van 4 maart 1914

Een oude Wageningse dame onthield dit lied en stelde het op schrift. In haar jeugd, zo'n 90 jaar geleden, werkte zij enige tijd op het naaiatelier van de dames Van Embden aan de Hoogstraat. Op dit atelier heerste een prettige sfeer, vooral omdat er veel gezongen werd, waaronder dit feestlied. Voor de eerste twee coupletten werd de melodie van het "Zonnelied" van Catharina van Rennes gebruikt. Zie het betreffende feestlied hieronder, een "kreupelrijm" met verschillende gegevens uit het leven en werk

van de Wageningse rebbe, voorzien van een enkele verklarende voetnoot.

*Gij waart nog slechts maar een jongeling¹,
Toen Gij Uw ambt hebt aanvaard.
Telkens weer moest Gij als loteling
dienst doen voor Land en voor Staat².
't Geestelijk kleed werd geruild voor jupiek.
Ge kleedt U van godsdienst als militair chique.
Toch hebt ge Uw plicht steeds volbracht,
Hulde aan Uw werkzame kracht!*

*Ongetrouwd en zonder kosthuis
Kwaamt gij in Wageningen aan³.
't Zoeken al naar een geschikt tehuis
bracht niet veel zorg U toch aan.
't Was bij Van Embden waar men u toen bood,
plaats aan hun tafel als hun huisgenoot⁴.
Want Gij had daarvan geen berouw,
Gij kreeg een dochter tot vrouw⁵.*

*Maar niet heel lang mocht gij u verblijden
In het bezit van Uw brave vrouw.
Zij schonk U zeven flinke kinderen⁶.
Daarna bracht zij U in rouw⁷.
Maar steeds hield Gij 't hoofd opgeheven.
't Bezit Uwer kinderen was U tot troost.
Gij zocht U een leidsvrouw voor U zelf⁸.
En een moeder voor Uw kroost.*

*Een tijd lang hebt gij ons ook onderwezen
Als leraar in het godsdienstonderwijs⁹.
Waar vaak werd ons de les dan voorgelezen,
want kinderen zijn toch meestal eigenwijs.
En wilden wij dan niet naar U horen,
dan droeg de stok het zijne er toe bij.
En vaak kreeg men een tikje om de ooren
Of honderd regels strafwerk op de lei.*

*Maar in andere tijden,
 kunnen wij ons verblijden.
 En zien wij 't voordeel van Uw strengheid in.
 Na al die lessen kunnen wij beseffen,
 Dat gij ons leidde in den waren zin.*

*Leeft gij nu nog tal van jaren¹⁰.
 Steeds gelukkig en tevrée.
 Dat geen leed U wedervare,
 dat is onzer aller bée.
 Dat U in Uw verder leven
 steeds gelukkig moge zijn.
 Dat is de wensch van al Uw kinderen¹¹,
 dat is de wensch voor U, Cozijn!*

*Grafsteen van Mozes Cozijn, voorzanger, leraar,
 slachter en onderzoeker van de heilige gemeente
 Wageningen*

Noten:

1. Mozes Abraham Cozijn werd 21 oktober 1849 te Amsterdam geboren, waar hij de opleiding volgde aan het Nederlandsch Israëlitisch Seminarie. Hij verkeerde veel ten huize van rebbe Jesaja Kleerekoper, wiens vrouw een zuster was van Vrouwtje van Embden-Hirsch te Wageningen. Op 22-jarige leeftijd behaalde hij de akte van joods godsdienstonderwijzer.
2. Bij zijn huwelijk werd het bewijs van zijn "voldoening aan de Nationale Militie" overlegd.
3. In december 1870 werd hij benoemd te Wageningen als voorzanger, godsdienstonderwijzer en ritueel slachter. Hij liep daarvoor korte tijd stage in de joodse gemeente van Ommen en in Beek (L).
4. De familie Van Embden woonde in de Hoogstraat. Anno 2001 is hier "Paul van Zeeland, de betaalbare juwelier" gevestigd. Meijer van Embden (gehuwd met Vrouwtje Hirsch) was boekbinder.
5. Hij trouwde op 21 april 1876 met Aaltje, geboren in 1849 te Wageningen. Zij was de derde dochter van Meijer en Vrouwtje van Embden. De familie Cozijn vestigde zich in de Boterstraat A405, vanaf de Hoogstraat links. De Boterstraat was vóór 1940 aan beide zijden bebouwd en het huis van Cozijn was tussen de Hoogstraat en een steegje naar het Kerkplein gelegen. Dit steegje had geen (officiële) naam. Omdat zondags de dominee, die in de Boterstraat woonde, het steegje gebruikte als korte weg naar de kerk, werd het ook wel 't Domineespaadje genoemd.
6. Annaatje (* 15 april 1877), Meijer Izak (* 19 mei 1878), Abraham Jacob (* 26 augustus 1879), Frederike (* 15 november 1880), Betsy (* 23 april 1882), Rebekka (* 16 juli 1883) en Debora (* 23 januari 1886).
7. Aaltje Cozijn-van Embden stierf op 2 oktober 1886 aan kanker.
8. Hij hertrouwde in 1889 in Arnhem met Rosalina Frankfort.
9. Op zondag werd aan de joodse kinderen joods onderwijs gegeven. Het bestuur had hiervoor een klaslokaal in de openbare school (de zogenoemde Walschool) gehuurd van de gemeente Wageningen.
10. Hij stierf op 31 augustus 1912 in Wageningen op bijna 63-jarige leeftijd. Hij ligt begraven op de oude joodse begraafplaats in de Veerstraat. Zijn weduwe vertrok in december 1912 naar Amsterdam.
11. Zie noot 6.

Tweemaal een mikwe

Inleiding

Indien mogelijk bezit ieder joodse gemeente een kerkelijk bad of mikwe. Het betreft een ritueel bad, dat ondermeer gebruikt wordt door gehuwde vrouwen na de menstruatie. Ook het nieuwe vaatwerk door een niet-jood vervaardigd, wordt voor gebruik in het water van het bad gedompeld om te kosjeren, dit is het ritueel geoorloofd te maken. Zo'n bad was een vervanging van een bron of rivier met natuurlijk stromend water. Het Jiddische woord mikwe betekent letterlijk: verzameling, namelijk van water. Het bad moet in de grond gebouwd zijn. De bijbehorende put moet natuurlijk water bevatten, liefst bron- of regenwater. Er bestaan bepaalde maten voor zo'n bad en het moet gevuld en bediend worden. Zo'n ritueel bad is ondergebracht in of bij de synagoge of in een particulier huis (soms) in de nabijheid van de sjoel¹.

Mikwe in de Veerstraat

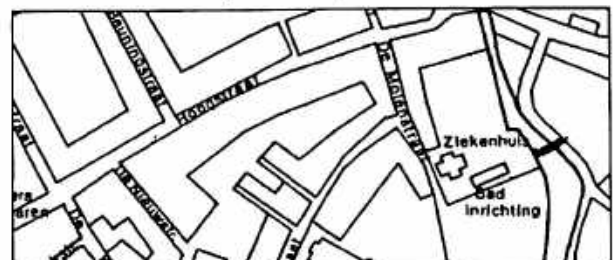
Blijkens overlevering, afkomstig uit niet-joodse kring, bevond zich een ritueel bad, in de volksmond jodebad, in of achter het huis van de familie Goldsmid, die vanaf circa 1890 tot 1904 in de Veerstraat² woonde. Deze woning, onderdeel van een rijtje huizen, stond aan de noordzijde van deze straat. In de jaren tachtig van de vorige eeuw zijn hier duplexwoningen gebouwd, ongeveer tegenover zorgcentrum Rustenburg.

Teunis van Driel, zegsman van dit verhaal, kwam in 1899 als negenjarige jongen naar

Wageningen³. Al snel fungeerde hij bij de familie Goldsmid als sjabbat-goi, die op vrijdagavond en op zaterdag voor de familie voor vuur en licht zorgde. Daar zag hij soms joodse vrouwen naar dit bad gaan. We nemen aan, dat het bad in de grond was. De badput werd gevuld met water uit de pomp, dat immers stroomde! Mevrouw Goldsmid fungeerde als badvrouw en verdiende er in deze functie tot 1901 iets bij. In 1984 kwam van joodse zijde onverwacht een bevestiging van de aanwezigheid van het bad bij deze familie⁴.

Een mikwe in een badhuis

Waarschijnlijk voldeed het kerkelijk bad in de Veerstraat niet of niet meer aan de rituele eisen. In 1901 kwam er een mikwe in het badhuis aan de Molenstraat. Officieel heette dit badhuis "Wageningsche Badinrichting" en was in 1890 opgericht door de "Stichting 17 November 1863". Deze particuliere instelling bouwde in 1865 Wagenings eerste ziekenhuis. Het gebouw staat nu nog aan het einde van de Molenstraat⁵. In het zelfde jaar, 1890, kon het badhuis ingebruik genomen worden. Het gebouwtje stond op het terrein achter het ziekenhuis. Vanaf het Spijk kon men via een houten bruggetje over de gracht bij het badhuis komen (zie: afb.)

Het bestuur van de "Stichting 17 november 1863" bestond in 1890 uit 9 personen. Een van hen was A.P. Haas Azn., lid van de joodse gemeenschap. Van het Bestuur of Commissie van het genoemde badhuis waren vijf personen lid, onder wie ook A.P. Haas Azn., die hiervan secretaris-penningmeester was⁶. Haas was assuradeur en woonde in de Hoogstraat. Na zijn overlijden in 1899 werd hij in het bestuur van het ziekenhuis opgevolgd door mijnheer M.A. Cozijn, voorganger van de kille.

Zware discussies

Tijdens de vergadering van het Badhuisbestuur op 30 april 1901⁷ was aan de orde "het nazien, opmaken en bespreken van het plan tot daarstelling van een inrichting tot het nemen van rituele baden voor de Israëlitische gemeente alhier", of wel een mikwe. Architect Rijk de Vries, die bestuurslid was, had een ruwe schets van deze "inrichting" gemaakt, die een plaats zou moeten krijgen in het ketelhuis of de machinekamer. De kosten waren begroot op f 300,-. Bij een eerder niet genotuleerde uitvoerige bespreking was gekozen voor plaatsing in het ketelhuis. In de vergadering van 30 april zou een definitieve beslissing genomen moeten worden. Tussen de aanwezige bestuursleden ontstond echter toch een stevige discussie over de reeds eerder gekozen plaats. De bestuursleden waren: Van Welderen baron Rengers, voorzitter, hij was griffier bij het kanton-gerecht; A. de Voogt, secretaris; notaris van Everdingen en de eerder genoemde Rijk de Vries. Als gedelegeerde van het ziekenhuisbestuur was T. Roes aanwezig.

Uiteindelijk werd een besluit genomen. Door het kiezen van plaatsing in het ketelhuis zouden de kosten minder zijn. Het bestuur van het ziekenhuis zou hiervan in kennis gesteld worden en verzocht worden om goedkeuring voor deze verbouwing. Het benodigde geld wilde men graag van hen lenen tegen een behoorlijke

rente- en aflossingsregeling. Voor de aflossing van deze schuld kon het badhuisbestuur instaan, daar het bestuur van de joodse gemeente hen f 50,- voor de huur zou betalen. Tevens ontving het bestuur van het bad hiervoor de badgelden, die door de gebruikers van de mikwe werden betaald.

Het schriftelijk verzoek van de Badhuisdirectie om goedkeuring voor de verbouwing en om een geldlening werd op 2 mei door de regenten van het ziekenhuis in behandeling genomen⁸. De heer Cozijn, één der regenten, zei met genoeg kennis genomen te hebben van het feit, dat de regenten van het badhuis een principebesluit genomen hadden voor de inrichting van een kerkelijk bad. Helaas, de ziekenhuisregenten, met uitzondering van De Voogt, vonden dat er geen besluit gevallen was. De Voogt was namelijk ook secretaris van het badhuisbestuur. De regenten maakten bezwaar tegen de plaatsing van het bad in de machinekamer vanwege de beperkte ruimte. De Voogt zei, dat dit geen punt was.

De voorzitter (in de notulen wordt zijn naam niet genoemd) kwam met een voorstel: het kerkbestuur draagt zelf de kosten van de inrichting en brengt dit in mindering op de vastgestelde jaarlijkse som van f 50,-. Cozijn protesteerde, uiteindelijk werd het oorspronkelijke voorstel in stemming gebracht. De voornaamste bepaling daarin was dat het kille-bestuur minstens twaalf achtereenvolgende jaren de somma van f 50,- zou moeten betalen. De heer Roes kon zich er niet mee verenigen, hoe graag hij ook de Israëlitische gemeente terwille wilde zijn. Hij vond namelijk, dat de geringe voordelen (voor het ziekenhuis) niet in verhouding zouden staan tot de lasten en hij zag mogelijk moeilijkheden tegenover het ziekenhuis in de toekomst. Met uitzondering dus van Roes, stemden allen voor. De Voogt kreeg mandaat om met Rijk de Vries een definitief plan te maken⁹.

Twee dagen later vergaderde het Badhuisbestuur. Het begon al slecht: voorzitter

Rengers weigerde de voorgelezen notulen van de vorige vergadering te ondertekenen. De reden was dat architect-lid De Vries vond, dat het bestuur geen goedkeuring behoefde te vragen aan de regenten van het ziekenhuis. Dit bestuur had hierin niets te zeggen. Alleen kennisgeving was voldoende.

Een baron, die dwarsligt

De voorzitter was het met De Vries eens, maar verklaarde nu ook, dat hij tegen de aanbouw van "het bad" was. Hij gaf verschillende redenen op: "Omrede het Badhuis veel slechter wordt, zonder daarvoor eenige vergoeding te ontvangen", en omdat hij "tegen het realiseren van godsdienstige baden voor de Israëlitische gemeente was", omdat daarmee het doel van het badhuis: het plaatsen van volksbaden, te niet zou worden gedaan. Rengers eiste, dat één en ander uitdrukkelijk genotuleerd zou worden. Hij stelde voor een afzonderlijk gebouw voor een kerkelijk bad neer te zetten. De Vries was het daarmee eens. Het beoogde bad was volgens hem immers *niet* van algemeen belang. Rengers wilde een aandeel in het nieuwe gebouw nemen. De vergadering werd nu verdaagd tot maandag 6 mei, maar ging niet door. Geen notulen, maar wel een brief van de voorzitter d.d. 7 mei 1901¹⁰, waarin hij constateerde, dat de leden der commissie door verschillende omstandigheden niet samen konden vergaderen over de kwestie: het kerkelijk bad. Kennelijk hadden de overige leden geweigerd te vergaderen, omdat ze het niet met de voorzitter eens waren. Rengers had een stuk opgemaakt, waarin zijn plan vermeld werd van een afzonderlijk gebouw voor het kerkelijk bad. Hij verlangde, dat de leden het stuk zouden tekenen. Alleen R. de Vries was voor het plan, de overigen waren tegen.

Het duurde wel even voor men weer bij elkaar kwam. Dat werd 24 mei 1901¹¹. Aanwezig waren Van Welderen, die zich kennelijk verzoend had met de beslissing van de leden, verder Rijk de Vries en J.M.E. van Everdingen. Men kwam bijeen, om het

concept-contract met het bestuur van de joodse gemeente door te nemen en goed te keuren. Het stuk moest voor "examinatie" door gezonden worden naar het Bestuur van het Ziekenhuis. Bestuurslid Van Everdingen wilde als notaris voor de goede opmaak van het contract zorg dragen.

Op 18 juni 1901 was blijkens de notulen, het maken van de badinrichting voor een bedrag van f 242, door timmerman Popping, aangenomen. Op 20 juni 1901¹² werd tussen de Commissie van Beheer van de Badinrichting en het bestuur van de joodse gemeente te Wageningen de gesloten overeenkomst inzake het gebruik van rituele baden getekend¹³. In de bestuursvergadering van 2 augustus werd melding gemaakt, dat de inrichting van de "baden der Israëlieten is bezichtigd en goedgekeurd". Verder werd behandeld een schrijven van het killebestuur d.d. 30 juli, waarin dit bestuur het besluit het bad met ingang van 1 augustus in gebruik zal worden genomen, vermits het dienstjaar op 1 juni eindigt. Op die datum zal het bestuur f 41,60 voor 10 maanden betalen¹⁴.

Interessant is de mededeling in de notulen van 2 augustus 1907¹⁵. Hierin vroeg dr. Alers, bestuurslid, of het waar was dat er een kerkelijk bad aan het kerkgebouw of synagoge gebouwd zou worden. De voorzitter van het badhuisbestuur zei van niets te weten, maar indien het Israëlitisch kerkbestuur het contract dat tot 1913 liep, eventueel zou willen afkopen, dit bestuur maar een request moest indienen. Op 26 januari 1912¹⁶ was er in hotel De Wereld een obligatiehoudersvergadering van de afdeling "Badinrichting der Stichting 17 november 1863". Er werd in deze vergadering mededeling gedaan, dat het contract betreffende het kerkelijk bad weer terecht is gekomen uit de boedel van Baron Rengers.

In 1912 overleed voorganger M.A. Cozijn, regent van het ziekenhuis. In de vergadering van 4 oktober 1912¹⁷ werd hij met waar-

derende woorden herdacht. Cozijn werd in 1913 opgevolgd door S.A. van Embden. Verder was in genoemde vergadering een eventuele verkoop van het badhuis aan de gemeente Wageningen aan de orde. In verband hiermede werd, bij wijze van proef, het contract met de joodse gemeente inzake het gebruik van het kerkelijk bad met een jaar verlengd. In 1918 nam de gemeente het gebouw over. Vier jaar later, in 1922, kreeg de directeur van Gemeentewerken opdracht een plan te ontwerpen voor verbouw van het oude badhuis. Er werd zowel een tekening van de oude situatie als van het nieuwe plan

gemaakt. In beide tekeningen staat de mikwe aangegeven.

Ook in zijn rapport vermeldde de directeur, naast een negental, door houten schotten afgescheiden badkuipen, het joods ritueel bad, de mikwe¹⁸. Er werd gekozen voor een nieuw te bouwen badhuis, dat in 1924 in de Veerstraat in gebruik werd genomen. De oude badinrichting werd in latere jaren de werkplaats van Gemeentewerken (zie afbeelding). In de zestiger jaren van de vorige eeuw werd het gebouw afgebroken¹⁹.

De oude badinrichting diende tot de sloop in de zestiger jaren als werkplaats van gemeentewerken. In het hoge gedeelte midden bevond zich het kerkelijk bad.

Noten:

1. Rabbijn S.Ph. de Vries Mzn. Joodse ritën en symbolen; 3de druk. Amsterdam, 1968, blz. 173 en 217.
2. NAW, inv. nr. 2242. Bevolkingsregister, aangelegd in 1880, deel III.
3. NAW, inv. nr. 2239. Bevolkingsregister, aangelegd in 1880, deel II.
Teunis van Driel, geboren Waardenburg 31 oktober 1890, komt in juli 1899 in Wageningen. Hij overleed in de Veerstraat 80 op 30 november 1968.
4. Mededelingen I.C. Spitz, Den Haag 6 november 1984. Auteur ontmoette hem tijdens het symposium over de geschiedenis en cultuur van de joden in de Mediene, gehouden te Amsterdam op 5, 6 en 7 november 1984, onder auspiciën van de KNAW. Spitz is door zijn moeder verwant met de familie Van de Waal, die omstreeks 1900 een leerhandel in de Hoogstraat bezat.
5. In 1863 vierde men het 50-jarige onafhankelijkheid van het koninkrijk. In Wageningen wilde een comité dit levend houden door de stichting van een ziekenhuis. Het comité noemde zich "Stichting 17 november 1863"
Simon Vink. 125 jaar Ziekenzorg Wageningen. Van armenbestuur tot ziekenhuiswet. Een korte schets van de historie van het Pieter Pauwziekenhuis. Wageningen, Stichting Pieter Pauw, 1988.
6. Gids van Wageningen en omstreken, 1890, blz. 88-89.
7. NAW, inv. nr. 2626. Notulen der vergadering van het bestuur der "Stichting 17 november 1863" tot exploitatie van het badhuis. 1889-1912. Notulen woensdag 30 april 1901.
8. Archief Stichting 17 november 1863. Inv. no. 1. Dit archief bevindt zich in het GAW.
9. Zie noot 7. Notulen 4 mei 1901.
10. Zie noot 7. Notulen 4 mei 1901.
11. Zie noot 7. Notulen 24 mei 1901.
12. Zie noot 7. Notulen 18 en 20 juni 1901.
13. Het archief van notaris Van Everdingen is nog niet openbaar, zodat het minuit van het contract nog niet te raadplegen is.
14. Zie noot 7. Notulen 2 augustus 1901. Er werden geen berichten over de ingebruikname van de mikwe in het NIW of andere joodse periodieken gevonden.
15. Zie noot 7. Notulen 2 augustus 1901.
16. Zie noot 7. Notulen 26 januari 1912.
17. Zie noot 8. Notulen 4 oktober 1912.
18. C.D. Gast. Het badhuis aan de Veerstraat in: "Tussen de Wereld en het Veer". Historische reeks nr. 5. Historische Vereniging "Oud-Wageningen", 1990, blz. 49-50.
19. De op 22 mei 2001 overleden heer H. Wessels (95 jaar oud), vroeger schoenmaker in de Kapelstraat, vertelde mij jaren terug, dat hij deze mikwe gezien had. Het was een put waarin je net kon staan.

Onderwijs vanaf 1900

Rebbe Cozijn gaf les, tot 1903 in een lokaal van de openbare school II, de latere Handelsdagschool, in het Plantsoen. Oudleerlingen herinneren zich deze lessen op de zondagmorgen (van negen tot half twaalf) en op de woensdagmiddag. Zij hadden niet altijd zin, vooral niet wanneer er thuis visite was met neefjes en nichtjes om mee te spelen. In de winter wist één van de jongetjes wel een oplossing. De schuif in de lange pijp van de kachel werd dichtgeschoven en klem gezet. Het gevolg was een rokende kachel en hoestende kinderen, die naar huis mochten. Herinnering aan Cozijn bleef als een streng, maar rechtvaardig onderwijzer¹.

Na 1903 werden de lessen gegeven in het gemeentelokaal van de nieuwe sjoel in de Walstraat. Omstreeks 1914 bestond de godsdienstschool uit twee klassen, waar één jongen en vier meisjes les kregen van Samuel Izaaks. Deze gaf ook tweemaal in de week les in Rhenen. Aan de kinderen in Ede gaf slager Jacob Berlijn (zie: hoofdstuk VI "Joods leven in Ede en Bennekom") les. Het kerkbestuur van de kille fungeerde tevens als schoolbestuur en bestond in genoemde jaren uit Herman Mozes, voorzitter; en de leden Isaac B. van de Waal en Salomon van der Horst².

Van 1915 tot 1917 verzorgde Karel Nieweg het onderwijs en van 1918 tot augustus 1921 Victor Mozes (zie: hoofdstuk V "De drie laatste voorgangers"). Na diens vertrek was de kille, wat betreft onderwijs, aangewezen op Arnhem. Onderwijzer J. Linnewiel, die in de Arnhemse kille tevens gazan en mohel

was, kwam voor het geven van dit onderwijs naar Wageningen, waar hij tot 1924 les gaf ten huize van de familie Van Embden in de Hoogstraat of in de sjoel.

Eén van diens jeugdige leerlingen was Levie Salomon Israëls, in de jaren zestig één van de reizende onderwijzers van het NIK. Hij was op 5 januari 1916 in Wageningen geboren als zoon van David Israëls, die in de Veerstraat een slagerij had.

Levie Salomon Israëls schreef hierover³: "Ik herinner me namelijk het verhaal, dat men overwoog of het voor de heer Linnewiel wel de moeite was om te komen en men toen zei: Laten wij dat jochie van Israëls er maar bijstoppen, als hij er niets aan heeft, kunnen we hem er altijd nog uithalen". Dat "jochie" was toen een jaar of zes. Hij was, wat men zou kunnen noemen, er vroeg bij.

Door het wegtrekken van verschillende families in de jaren twintig waren de mogelijkheden om joods onderwijs te volgen zeer beperkt geworden. Om deze reden vertrok de familie Israëls in 1924. In hetzelfde jaar bemoeide de Permanente Commissie van het NIK zich met Wageningen. Zij drong erop aan om te zorgen, dat er voorzieningen getroffen zouden worden in het geven van behoorlijk godsdienstonderwijs. Indien het killebestuur in gebreke zou blijven, zou de gemeente opgeheven worden en bij die van Arnhem worden gevoegd⁴.

In onze stad woonden toen 24 joden; tien mannen en veertien vrouwen. Blijkbaar trok

men zich toch iets aan van het dreigement tot opheffing, want de kille is blijven bestaan.

Eind jaren dertig studeerden in Wageningen aan de Landbouwhogeschool, nu Universiteit Wageningen genoemd, enkele joodse studenten, met name Barry van Gelder, zoon van een rabbijn, Hermann Sprecher en Juda Pinkhof, die aan Siwi en Marcel, zoons van antiquair Van der Horst, joods onderwijs gaven'. (zie: hoofdstuk V "Een bar mitswa in de oorlog").

In 1949 werd de Centrale Onderwijs Commissie opgericht, die voor het geven van joods onderwijs een groep reizende onderwijzers in dienst had, waar men een beroep op kon doen⁶. Vóór 1963 gaf Nechamah Hirsch, in die periode woonachtig in Wageningen⁷, lessen aan kinderen van de familie Spetter. Vanaf 1963 tot juni 1968 kwam de reeds genoemde L.S. Israëls uit Amsterdam aan enkele kinderen les geven ten huize van de familie Spetter in de Jagerskamp⁸.

Levie Salomon Israëls, geboren in Wageningen, kort vóór zijn overlijden in Israël op 15 mei 2001 (foto: Sal Israëli, Israël)

Sedert 1970 verzorgde de heer C. Caneel, overleden in 1997, uit Bussum het onderwijs⁹. Voor de volgende joodse jongens uit Wageningen vonden in de Arnhemse sjoel de bar mitswavielingen plaats: in 1973, op zaterdag 3 februari Ron Daniël Pilnik, gevolgd op zaterdag 26 mei die van Eric Gersons. Natuurlijk waren de Wageningse killeleden aanwezig. Ook schrijver dezes woonde deze dienst, voor het eerst, bij. De feestelijke en genoegelijke sfeer in de sjoel zijn hem bijgebleven. De heren W. Pilnik, L. Gersons en M. van der Horst verrichtten enkele mitswot. Op 18 september 1976 vond de bar mitswavieling van Lex Berendsen plaats. Zijn broer Robert was op 9 juni 1979 het middelpunt. Het maandblad Ha-kèsjer schreef hierover: "Met de voltallige¹⁰ Wageningse Joodse gemeenschap werd het een feest, dat klonk als een klok; dit gold zowel de goede dienst in de sjoel, als de daarop volgende kiddoesj". Daarna dronk men een glas wijn¹⁰.

De familie Berendsen verhuisde in 1979 naar Helmond. Daarna werd in de kille van Wageningen, die in 1987 opgeheven werd, geen joods onderwijs meer gegeven.

Noten:

1. Mededelingen van: wijlen mev. A. Israëls-de Jong, Hilversum (1973) en wijlen de heren M. van Embden, Amsterdam (1972); M. van der Horst, Wageningen en S. van Thijn, Rotterdam (1981).
2. Jaarboek van 5674 (1913/1914). Centrale Organisatie voor de religieuze en morele verheffing der Joden in Nederland. Amsterdam, 1913, blz. 168.
3. Mededelingen de heer L.S. Israëls, Jeruzalem, in een brief van 15 oktober 1972.
4. Wageningse Courant, woensdag 2 juli 1924.
5. Informatie van M. van der Horst, Waalre, 2002.
6. Zie noot 3.
7. Mededeling mev. N. Mayer-Hirsch, Amersfoort.
8. Zie noot 3.
9. Rachel Levy. In Memoriam. Coos Caneel (1909-1997), NIW, 4 juli 1997.
10. Ha-Kèsjer, Maandblad ten behoeve van de leden van de joodse gemeenten in Gelderland: 1976, nr. 8, augustus; nr. 9, september; 1979, nr. 6, mei; nr. 7, juni; nr. 9, september.

De sjoel in het Slangengat

Half november 1901 verschenen in de plaatselijke krant de eerste berichten over de plannen van de joodse gemeente om een "eigen kerkje", een synagoge te bouwen. Het bestuur beschikte onder andere over het legaat van f 2000,- van wijlen Meijer Hartog van de Burgt uit Opheusden, (zie: hoofdstuk IV "Nieuwbouwplannen"). Daar het aanwezige geld niet voldoende was, nam de Vrouwenvereniging o.l.v. de echtgenote van de voorganger, mevrouw Rosalina Cozijn-Frankfort, het initiatief om met intekenlijsten de ontbrekende gelden bijeen te brengen. Mevrouw Leentje Levie-Polak, de vrouw van slager Levie uit Bennekom, was het tweede lid van het comité. Uit de circulerende lijsten bleek al snel, dat de financiële actie zeker zou slagen. Door koningin Wilhelmina was f 100,- toegezegd! De burgemeester van Wageningen, Mr. Hesselink van Suchtelen schonk maar liefst f 400,-. Deze burgervader was bijzonder geliefd in joodse kringen. Tijdens zijn tienjarig kamerlidmaatschap en eveneens in verschillende publikaties sprong hij herhaaldelijk in de bres voor joodse belangen. Met zo'n man verliepen de voorbereidingen voor de bouw dan ook zeer voorspoedig!

Erfpacht

Het bestuur van de kille wilde van het gemeentebestuur, via een brief van februari 1902, "het tuintje in het Slangengat" langs de Walstraat kopen. De naam Slangengat zou erop kunnen wijzen dat op het terrein slangen zaten. Of is het een herinnering aan Wageningen als vesting? Bij het bolwerk was

waarschijnlijk een opslag van slangen. Een slang was een soort kanon. In de vergadering op maandag 3 maart 1902 namen B en W het verzoek in behandeling, maar eerst moesten zij weten of er bij het bestuur van de Doopsgezinde gemeente, die naast genoemd terrein haar kerkgebouw had, bezwaren waren tegen de bouw van de sjoel naast hun kerk. Dat bleek niet het geval te zijn.

De joodse gemeente, vertegenwoordigd door drie bestuursleden, kreeg de grond tegen een jaarlijks bedrag van f 15,- in eeuwigdurende erfpacht. Het stuk grond, liggend in het Plantsoen, hoek Walstraat, kadaster Sectie I nr. 43, was 187 vierkante meter groot. Het besluit betreffende de erfpacht was genomen in de raadsvergadering van 14 april 1902². De uitgifte ervan door B en W geschiedde in haar vergadering van 26 mei 1902. De officiële akte is gedateerd 25 augustus 1902³. "Spoed" staat op de akte. Inderdaad, het gemeentebestuur hield van opschieten!

Het bestuur van de kille bestond uit drie leden: Herman Mozes was de voorzitter. Hij had in de Hoogstraat een slagerij; nu is daar de tijdschriftenhandel Sound-session gevestigd. Antiekhandelaar Michaël van der Horst was secretaris; volgens zijn kleinzoon, ook een Michaël, had hij het "vuur uit zijn sloffen gelopen" voor de bouw van de sjoel. Dit belette een vrouwelijk familielid niet de opmerking te maken, dat zij bang was dat de synagoge wel gauw gebruikt zou worden als danszaal. Zij zag het kennelijk niet zitten. De penningmeester was Salomon Glasbeek, koopman. Hij woonde in de Hoogstraat 52,

nu bevindt zich daar onder andere de zaak "Poco Loco schoenen".

Aanbesteding

Inmiddels had de Wageningse architect, Rijk de Vries († 1915, 60 jaar oud) een ontwerp voor een synagoge gemaakt, dat de goedkeuring van het bestuur kreeg. B en W gaven op 14 juli 1902 hun fiat aan het plan.

Aanbesteding.

Namens het KERKBESTUUR der Nederl. Israëlitische Gemeente te Wageningen, zal door RIJK DE VRIES, Architect te Wageningen, Woensdag 6 Augustus, des voormiddags 11 ure, in 't Hotel „de Wereld” worden

aanbesteed:

Het bouwen van een Israëlitisch Kerkgebouw te Wageningen.

Bestek en teekeningen liggen in bovengenoemd Hotel ter inzage van af Donderdag 31 Juli.

Bestek en lichtdrukteekening verkrijgbaar zoolang de voorraad strekt bij bovengenoemden Architect à f 1.50 per stel.

Advertentie Wageningsche Courant, woensdag 30 juli 1902

In hotel De Wereld vond op woensdag 6 augustus 1902, om 11 uur in de morgen, door architect Rijk de Vries de aanbesteding plaats⁴. Twaalf aannemers namen aan deze aanbesteding deel. De hoogste inschrijver was H. Heitink, uit Bennekom, voor f 4990,-; de laagste F. van den Brink, eveneens uit Bennekom, voor f 3636,-. Begroot was, inclusief verf- en glaswerk, op f 3900,-⁵. Aan Frits van den Brink werd de bouw gegund⁶.

Ruim twee maanden later, op vrijdagmiddag 10 oktober 1902, legde het oudste bestuurslid, penningmeester Salomon Glasbeek (geboren Kuilenburg 1828) de eerste steen. Voorganger Mozes Cozijn voerde daarbij het woord, waarin hij vele

mensen bedankte, die op allerlei wijzen hulp geboden hadden. Bijzonder veel waardering was er voor de Wageningse burgemeester, die "op zoo krachtige wijze de tot standkoming bevordelijk was geweest". De bouw verliep zonder problemen⁷.

Voorzijde Orde van Dienst (GAW. Bibliotheek collectie nr. 97)

Inwijding

Op zondag 29 maart 1903 werd de synagoge plechtig en feestelijk ingewijd. Daarbij was aanwezig L. Wagenaar uit Arnhem, opperrabbin van het ressort Gelderland⁸. Zowel in de oude als in de nieuwe synagoge hield hij een rede. Elf leden van het koor "Awoudas Hakoudesh" van de Nieuwe Synagoge te Amsterdam, met als dirigent de heer Italie, verzorgden de zang⁹. Om kwart voor één nam men afscheid van de synagoge in de Riemsdijkstraat. Begonnen werd met het middaggebed. De torarollen werden vervolgens uit de Heilige Arke genomen en

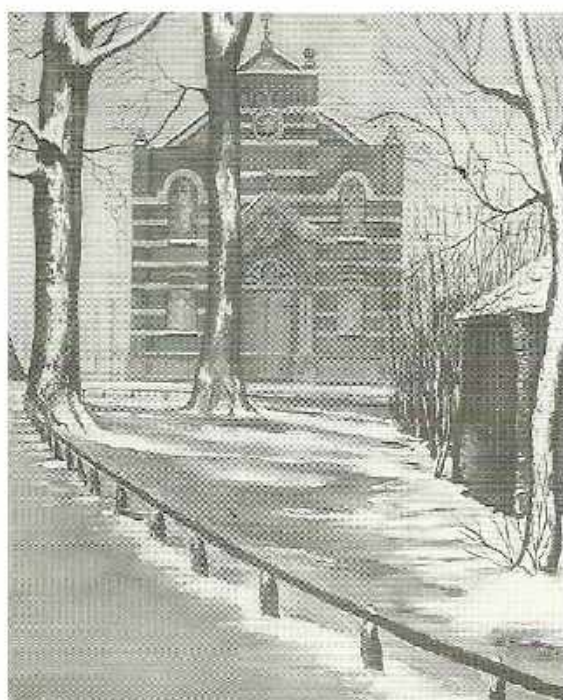
naar de gemeentekamer gebracht. De opperrabbijn sprak vervolgens de afscheidsrede.

De inwijding van de nieuwe synagoge in de Walstraat begon om half twee. Aanwezig waren hierbij o.a. het dagelijks bestuur van de gemeente Wageningen, vertegenwoordigers van verschillende kerken enz. Centraal in de plechtigheid stonden de wetsrollen, die binnen gebracht werden, voorafgegaan door bruidjes die bloemen strooiden. Nadat er zeven omgangen met de torarollen waren gedaan, werden deze in de Heilige Arke geplaatst. De opperrabbijn sprak een lange rede uit, die in haar geheel afgedrukt staat in het Nieuw Israëlitisch Weekblad van 10 april 1903. Hij dankte daarbij uitvoerig burgemeester mr. Hesselink van Suchtelen. In een uitgebreid slotwoord somde rebbe Cozijn de vele geschenken en de geefsters en gevers op. De Damesvereniging schonk een lichtkroon. De Mannenvereniging bood meubels voor het gemeentelokaal aan. S. Glasbeek zorgde voor een loper rond de biema. M. van der Horst kwam met een loper voor de trappen bij de Heilige Arke. H. Mozes liet in de vestibule een fonteintje plaatsen. J. B. van de Waal, leerhandelaar, schonk o.a. een gaskroontje, terwijl A. Levie uit Bennekom een kiddoesjblad cadeau gaf. Een zelfgemaakt kussen kwam van mw. R. Cozijn-Frankfort. De Gebr. Cohen uit Arnhem verrasten de kille met een tafelkleed voor de gemeentekamer. Hetzelfde deed B.M. Heertje uit Amsterdam, die een karpet liet bezorgen, enzovoort. Door deze opsomming krijgen we een beeld van het interieur van de sjoel, waarvan helaas geen foto is opgedoken.

De ceremoniemeesters, onder leiding van M.A. Cozijn, waren: J.S. Sternfeld, Renkum; J. Cohen, Zetten; Ph. Berlijn, Ede en A. Mozes, Wageningen. 's Avonds vond er in de Junushoff een groot feest plaats, dat duurde tot in de kleine uurtjes¹⁰. Daarbij was ook weer de burgemeester aanwezig, die door de joodse gemeenschap werd toegezongen met: "Hesselink van Suchtelen, wees welkom

hier"¹¹. In de Wageningsche Courant van woensdag 22 april 1903 plaatste het Damescomité "voor den bouw van een eigen kerkgebouw" een advertentie om iedereen hartelijk te bedanken.

Nog in het zelfde jaar, in 1903, zorgde de gemeente voor de plaatsing van een gaslantaarn vlakbij de synagoge. Eveneens kwam er in de Walstraat een klinkerpad van een meter breed tot aan het gebouw, dat ook vanuit het Plantsoen bereikbaar was¹².

Synagoge, gezien vanuit het plantsoen ca. 1930. Aquarel naar een foto door P. Holleman, Renkum

Buiten gebruik

Na het vertrek van de laatste voorganger in 1921 werd de synagoge niet meer wekelijks gebruikt. De oorzaak was het vertrek van enkele gezinnen naar elders en het verdwijnen van de vanzelfsprekendheid om naar sjoel te gaan. Slechts op Grote Verzoendag en op joods Nieuwjaar kwam de steeds kleiner wordende gemeenschap bij elkaar. Joden van elders zorgden voor voldoende minjan. In de laatste jaren voor 1940 bleven de deuren het

hele jaar dicht. Het gebouw begon te vervallen. Toen een joodse student de sjoel bezocht, zag hij dat het stucgewelf het begon te begeven.

Tot de meidagen kwamen....

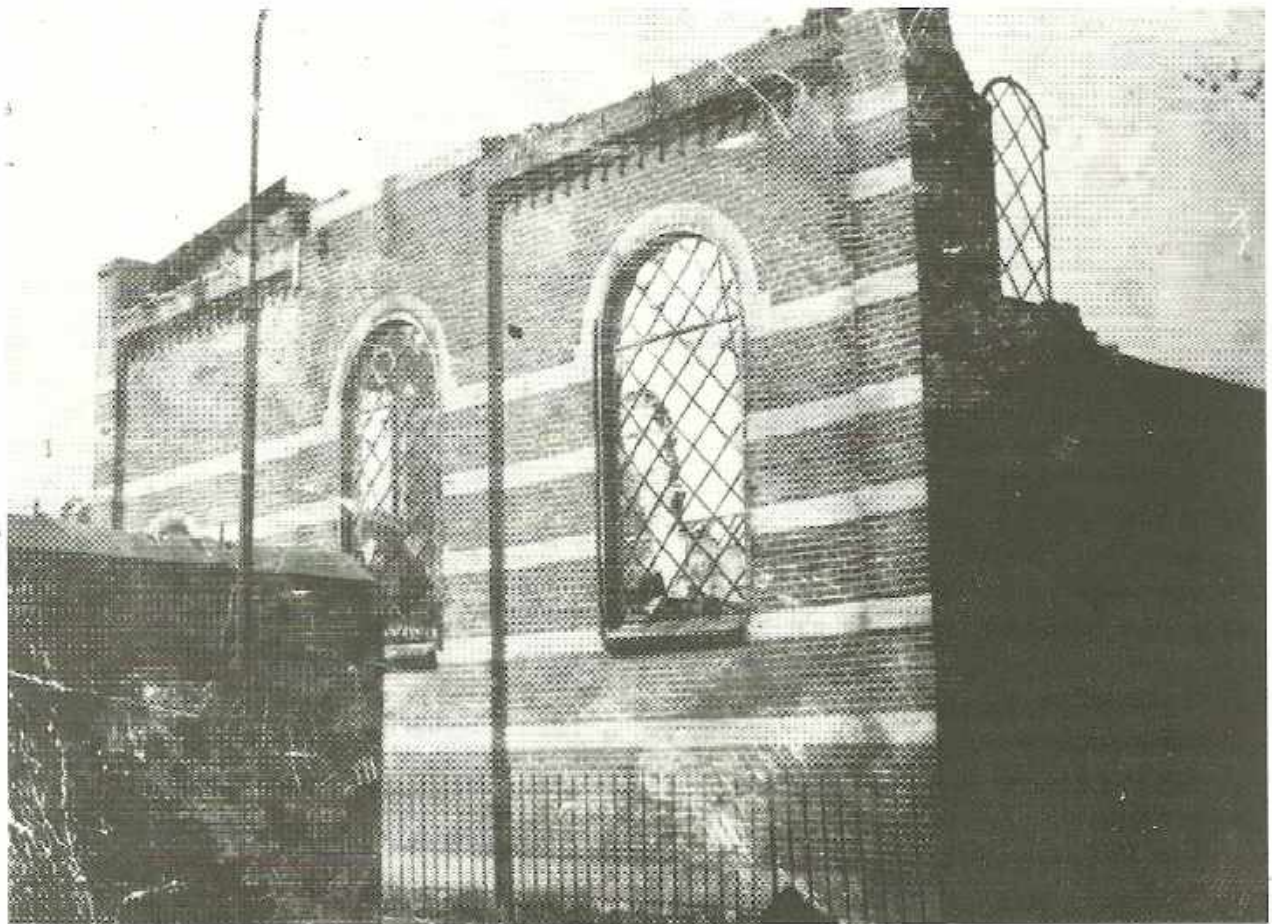
Artillerievuur vanaf de Grebbeberg verwoestte in mei 1940 een deel van de stad. Zowel de synagoge als de doopsgezinde kerk gingen in vlammen op.

Ook het vrij grote archief van de kille van Wageningen, dat in de gemeentekamer bewaard werd, verdween voorgoed. De resten van de synagoge werden vrij snel gesloopt; de funderingen werden zelfs verwijderd. De snelle sloop was noodzakelijk, omdat kinderen van de naburige Julianaschool op de puinhopen speelden. In 1941 werd de grond onteigend.

Het gebouw

De architectuur van de synagoge¹³ vertoonde een aantal elementen uit de Hollandse renaissance. De ontwerptekening wijkt af van de gebouwde sjoel, zoals deze op enkele foto's is af te lezen. Het was een zaalvormig gebouw van circa 7,5 x 12 meter, voorzien van een zadeldak en vermoedelijk bedekt met maasleien. Het in baksteen opgetrokken gebouw was voorzien van een aantal licht gekleurde kalksteen-speklagen.

In de gevel bevonden zich gietijzeren ramen met diagonaal geplaatste ruitjes. De voorgevel aan de Walstraatzijde gaf de indruk de toegang tot de synagoge te geven (zie: afb. vorige blz.). Het was echter een pseudo-ingang. De feitelijke ingang was in de zuidelijke zijgevel, aan de Hoogstraatzijde. In het portaal bevond zich de ingang naar de -

De uitgebrande sjoel, mei 1940

zaal. Vanuit het portaal was de vrouwensjoel bereikbaar met een trap. Daaronder was de gemeentekamer. De synagoge telde circa veertig mannenplaatsen. Tegen de achterwand stond een vreemde-lingenbank, in de wandeling "armenbank" genoemd. De Heilige Arke bevond zich tegen de muur waar de

pseudo-ingang was.

De ruimte was afgedekt met een stucgewelf. Voor verlichting zorgden enkele gaskroontjes. En voor het opnemen van de gas- en watermeter kon de opnemer terecht bij de koster van de doopsgezinde kerk; hij had een sleutel van de sjoel.

Noten:

1. Wageningsche Courant, woensdag 13 november 1901, woensdag 22 januari 1902 en woensdag 18 juni 1902.
2. NAW, inv. nr. 241. Notulen B en W 3 maart, 26 mei en 17 juli 1902.
3. NAW, inv. nr. 2162. Akten en titels van eigendom 1901-1913, akte nr. 138.
4. Advertentie aanbesteding. Wageningsche Courant, woensdag 30 juli 1902.
5. Uitslag aanbesteding. Wageningsche Courant, woensdag 6 augustus 1902.
6. Mededelingen makelaar G. van den Brink, zoon van de aannemer, 16 mei 1966.
7. Wageningsche Courant, woensdag 15 oktober 1902.
8. Wageningsche Courant, woensdag 11 maart, 1 april en 22 april 1903.
9. Orde der Gezangen en Gebeden, voor te dragen bij de inwijding der Nieuwe Synagoge te Wageningen op zondag 1 Niesam 5663 (29 maart 1903). Bibliotheek GAW, nr. 97.
10. NIW, vrijdag 3 april 1903 en vrijdag 10 april 1903.
11. Mededelingen van de heren Buiten en J. Exner (+).
12. NAW, inv. nr. 1902. Verslag van de Toestand der gemeente over het jaar 1902, blz. 21 en 23.
13. Bouwkundige beschrijving van de voormalige synagoge in Wageningen aan de hand van ontwerptekeningen en foto's; door K. Boeder, Gelderse Monumentencommissie, Arnhem, 1984. Collectie auteur.

De drie laatste voorgangers

Na de dood van M.A. Cozijn in 1912 namen Jacob Levy Berlijn uit Ede en Marcus Bachrach uit Wageningen enige tijd de diensten in de sjoel waar. In april 1913 volgde de benoeming van Victor Mozes uit Wezel tot "leraar bij de Nederlands Israëlische gemeente alhier"¹. Hij bleef slechts enkele maanden. Op vrijdag 5 september 1913 deed zijn opvolger, de 30-jarige Samuel Izaaks, tot dusver werkzaam in de kille Leerdam en nog ongehuwd, zijn intrede. S. Izaaks werd op 2 februari 1883 in Leeuwarden geboren. Namens de killeleden werd hij door de voorzitter van het kerkbestuur, I.B. van der Waal, welkom geheten. In zijn dankwoordje sprak de nieuwe voorganger de wens uit, dat zowel het kerkbestuur als de gemeenteleden "welwillend" met hem zouden samenwerken. Tijdens de ochtenddienst de volgende morgen, op sjabbat, sprak Izaaks zijn gemeente toe naar aanleiding van Deuteronomium 20:10, een toespraak, die, zoals het bericht in de *Wageningsche Courant* memoreert, een diepe indruk op de aanwezigen maakte. Het verslag in het NIW van 12 september noemt nog de dienstvaardigheid van de heren Berlijn en Bachrach, die de sjoeldiensten verzorgden gedurende het voorgangerloze tijdperk². Izaaks was ook belast met het geven van godsdienstonderwijs, tweemaal in de week, in Rhenen³. In Wageningen vond hij onderdak bij pensionhouder M. Bachrach in de Kapelstraat. In de kille vond hij ook zijn bruid, Elisabeth van Embden, met wie hij in november 1915 trouwde. Hij was toen reeds voorganger in Winschoten⁴.

In februari 1915 kwam van Smilde de 19-jarige Louis Karel Nieweg naar Wageningen⁵. Ook hij verbleef in pension bij Bachrach. De killeleden waren blij toen hij in augustus 1917 naar Aalten vertrok. Als mens waardeerden ze hem wel, maar als voorganger was hij nogal progressief. Toen het killebestuur van Aalten in Wageningen informeerde naar de persoon van Nieweg, kreeg men als antwoord: een prima rebbe! Tijdens een bezoek van de antiquairs Van der Horst en Van Crevel aan een geloofsgenoot (antiquair) in Aalten, vroeg deze waar ze vandaan kwamen. Op het antwoord: "van Wageningen", was zijn reactie: "Nou die Wageningers hadden wat moois naar Aalten gestuurd"⁶!

Familiefoto Nieweg, ws in 1926 in Oude Pekela genomen. (Repr. 1989, Peter Lurvink, Amsterdam)

L.K. Nieweg was op 20 september 1896 te Leek geboren en kwam om op 31 maart 1944 in Auschwitz; zijn vrouw Marie van Tijn al eerder, op 3 september 1943 en hun zoon Maurits op 31 mei 1945. Hun dochter Betty overleefde de oorlog⁷.

Voor de tweede maal Victor Mozes

De eerder genoemde Victor Mozes diende vanaf februari 1918 wederom de kille. Hij kwam van Den Helder. Hij was een geboren Arnhemmer van 18 oktober 1875 en gehuwd met Leonore Falkenstein, die geboren werd op 14 februari 1878 te Hochneukirch (Dld.). Hun eerste zoon, Erich, werd er eveneens geboren. De tweede zoon, Siegfried, zag het levenslicht op 27 oktober 1906 te Bergen op Zoom, waar zijn vader van 1904 tot 1906 voorganger was⁸.

De familie Mozes woonde aanvankelijk in de Junusstraat, nu huisnummer 47/49, boven de kaashandel van de familie Van Meijeren. Ook Victor Mozes was een drie-eenheidsmannetje, d.w.z. chazzan, rebbe en sjouchet. Aan de eerste en laatste functie bewaart de familie Van Meijeren enkele herinneringen. Vrijdags hoorde men een "zangerig oefenen" boven zich. De familie Mozes vierde het begin van de sjabbat. Daarbij wordt veel gezongen.

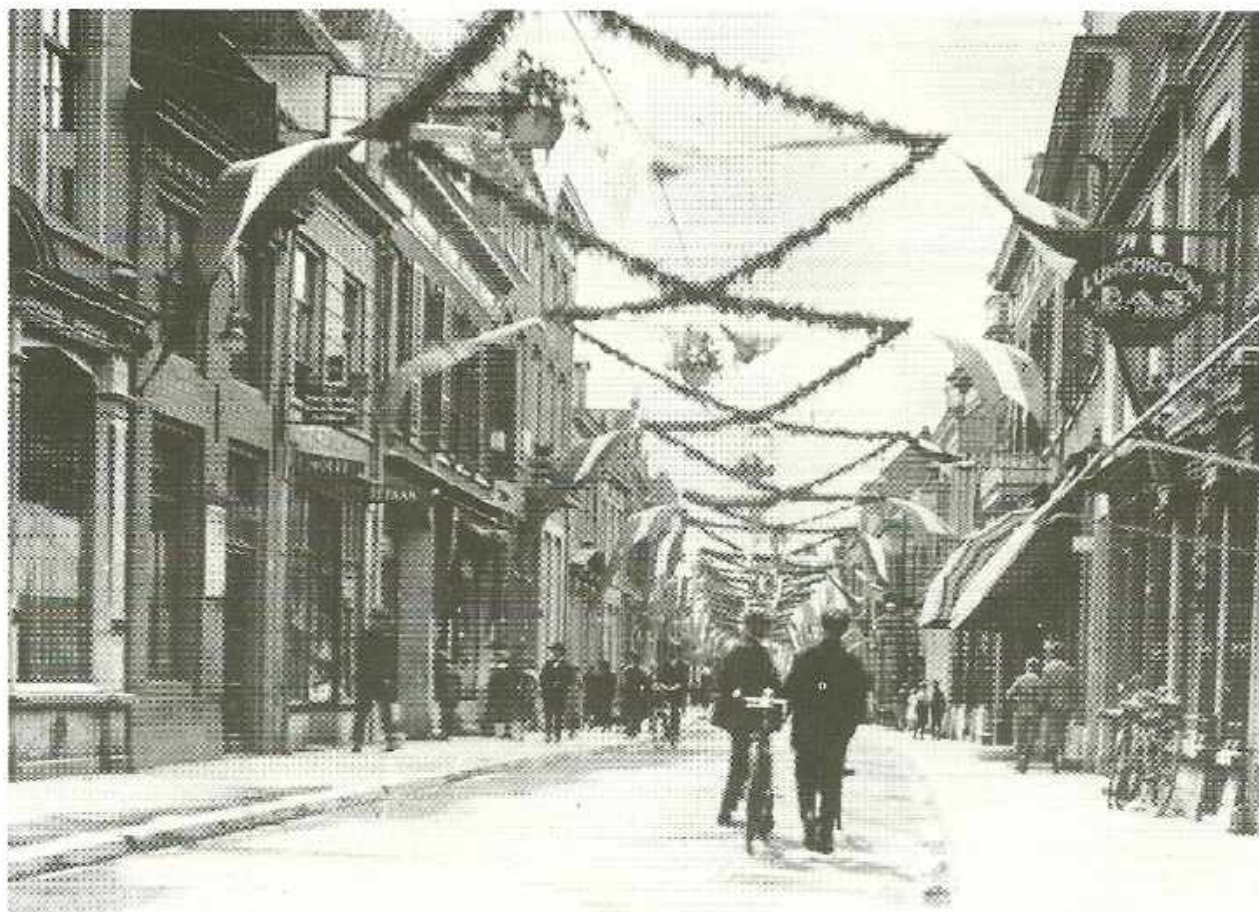
Noten:

1. Wageningsche Courant woensdag 23 april 1913.
2. Idem: woensdag 20 augustus en 10 september 1913; NIW, 12 september 1913
3. Jaarboek 5674 (1913/1914). Centrale Organisatie voor de religieuze en morele verheffing der joden in Nederland. Amsterdam 1913, blz. 166.
4. Wageningsche Courant woensdag 23 en 30 december 1914.
5. Idem woensdag 27 januari 1915.
6. Mededelingen wijlen M. van der Horst, Wageningen.
7. H. Kooger. Het Oude Volk. Kroniek van joods leven in de Achterhoek, Liemers en het grensgebied Doetinchem, 2001, blz. 40 en 443.
8. Brief afdeling Bevolking gemeente Bergen op Zoom 10 januari 1978.
9. Mededelingen: Mevr. Van Meijeren; H. Wessels(†) M. van der Horst (+), Wageningen.
10. NAW, inv. nr. 2259, Bevolkingsregister, aangelegd 1900. Deel X, blz. 91.

Op de woensdagse marktdag stommelden zijn gemeenteleden uit Wageningen en omgeving naar boven met kippen en ganzen om deze ritueel te laten slachten. Victor Mozes kon uiteraard niet bestaan van het kleine salaris, dat het killebestuur hem gaf, aangevuld met de verschillende emolumenten, die van links en rechts kwamen, zoals: de opbrengst van het geven van onderwijs en kostenvergoeding voor het ritueel slachten. Hij was tevens reiziger in kleermakersfournituren en thuis, achter de trapnaaimachine, naaide hij de kostuums voor hen die erom vroegen. Nee, het was niet rustig boven je hoofd in de kaaswinkel. En op woensdag de vuile trap...⁹.

Uiteindelijk verhuisde de familie naar de Havenstraat D 56, waar zij woonde tot aan haar vertrek op 16 augustus 1921. Met lede ogen zagen de killeleden van Wageningen hun laatste voorganger naar Arnhem vertrekken¹⁰.

Samuel van Embden, sjammes en bibliotheekbeambte

De Hoogstraat in 1926. Tweede pand van links was het winkel-woonhuis van de familie Van Embden. Zij woonden er toen niet meer.

Hij woonde in de Hoogstraat nr. 80, waar nu, op nr. 58, "Paul van Zeeland, De betaalbare juwelier", zijn zaak heeft¹. Het was een gesloten huis met één raam en een deur. Daartussen hing een houten bord waarop jarenlang de trekkingslijst van de Staatsloterij werd geplakt. Het was een dikke laag papier geworden.

Samuel van Embden was onder meer debitant van de Staatsloterij. In 1924 stopte hij er mee.

De 435ste trekking was juist aan de gang. Heel wat Wageningers hebben bij hem en bij zijn ouders hun geluk beproefd².

Samuel, geboren in Wageningen op 24 juni 1851, was het vierde kind en de eerste zoon van boekbinder Meijer van Embden en Vrouwtje Samuel Hirsch. Hij was de kleinzoon van koopman Levie, de eerste voorzanger in de kille, die we kennen³. Zij woonden zeker vanaf 1821 op deze plaats⁴.

Na een verblijf van enkele jaren in Amsterdam, waar de familie vandaan kwam, kwam hij in 1880 weer naar zijn geboorteplaats en opende er een winkel in hoeden en petten.

Hoeden en Petten.
De ondergeteekende bo-
richt, dat hij *Zaterdagavond*
a.s. zijne nieuwe Winkel in
HOEDEN EN PETTEN
zal OPENEN.
Door eene soliede bediening en civiele
prijzen hoopt hij zich de gunst van het
goachte publiek waardig te maken.
WAGENINGEN. H. H. v. EMBDEN.

*Advertentie Wageningse Courant,
donderdag 14 april 1881*

Drie jaar later trad hij in het huwelijk met de Amsterdamse Margolis (Martha) Tal. Uit deze verbintenis werden zes kinderen geboren: drie zoons en drie dochters. Eén van de zoons, Elias, geboren 18 juli 1889 overleed reeds op 30 juli van hetzelfde jaar. Over de andere kinderen volgen verderop enige gegevens.

De hoeden en petten brachten voor Samuel blijkbaar niet voldoende op om zijn groeiend gezin te onderhouden. Omstreeks 1890 trad hij dan ook in dienst van de toenmalige Rijkslandbouwschool. Als tijdelijke kracht begonnen, volgde in 1909 zijn benoeming tot beambte aan de Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool. Hij kreeg een functie aan het uitleenbureau van de bibliotheek, die gehuisvest was op een ruime, lage zolder van het toenmalige hoofdgebouw in de Heerenstraat. Tegenwoordig is dit complex, na een grondige verbouwing en restauratie omgebouwd tot en in gebruik als woningen. Leraren en studenten, die de gedrukte wetenschap zochten, moesten drie lange trappen beklimmen naar de plek waar Van Embden zijn vaste plaats had. Daar maakte

hij hen wegwijst in het labyrint van boeken en tijdschriften⁹.

Van Embden werkte er tot 1921. Met ingang van 1 januari 1921, hij was toen bijna 70 jaar, kreeg hij eervol ontslag met toekenning van een pensioen. Op de begroting voor 1921 staat hij genoteerd voor f 2400,-. In het verslag van de bibliotheek over 1921 lezen we dat "met zijn vertrek de enige drager van de traditie der bibliotheek, die in zijn tijd haar wordingsgeschiedenis doorgemaakt heeft, iets verloren gaat dat niet te vervangen is"⁶.

Samuel van Embden staat met zijn zwager rebbe Mozes Abraham Cozijn, administratief ambtenaar, afgebeeld op een groepsfoto van leraren en personeel van de landbouwschool uit 1909⁷. Samuel was een kleine man met ringbaardje en drager van een bolhoed.

Niet bekend is of de Van Embdens een bestuursfunctie vervulden binnen de kille. De vader van Samuel was wel sjofarblazer in de sjoel⁸ (zie: hoofdstuk IV, "Sjofarblazer Meijer van Embden"). Samuel was vele jaren sjammes of kerkdienaar, een functie die meer omvatte dan het werk van een koster in een christelijke kerk. Samuel was 't hoofd van een vrome orthodox joodse familie. Zelf verrichtte hij dagelijks trouw zijn gebeden en droeg daarbij zijn gebedskleed. Omdat hij dicht bij het raam van de bovenverdieping stond, waren de overburen er meermaals getuige van⁹.

Het gezin

Interessant is dat zijn vrouw Martha en dochter Aaltje (geboren 1891), die costumière was, achter de winkel een naaiatelier hadden. Verschillende Wageningse meisjes werkten daar. De sfeer was er bijzonder, zoals uit het verhaal "Feestlied voor Rebbe Cozijn" blijkt.

De dochter Elisabeth, geboren in 1885, trouwde op 3 november 1915 met Samuel Izaaks¹⁰. Hij was van 1913 tot 1915

Groepsfoto uit 1909 van leraren en personeel van de landbouwschool. Nr. 1 M.A. Cozijn en nr. 2 Samuel van Embden met bolhoed en ringbaardje

voorganger van de joodse gemeente Wageningen. Vanaf 1915 tot aan zijn deportatie vervulde hij dezelfde functie in de kille van Winschoten. Hij kwam met zijn vrouw Elisabeth en hun zoontje op 12 februari 1943 om in Auschwitz¹¹.

Dochter Frederika, geboren in 1886, werd verpleegster. Zij woonde en werkte onder andere in Nijmegen en bleef ongehuwd. Zij kwam in 1944 eveneens in Auschwitz om.

De oudste zoon Meijer, geboren in 1888, volgde onderwijs in boekhouden e.d. bij zijn oom in Tiel, die kostschoolhouder was. Hij fietste hiervoor meermalen in de week naar

de stad aan de Waal. Meijer stichtte uiteindelijk in Amsterdam het bankierskantoor M. van Embden. Zowel de gemeente Wageningen als Renkum sloten obligatieleningen bij dit kantoor af. De gemeente Wageningen deed dit in november 1928 voor een bedrag van f 500.000,-¹². Oudere Wageningers in de Hoogstraat herinnerden zich, dat Van Embden jaarlijks hiervoor een bezoek aan Wageningen en vooral aan het gemeentebestuur bracht. Meijer van Embden was gehuwd met Amalia van Amerongen. Het echtpaar kreeg twee dochters. Meijer van Embden overleed op 91-jarige leeftijd op 12 januari 1980 in Amsterdam.

De tweede zoon en broer, Salomon Elias, geboren in 1893, was koopman in manufacturen. Hij sjuowde in Wageningen en omgeving met koffers textiel of met rollen stof op zijn schouders naar de klanten¹³. Omstreeks 1924 verliet hij Wageningen en vestigde hij zich in Nijmegen aan de Graafseweg 20. Hij was toen fabrikant. Hij huwde met Anna Hes uit Oss. Zij en haar twee dochtertjes kwamen om in Auschwitz op 27 november 1942. Sal zelf stierf in Midden-Europa op 31 maart 1943¹⁴.

Zijn ouders en zijn zuster Aaltje kwamen in augustus 1925 naar Nijmegen. Zij woonden toen aan de St. Annastraat 90¹⁵. De voornaamste reden dat zij Wageningen verlieten, was het ontbreken van de mogelijkheid om wekelijks naar sjoel te gaan. De laatste voorganger van Wageningen vertrok in 1921. Met hun vertrek kwam een

einde aan de bijna 120 jaar oude banden met de kille van Wageningen. De familie Van Embden behoorde tot de kernfamilies. Zij was niet de enige familie, die om die reden Wageningen verliet.

Martha van Embden-Tal stierf op 16 februari 1930 te Nijmegen. Zij was 76 jaar geworden. Haar man Samuel stierf er op 29 augustus in hetzelfde jaar. Beiden liggen begraven op de joodse begraafplaats aan de Kwakkenbergweg aldaar.

Omstreeks 1931 verkocht de eerder genoemde zoon, bankier Meijer, de winkel annex woonhuis in Wageningen aan kapper Rijsemus. Deze liet het geheel slopen en bouwde er een nieuw pand. Daarmee verdween de laatste tastbare herinnering aan de joodse familie Van Embden.

Noten:

1. A.C. Zeven. Wie woonden waar in de binnenstad van Wageningen? Deel 5, Wageningen, 1999, blz. 195-196.
2. Wageningsche Courant woensdag 16 april 1924.
3. NAW, inv. nr. 2253. Bevolkingsregister 1860, deel II.
4. Zie noot 1.
5. Dr. H. Bos. Rijkslandbouwschool te Wageningen, 1876-1901, in Eigen Haard 12 oktober 1901, blz. 650.
- 6a. Verslag van de bibliotheek der Landbouwhogeschool over 1926.
- b. Begroting voor 1921. Kopiën; collectie van de auteur.
- c. Wageningsche Courant woensdag 29 december 1920.
7. Historisch archief Landbouwhogeschool. Zie ook; A.G. Steenberg, Kent u ze nogde Wageningers; 2de druk 1974, tegenover nr. 60.
8. Medelingen wijlen M. van der Horst, Wageningen.
9. Mededelingen wijlen W. Straatman, Wageningen.
10. Huwelijksadvertentie Wageningsche Courant, 3 november 1915.
11. Nederlandse Staatscourant. Bijvoegsel 8, 11 januari 1951 en 33, 15 februari 1952.
- 12a. Gedrukt raadsverslag woensdag 28 november 1928, blz. 73. Collectie auteur.
- b. Wageningsche Courant woensdag 19 december 1918.
- c. Mededelingen wijlen M. van Embden, Amsterdam, 1972.
13. Mededelingen wijlen B. Rijsemus en J. Albers, Wageningen.
14. De gegevens over de familie Van Embden in Nijmegen, 1940-1945 zijn ontleend aan: Nijmegen, tussen bezetting en bevrijding; samengesteld door F.M. Eliëns. Zaltbommel, 1995, blz. 52-67; In concentratiekampen omgekomen joodse Nijmegenaren.
15. NAW, inv. nr. 2273. Bevolkingsregister 1920, deel I.

Herinneringen aan de vroegere jodenbuurt

Bij het onderzoek naar de voormalige jodenbuurt van Wageningen bleek, dat na meer dan 50 jaar nog steeds herinneringen voortleven aan de joodse stadsgenoten uit de eerste helft van de 20ste eeuw. Zij woonden destijds bijna allemaal binnen de stadsgracht, op loopafstand van de synagoge. Een oude Wageninger, die in 1915 in de Kapelstraat het levenslicht aanschouwde en er vervolgens opgroeide, noemde deze straat "de Jodenbuurt". Deze buurt ligt tussen de Hoogstraat, de winkelstraat bij uitstek, en de Heerenstraat, waar de Landbouwniversiteit haar zetel had. Vanouds was de Kapelstraat een belangrijke straat. In de middeleeuwen stond daar het raadhuis, het gasthuis met de gasthuiskapel, een weeshuis met een school en de gildehuizen. Later vestigden zich daar kleine zakenlieden. Vanaf 1880 tot 1942 woonde tussen de niet-joodse Kapelstraat-bewoners gedurende kortere of langere tijd

een vijftal joodse families², die mede de sfeer van gezelligheid en saamhorigheid bepaalden. Ik zal ze aan u voorstellen. Op bijgaand kaartje kunt u zien waar ze hun domicilie hadden.

De antiekzaak Van der Horst en Zn.

Deze zaak werd in 1863 gesticht door Michael van der Horst, wiens grootvader afkomstig was uit Hörstgen bij Geldern (Dld.). Michael (geboren te Rhenen, 29 november 1831) vestigde zich in 1861 in Wageningen. Daarvoor had hij in Lienden gewoond waar uit zijn huwelijk met de Steenwijkse Sara de Leeuw (+ Wageningen 1896) in 1858 zijn enige zoon Salomon was geboren. In Wageningen, waar ook zijn jongere broer Mozes sinds enkele jaren gevestigd was, woonde Michael op diverse adressen. In 1875 kon hij in de Kapelstraat een groot en oud pand huren van de landbouwer J. Meijer, wiens bedrijf in de Nieuwstraat, vlak achter de antiekzaak, was gelegen.

De familie Van der Horst was een orthodox gezin en vormde één van de kernfamilies van de joodse gemeente Wageningen. Met het overlijden op 23 mei 1985 van de kleinzoon van de stichter (eveneens een Michael, die 87 jaar werd) kwam een einde aan de bijna 125 jaar oude band tussen deze familie en Wageningen. Zijn zoon Siwi, wonende in Amsterdam, is inmiddels overleden. De andere zoon Marcel woont in Waalre.

De binnenstad van Wageningen vóór 1940.
De nummers geven aan waar de joodse families
in de Kapelstraat woonden.

Links achter: de antiekzaak Van der Horst in de Kapelstraat (1913)

De eerste Michael³ was secretaris van de kille en in deze functie deed hij veel voor de bouw van de nieuwe synagoge die in 1902/03 aan de Walstraat verrees en in mei 1940 door oorlogsgeweld werd verwoest. Hij was lid van "Talmued toura", een vereniging van mannen die zich bezig hield met de studie van de tora (zie: hoofdstuk IV "Verenigingen"). Zij kwamen éénmaal per maand bijeen. Als antiekhandelaar is hij nooit rijk geworden omdat hij zich bij het zakendoen hield aan hetgeen de tora voorschreef. Een goede afnemer van zijn antiek was dokter Boudewijnse uit Bennekom, een ietwat kort aangebonden man, die zei wat hem voor de mond kwam. Elke zaterdag toog de dokter tegen de avond naar de Kapelstraat waar hij ongedurig voor de antiekzaak heen en weer bleef drentelen tot de sjabbat voorbij was en Michael van der Horst zijn winkel weer opende. Het eerste wat de dokter na Michael's overlijden in 1909 tegen diens zoon Salomon zei, was: "Jij houdt je toch niet

meer op met die flauwekul?". Salomon leefde inderdaad minder orthodox dan zijn vader bij wie hij met zijn jonge gezin inwoonde. Omstreeks 1897 was hij gehuwd met Anna van Thijn, een zuster van slager Lodewijk (zie bij: Slager Van Thijn). Hun zoon werd op 17 december 1898 in de Kapelstraat geboren en vernoemd naar zijn grootvader Michael. Voor zijn grootvader moest hij met Pasen zelf de koe bij de familie Meijer melken. Tot op zijn oude dag herinnerde hij zich de knollensmaak van deze melk⁴! Noodgewongen moest Salomon van der Horst zijn antiekzaak in 1916 verplaatsen. De eigenaar verkocht het pand en ook zijn boerderij aan de gemeente Wageningen. Salomon kocht een nieuwe woning in de Bergstraat, maar had wel een jaar nodig om daaraan te wennen, want hij was zeer gehecht geweest aan het oude huis in de Kapelstraat. Tot mei 1985 was de antiekzaak S. van der Horst en Zn., Bergstraat 22 in Wageningen, een bekend adres⁵.

Michael van der Horst

Salomon van der Horst op 18-jarige leeftijd

Slager Van Thijn

Lodewijk van Thijn was nog ongehuwd toen hij in 1884 Krommenie verliet, waar hij op 24 juni 1862 was geboren. Eind december 1884 vestigde hij zich in Wageningen. Twee jaar later kreeg hij vergunning om een slagerij te beginnen. Door middel van een advertentie in de *Wageningsche Courant*⁶ liet hij weten, dat hij in de Kapelstraat, hoek Heerenstraat, een slagerswinkel opende. In de kille leerde hij Betje van der Horst kennen (geboren te Wageningen 6 december 1862),

een dochter van koopman Mozes van der Horst en Sara Meijer. De trouwerij vond plaats op 13 juni 1890. Uit dit huwelijk werd op 4 mei 1891 een tweeling geboren, twee zoons: Maurits (Mau) en Salie.

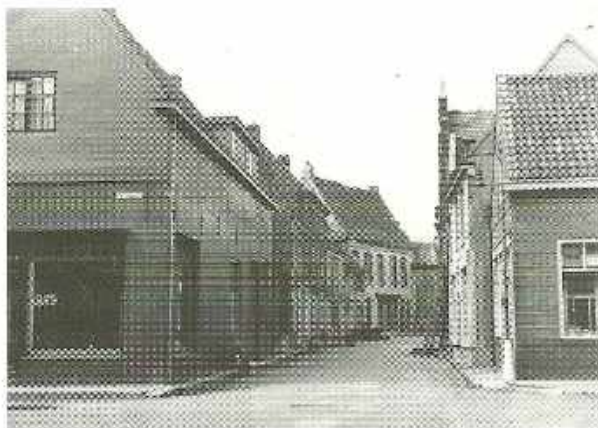
Helaas werd de vreugde over de geboorte amper een maand later overschaduwd door het overlijden van Salie. In 1894 kon Salomon (Sam) worden verwelkomd.

Mau koos later het slagersvak, Sam werd architect. Hij overleefde de oorlog en ontwierp later het Hiltonhotel in zijn woonplaats Rotterdam. Op jeugdige leeftijd had hij reeds bewezen over tekentalent te beschikken, want als kind tekende hij een goed lijkend portret van de in 1912 overleden rebbe Cozijn van Wageningen⁷.

Omstreeks de eeuwwisseling verhuisde Van Thijn naar een pand in de Kapelstraat, tussen de Hoogstraat en de Vijzelstraat (zie kaartje). Hij woonde toen schuin tegenover de antiekzaak van Van der Horst en zijn zuster Anna, die immers met Salomon was getrouwd. Zijn buurman was Evert Elings, met een rund-, kalfs- en varkensslagerij. Van Thijn hield het bij koeien, schapen en geiten. Achter de winkel had hij de slachterij. Toen de kille nog een voorganger, tevens ritueel slachter had (tot 1921) werd deze voor het slachten van deze dieren gewaarschuwd.

De verhouding tussen spekslager Elings⁸ en Van Thijn was goed, een enkel concurrentiegeschil daargelaten. Voor de bewoners, meest kleine winkeliers, was de aanwezigheid van twee slagers wel moeilijk. Ging men te vaak naar de één, dan keek de ander lelijk. Met Pasen gingen beide slagers om de beurt met de versierde paaskoe langs de huizen. De meeste klanten bestelden dan bij allebei maar een stuk vlees. Of Van Thijn een goede boterham verdiende met zijn zaak, waag ik te betwijfelen. In 1916 had hij een belastbaar inkomen van slechts f 200,- en hij bewoonde met zijn gezin alleen de benedenverdieping

van het pand; in 1930 was zijn bovenbuurman een timmerman.

Kapelstraat richting Hoogstraat. Tweede pand links de slagerij van L. van Thijn (collectie auteur)

Ook het gezin Van Thijn leefde orthodox. Op sjabbat kwam een knecht van de buurman het gas aansteken en weer uitdoen. Van Thijn waarschuwde hem, door tegen het raam van zijn werkplaats te tikken⁹. Kort voor 1930 werd Van Thijn voorzitter van de kille¹⁰, een gemeenschap die sinds het vertrek van de laatste voorganger in 1921, wat ingedut was. De Permanente Commissie van het NIK waarschuwde het bestuur van Wageningen meerdere malen, zorg te dragen voor joods onderwijs omdat de gemeente anders opgeheven en bij Arnhem gevoegd zou worden. Curieus is dat Van Thijn, tot de opheffing in 1912, lid was van de St. Jorisschutterij. Weer een bewijs dat de verstandhouding tussen joden en niet-joden in Wageningen goed was.

Lodewijk verloor op 27 juni 1923 zijn vrouw, die zestig jaar oud werd. Op 14 februari 1931 sloot hij zelf voorgoed de ogen. Beiden zijn begraven op de joodse begraafplaats aan de Oude Diedenweg. Op de grafsteen van Lodewijk staat: "Zijn leven was bescheidenheid". Oude Wageningers die de slager hebben gekend, beamen dit. Zijn dochter Saartje, geboren in 1901 te Wageningen, die inmiddels gehuwd was met de Amster-

dammer Leo Benima, verkocht het winkel-huis in 1939¹¹. De slagerswinkel werd een groente- en fruitzaak. Buurman Elings en zijn vrouw bleven contact houden met Saartje en haar man. In de oorlog zochten zij hen in Amsterdam op en stelden hen voor om in Wageningen onder te duiken. Saartje en Leo wilden niet. Toen de Elings hen in 1944 nogmaals wilden bezoeken, bleken ze gedeporteerd te zijn. Een briefkaart, geadresseerd aan de familie Elings en bij Wolfheze uit de trein gegooid, was het laatste levensteken¹².

Sanna, de koopvrouw

In het laatste huis van de Kapelstraat, nu Salverdaplein 13, op de hoek van de Heerenstraat, woonde vanaf 1916 tot aan haar overlijden in 1925 mej. Sanna van Buuren-van Adelsbergen. In het Adresboek van Wageningen van 1922 staat zij vermeld als "koopvrouw in ongeregelde goederen". Zij werd op 21 maart 1841 in Buren geboren en zij was weduwe van Samuel Jozef van Buuren, vleeschhouwer. Sanna was zijn tweede vrouw. Uit dit huwelijk werden twee kinderen geboren: Joseph Samuël (geboren te Buurmalsen 16 februari 1868 en omgekomen in Auschwitz 27 november 1942) en Sara (geboren in 1877 te Geldermalsen). Sara, die ongehuwd bleef, woonde bij haar moeder. Samen runden zij een winkeltje in oude kleren en aanverwante artikelen.

Een oud-buurtbewoner herinnerde zich het gezicht van Sanna met een duidelijke haargroei op bovenlip en kin. Dochter Sara loensde nogal. 's Winters waren moeder en dochter soms het mikpunt van plagerijen van de jeugd, die door een openstaand bovenlicht sneeuwballen bij hen naar binnen wierp. Sanna van Buuren-Adelsbergen overleed 18 maart 1925, drieëntachtig jaar oud. Het grafregister vermeldt 19 maart 1925, maar dat zal de dag van haar begrafenis geweest zijn. Op haar graf op de joodse begraafplaats aan de Oude Diedenweg staat geen steen.

Dochter Sara verliet in september 1929 Wageningen en vestigde zich in Arnhem, Stationsplein 4. Daar stond Hotel Hiegentlich, waar ze in pension was¹³.

Er woonde nog een familie Van Buuren in Wageningen. Dat was het gezin van Mozes van Buuren, dat zich in 1906 in Wageningen vestigde. Hij woonde met zijn echtgenote Sara Haas en vier kinderen in de Beuningstraat 3¹⁴. Mozes was koopman in lommen en vellen. Samuel Jozef van Buuren, de man van Sanna, was een oom van Mozes.

Pensionhouder Bachrach

Marcus Levi Bachrach (geboren te Arnhem 1845) werd door de buurtbewoners "de Rabbi" genoemd, misschien was dat vanwege zijn baard. Hij was sinds 1896 weduwnaar van Sientje Cohen uit Deventer. Aanvankelijk was hij slager en als zodanig had hij vanaf 1888 een winkel in de Heerenstraat. Hij was een uitponder, dat wil zeggen dat hij eerst zijn klanten langs ging om te vragen of ze vlees wilden hebben en hoeveel. Pas als hij voldoende bestellingen had, slachtte hij het dier. Wanneer een klant klaagde over taai vlees, gaf hij ten antwoord dat de koe bij het slachten op de bil was gevallen en dat het vlees daardoor taai was geworden. "En 't was zo'n mals, jong dier"¹⁵. Dat het dier op zijn bil viel, wijst erop dat Bachrach ritueel slachtte. Kort na de eeuwwisseling deed hij de slagerij aan de kant en verkocht zijn zaak. Hij vestigde zich in Kapelstraat, nu Salverdaplein, schuin tegenover mejuffrouw van Buuren en begon een pension¹⁶. In een studentenstad is dat een veel voorkomende bron van inkomsten. Ook twee voorgangers van de joodse gemeente waren als vrijgezel bij hem in huis: Samuel Izaaks (1913-1915) en Louis Karel Nieweg (1915-1917). Bachrach had in 1916 een belastbaar inkomen van f 50,-, een teken dat zijn pension niet veel opleverde. Vrijdags toog hij dan ook naar de vismarkt. Zodra het bieden begon, riep hij "mijn" om de aldus verkregen vis vervolgens met winst te gaan

verkopen. Op die wijze vulde hij zijn inkomsten aan.

Marcus Levi was een actief lid van de kille. Na het overlijden van voorganger Cozijn in 1912, leidde hij met slager Jacob (Job) Berlijn uit Ede de synagogediensten tot de nieuwe voorganger arriveerde¹⁷. Zijn vriendelijke bijnaam "de Rabbi" was achteraf gezien, dus goed gekozen. Hij woonde in de Kapelstraat tussen twee groentehandelaren van wie er één Jacobs heette en ook van joodse afkomst zou zijn. Marcus Levi Bachrach overleed in 1923, bijna 78 jaar oud. Zijn graf vinden we op het joodse gedeelte van de begraafplaats aan de Oude Diedenweg. Op de grafsteen staat een Nederlandse en Hebreeuwse tekst.

Vendumeester Sanders

Een heel bekende figuur was "Sanders de Jood", altijd voluit zo genoemd. Hij had een antiquiteitenwinkel in de Kapelstraat, hoek Nieuwstraat, naast een café. Bovendien was hij afslager bij boedelhuizen. Als daar iets van je gading bij was, waren een paar woorden tot Sanders, voor de veiling, voldoende. Dan pikte niemand het hem meer voor de neus weg en kreeg hij zijn provisie¹⁸.

Henry Sanders (geboren in 1861) was afkomstig uit Gouda. In 1885 kwam hij naar Wageningen, waar hij in pension ging bij een joodse familie. Hij was schrijnwerker van beroep en wist zich op te werken tot beëdigd makelaar-vendumeester. In 1895 trouwde hij met Maria van de Peppel, een niet-joodse vrouw¹⁹. Zijn keuze zal in de joodse gemeenschap de nodige opschudding hebben veroorzaakt. Na de eerste wereldoorlog kwam het gezin in de Kapelstraat te wonen. Sanders was jarenlang secretaris van de werkliedenvereniging "Nut en Genoegen"²⁰. In de toneelclub van deze vereniging was hij souffleur. Als afslager en met zijn zaak in tweedehands meubelen was hij een bekende figuur. Dat hij gemengd getrouwd was, vormde voor de buurtbewoners geen beletsel

om hem "Sanders de Jood" te noemen. Dat had niets met anti-semitisme te maken. Echte Wageningers hadden, en hebben, een voorliefde voor bijnamen. Toen hij in 1932 weduwnaar werd, waren zijn beide dochters reeds naar elders vertrokken.

Wageningen telde op 1 oktober 1941, bij de beruchte registratie, nog 40 joodse inwoners;

Het winkelpand van H. Sanders in mei 1940

Noten:

1. Huib Jacobs in "Plantsoenen, de berg en een oud hart", in De Nieuwe Krant, donderdag 30 december 1982.
2. De genealogische gegevens van de vijf joodse families in de Kapelstraat zijn, voor zover niet anders vermeld, ontleend aan de volgende bevolkingsregisters:
 - NAW, inv. nr. 2231. Deel III, aangelegd in 1860.
 - NAW, inv. nr. 2238. Deel I, aangelegd in 1880.
 - NAW, inv. nr. 2245. Deel VIII, aangelegd in 1880.
 - NAW, inv. nr. 2246. Deel IV, aangelegd in 1880.
 - NAW, inv. nr. 2272. Deel I, aangelegd in 1920.
3. De navolgende persoonlijke gegevens over Michaël van der Horst zijn afkomstig van zijn kleinzoon d.d. 25 oktober 1980. Michaël van Horst (+ 1985),.
4. Zie noot 3.
5. A.G. Steenberg. Antiekzaak S. van der Horst en Zn. verleden tijd, in: Oud-Wageningen 13 (1985) 4, november, blz. 65-66.
6. Wageningse Courant, donderdag 26 augustus 1886.
7. NIW, januari 1911. Het portret werd getekend naar aanleiding van Cozijns 40-jarig ambtsjubileum, gevierd op zondag 25 december 1910.
8. Gegevens over "Elings-Van Thijn" zijn ontleend aan de aantekeningen "Slagerij Elings 100 jaar", verzameld door wijlen W. Straatman, juni 1975.
9. Mededeling van wijlen J. Exner, die bij loodgieter Maassen werkte, september 1972.
10. Adresboek van de gemeente Wageningen 1930, blz. 32.
11. Advertenties in de Nieuwe Wageningse Courant van 28 januari en 11 februari 1939.
12. Zie noot 8. Bij de familie Elings waren drie joden ondergedoken.
- 13a. NAW, inv. nr. 2272, blz. 349. Bevolkingsregister van Wageningen, deel I, aangelegd in 1920.
- 13b. Correspondentie hierover met de heer E. Schuddeboom, Amsterdam, 4 april - 10 augustus 2002.
- 13c. Brief van mevr. J. Maandag-Van Kooten, Wageningen, d.d. 30 november 1995.
14. NAW, inv. nr. 2272, blz. 361. Bevolkingsregister van Wageningen, deel I, aangelegd in 1920.
15. Brief van mevr. J.J. Dodewaard-Rijksen, Achterberg, nu te Wageningen, met herinneringen van haar vader aan joods Wageningen, d.d. 1 oktober 1976.
16. Adresboek voor de gemeente Wageningen over 1922, blz. 8.
17. Zie hoofdstuk V 20ste eeuw, "Onderwijs vanaf 1900".
18. Zie noot 15.
19. NAW, inv.nr. 2245. Bevolkingsregister van Wageningen, aangelegd in 1880. Deel VIII, blz. 391.
20. Gids voor Wageningen en omstreken, 1890, blz. 87.
21. Mededelingen wijlen Fr. T. Verwoert, d.d. 29 april 1983.
22. Mededelingen wijlen Joh. van de Peppel.
23. Staatscourant 26 oktober 1950. Bijvoegsel 209.

Een bar mitswa in de oorlog

Op 13-jarige leeftijd bereikt een joodse jongen zijn godsdienstige volwassenheid. Vanaf deze tijd telt hij mee als volwaardig lid van de gemeenschap. Op de eerste sjabbat, nadat hij volgens de joodse kalender 13 jaar is geworden, wordt hij in de sjoel opgeroepen voor het lezen van een gedeelte van de tora met de daarbij behorende zegenspreuken. Deze kerkelijke ceremonie met een feestelijk tintje wordt "bar mitswa" genoemd en betekent zoon van het Gebod¹. Voor het zover is, moeten er eerst jaren lang joodse lessen gevolgd worden².

Zonder sjoel

Wanneer in de in mei 1940 verwoeste synagoge voor het laatst een bar mitswa plaats vond is door het gemis van het kille-archief niet te zeggen. Wel deed, voor het laatst in Wageningen in 1941 een jongen bar mitswa bij zijn ouders thuis³. Het was Siewert Marcel van der Horst, geboren 16 september 1928 in Wageningen. Hij was de oudste zoon van Michaël van der Horst en Anna van Crevel en broer van Marcel Joan, eveneens geboren in Wageningen op 9 juni 1932.

Aanvankelijk woonde dit gezin op het Spijk 1a, in een huis dat in 1927 gebouwd werd. Dit huis werd door Anna van Crevel meegebracht in haar huwelijk met Michaël van der Horst. Het huis staat er nog. In 1939 verhuisde men naar de Bergstraat 22, het winkelhuis waar de grootouders Salomon en Anna van der Horst-van Thijn vanaf 1916 woonden. Anna overleed in 1938, in 1939

De families Van der Horst-Van Crevel en Lobstein

gevolgd door Salomon van der Horst⁴. Het genoemde huis was met een tuin verbonden met Spijk 1a. Deze tuin was van groot belang voor de vlucht, omdat de bezetter het winkelhuis in de Bergstraat verzegeld had. Via het souterrain van Spijk 1a kon men zo ontsnappen.

De antiekzaak, opgericht in 1863, werd nu voortgezet door hun zoon Michaël, die ook beëdigd makelaar en rijkstaxateur was. Het pand, waarvan alle deurposten voorzien waren⁵ van een mezeza, behalve die van het toilet, was smal en lag geklemd tussen de winkelhuizen van sigarenwinkelier Mulder en installateur-loodgieter Grutterink. Beneden was de winkel met een gang naar de keuken en de huiskamer. Boven lagen aan de voor- en achterkant een slaapkamer en een terras, en nog een zolder. Het huis was in mei 1940 door enkele granaatinslagen beschadigd⁶.

Studenten actief

Siewert, die in 1941 dertien jaar zou worden, en Marcel kregen lessen van enkele joodse studenten, die in Wageningen aan de Landbouwhogeschool studeerden⁷. Het waren: Bernhard of Barry van Gelder, geboren te Den Haag in 1916, die tevens leraar Hebreeuws was. Barry's vader was rabbijn en hij zelf had een gedeeltelijke opleiding voor rabbijn gevolgd. De tweede leraar was de vrome Juda Pinkhof, geboren te Amsterdam in 1921. Hij volgde een landbouwopleiding voor Palestina⁸. De Rotterdammer Hermann Sprecher, geboren in 1919, gaf ook les. De voorbereiding op de bar mitswa van Siewert werd begeleid door leraar M. Pinto van de joodse gemeente Arnhem⁹.

Gasten of genodigden

Zoals eerder geschreven vond de bar mitswa plechtigheid plaats in de woning van de familie, Bergstraat 22. Volgens de joodse kalender werd Siewert op dinsdag 23 september (2de tisjrië 5689) dertien jaar. De viering zal niet op de sjabbat (zaterdag) 27 september 1941 hebben plaatsgevonden. De leraar M. Pinto zal op deze dag zeker niet gereisd hebben. De bar mitswa heeft of op de 23ste of één of twee dagen later plaatsgevonden¹⁰. Hiervoor waren veel gasten uitgenodigd. Zeker zo'n veertig tot vijftig personen waren aanwezig. Families van buiten de stad hadden kennelijk allemaal een reispasje gekregen. In de eerste plaats kwamen Max en Helena Lobstein, een zuster van Anna, hun zoon Bert en mevrouw J. van Crevel-de Winter, de moeder van Anna en Helena. Uit Nijmegen kwam de familie Frank met twee kinderen. Frank was een volle neef van mevrouw A. van der Horst-van Crevel. Tevens de familie Van der Sluis uit Oss. De vrouw was een nicht van mevrouw A. van der Horst. Uit Barneveld waren gekomen Tobias Swelheim en zijn vrouw Sara de Leeuw¹¹. Zij was een nicht van Michaël van der Horst. En Jet de Leeuw, directrice van een joods kindertehuis, tevens

weeshuis, in Leiden. Zij werd met de kinderen weggevoerd naar één der kampen. Verder het echtpaar Meijer uit Arnhem. Van de joodse gemeenschap Wageningen e.o. gaven acte de presence: de twee families Manasse uit het naburige Renkum; de familie Rippe uit Ede; Lex van der Woude met zijn vrouw en de heer Polak, van de Wilhelminaweg, met zijn zoon en dochter, en Sophie Cohen, allen uit Wageningen. Uit Bennekom waren aanwezig de heer en mevrouw Frankenthal en hun twee zonen.

De niet-joodse vrienden waren: Lonkhuizen, wonend aan de Rijksstraatweg tegenover Belmonte, de dames Ten Cate en Cees Plomp, hoofd van de Buurtse school, met zijn vrouw, de burens S. Zijlstra en tandarts C.M. van Hoeve, de familie Viets en agent A. Brouwer, die hen later zou waarschuwen toen er gevaar dreigde, zodat één of twee personen uit het gezin bij de familie Zijlstra kon(den)

Het echtpaar Van der Horst-Van Crevel

onderduiken. Mogelijk zijn er er meer personen bij deze plechtigheid aanwezig geweest.

Van de studenten waren bij de bar mitswa aanwezig Lou Gersons, Barry van Gelder, Herman Sprecher en Eljakim Vega, die op het Spijk 1a bij Ariese op kamers was en bij de familie Van der Horst de koosjere maaltijden gebruikte¹². Juda Pinkhof had Wageningen al verlaten. Er was in ieder geval voldoende minjan om de dienst te houden met als middelpunt Siewert, bijgestaan door zijn leraar M. Pinto, die een torarol meegenomen had.

Na de dienst met kiddoesj vond een feestelijke maaltijd plaats. Hiervoor waren door de Arnhemse sjouchet o.a. 150 kippen geslacht.

Siewert kreeg van zijn ouders een zilveren horloge.

Het jaar 1941 was begonnen met de registratieplicht voor joden. Met ingang van 1 september 1941 moesten joodse kinderen naar aparte scholen. Marcel van der Horst, die op de Pieckschool zat, wilde zijn vriendjes nog gedag zeggen. Hij werd van het schoolplein gestuurd. Met Loekie en Jetje van der Woude kreeg hij voortaan les van hun vader, Lex. Siewert ging naar het Joods Lyceum in Arnhem, waar zijn oom Sam van der Horst leraar was. Tot september 1942 hebben zij op deze wijze onderwijs gehad¹³. Daarna volgde de onderduikperiode.

Noten:

1. Bar betekent zoon en mitswa betekent letterlijk gebod. Het meervoud van mitswa is mitswot en heeft verschillende betekenissen. Deze zijn: de geboden volgens de tora; goede daad, weldaad, in het bijzonder tegenover een medemens en een erefunctie in de sjoel.
2. Chaim Pearl en Reuben S. Brookes. Wegwijs in het Jodendom. Vertaald en voor Nederland bewerkt door dr. Henriëtte Boas en dr. Ya'acov Colthof. Amsterdam. 1985; blz. 62.
3. De gegevens over deze bar mitswa viering zijn van Marcel van der Horst, Waalre.
4. Genealogie van Van der Horst (Hörstgen, Hoorn, Rhenen, Lienden, Wageningen). Collectie auteur. Zie ook: "Herinneringen aan de vroegere jodenbuurt".
5. Mededelingen mevrouw Post-Borsboom, Bennekom. Zij kwam in de oorlogsjaren regelmatig bij de familie Bulthuis, die een kruidenierszaak bezat en enkele jaren in het huis van de familie Van der Horst woonde.
6. Mededelingen van Nic. Grutterink, vele jaren buurman van de familie Van der Horst, 2002.
7. Gegevens betreffende joodse studenten zijn ontleend aan:
 - Jaarboeken van de Landbouwhogeschool vanaf ca. 1930.
 - NAW, inv. nr. 2272 en nr. 2282.Bevolkingsregisters van Wageningen aangelegd in 1920 en lopend tot 1939; 11 delen.
8. Zie over hem: De jeugdaliyah van het Paviljoen Loosdrechtsche Rade, 1939-1945; door drs. Ineke Brasz e.a. Hilversum, 1987, blz. 89. Juda Pinkhof is in 1942 op weg naar Zwitserland gepakt en op 3 november 1942 in Auschwitz omgekomen.
9. "120 Jaar" Jubileumbijlage Contactblad "Ha-kèsjer" 22 (1973) 7, 3 augustus, blz. 48.
10. Mededelingen M. van der Horst, Waalre, december 2001 en 17 september 2002.
11. Zie over deze familie: E. Brons. De joodse samenleving in Barneveld, in: Oud-Barneveld, no. 26, december 1991, blz. 72 en 75.
12. Zie noot 2; blz. 41.
13. Telefonische mededeling M. van der Horst, 23 mei 1993.

Onderduik en choepa

In Wageningen waren in de oorlogsdagen zo'n 200 joden ondergedoken. Twee van hen waren Leo Worms uit Haarlem en de Amsterdamse Rosina Rebecca de Solla. Ze waren in mei 1942 in Haarlem in ondertrouw gegaan. Van trouwen was niets gekomen, omdat ze moesten onderduiken. Wel waren ze voor hun ouders getrouwd¹. Ze bezaten gestolen persoonsbewijzen, afkomstig van twee personen uit Amsterdam. Rosina R. de Solla had als schuilnaam Maria Bartelings en Leo Worms heette Henri Bartelings. Nog dezelfde zomer vertrokken ze naar Lunteren². Leo en Rosina kwamen, vergezeld door hun oom Abraham Speijer, in het pension van mevrouw Mol, in de Kastanjelaan 13 (over de spoorlijn Ede-Barneveld) terecht.

De diamantbewerker en jodenhelper Christiaan Winkelmeijer had voor dit adres gezorgd³. In dit pension waren meer onderduikers. Tijdens een overval, vermoedelijk door de SD, werd een aantal personen in een overvalwagen weggevoerd. Wellicht was er verraad in het spel. Leo en Rosina overleefden deze razzia, door zich een paar nachten in een kippenhok, bij een doktersfamilie, verborgen te houden. Winkelmeijer heeft ze vervolgens, vergezeld van hun valse persoonsbewijzen, met de trein naar Baarn gebracht. In Baarn kregen ze onderdak bij een alleenstaande gelovige man. Alles mochten ze hebben, inclusief het ongedierte. Hij was een nobel mens⁴.

In oktober 1943 kwamen ze terecht in Wageningen bij het aannemersgezin IJtsma in een niet zo groot huis aan het Dammetje. Nu

staat hier de Roosenbrinkflat. Ze waren bij deze familie gekomen door bemiddeling van brigadier G. van Beek van de Wageningse politie. Zij werden daar gebracht door Van de Werfhorst, die in het verzet zat. De familie IJtsma deed het niet om 't financieel gewin. Omdat ze persoonsbewijzen hadden, konden ze in het bevolkingsregister ingeschreven worden. Op deze wijze kregen ze bonkaarten. In de woning van de IJtsma's woonden ze in een zijkamertje met uitzicht op de straat⁵. Jan van Brakel, die een potten- en pannenwinkel had en "Jan Pot" werd genoemd, en onderwijzer Maarten van Ingen zorgden voor extra bonkaarten. Vooral Jan van Brakel kaartte 's nachts met hen en samen speelden ze monopolie. Rosina breide veel. Wanneer er geen maanlicht was, wandelde ze met "Jan Pot" door het Plantsoen langs de gracht. Verder luisterde Leo naar de Engelse zender en gaf berichten door aan het verzet. Wanneer er melding was van een ophanden zijnde razzia, bleef Brand IJtsma, in tegenstelling tot zijn vrouw, rustig, zodat zij zich veilig voelden. Toen Wageningen, na de luchtlandingen in september 1944, in de vuurlinie kwam te liggen, vluchtten Leo en Rosina met de familie IJtsma mee naar Bennekom. Ze kwamen terecht op de boerderij "Bruxvoort", bij de familie Wolleswinkel⁶. Later trokken ze als gewone evacués naar Veenendaal en kregen er via de ondergrondse onderdak bij de familie Van de Bosch, aan de Valleiweg in Veenendaal. Van de Bosch had een slagerij en slachtte zelf. Wanneer er geslacht werd voor de Duitsers en dezen kwamen kijken, verdween Rosina tijdelijk uit het zicht. In het noodziekenhuis

in de Scheepjeswolfabriek van D.S. van Schuppen, waar het Wageningse Pieter Pauwziekenhuis was ondergebracht, werd Rosina zelfs nog geopereerd. Elke morgen vroeg ging Leo, met plunjezak en schop, de deur uit om, zogenaamd in het kader van de "Arbeitseinsatz" mee te werken aan de bouw van stellingen. In werkelijkheid ging hij naar de hooizolder om te studeren. 's Avonds na vijven kwam hij weer thuis. Zij zaten met het gezin, dat tien kinderen telde, gewoon aan tafel en deden met alles mee, ook met het bidden. De familie Van de Bosch wist niet beter dan dat ze evacuées in huis hadden. Toen de bevrijding kwam, zei de oudste zoon: "Nu, 'Henri Barteling', ben je weer Leo Worms"! De zoon zat in het verzet en had aldoor geweten, wie de evacuées werkelijk waren. In Veenendaal woonden Leo en Rosina de eerste sjoeldienst na de bevrijding bij ten huize van de familie Van Essen.

Trouwen in Ede

Leo en Rosina konden nog niet naar Wageningen. Op 30 mei 1945 trouwden ze daarom officieel in Ede⁸. Zij woonden n.l. in Gelders Veenendaal, behorend tot de gemeente Ede. Uit de huwelijksakte blijkt, dat Leo Worms, toen 26 jaar oud, was geboren te Haarlem en vertegenwoordiger van beroep was. Hij was een zoon van Isaäk Leendert Worms, fabrikant, en Sara Levie, beiden wonende te Haarlem. Ze kwamen in mei 1943 om in Sobibor. Rosina Rebecca de Solla was 26 jaar oud, ze had geen beroep en was geboren in Amsterdam. Zij was een dochter van de vertegenwoordiger Louis de Solla en Louisa Leeuw, beiden wonende te Amsterdam. Er werden "afschriften" van een procesverbaal van tussenkomst van de kantonrechter te Wageningen overlegd, waaruit bleek dat de ouders van de bruid en bruidegom niet voor die rechter waren verschenen. Getuigen waren Abraham Speijers, 52 jaar oud, en Anna Worms, 53 jaar oud, een oom en tante van Leo. Zij waren met Van de Werfhorst uit Wageningen mee

geëvacueerd naar de Kraats (Bennekom) en hadden bij landbouwer Folmer onderdak gekregen. Na de bevrijding woonden ze in Ede langs de spoorlijn naast een school. In juni 1945 keerden de Wageningers naar hun woonplaats terug, ook het pas getrouwde echtpaar Worms-De Solla. Zij vonden woonruimte boven de sigarenzaak van Jobse aan de Markt.

Jewish Brigade

Het toeval wilde, dat vanaf augustus 1945 op de zolder van het zwaar gehavende hotel De Wereld en in garage Kirpestein aan de Grindweg (nu Churchillweg) een eenheid van de Joodse brigade/Jewish Brigade, op verlof in Nederland, gehuisvest was⁹. Deze brigade was hoofdzakelijk gerecruteerd uit Palestijnse joden en joodse vluchtelingen in Engeland. Zij nam vanaf begin 1945 met de Geallieerden deel aan de strijd tegen de Duitsers. Er waren ook veel joden in de toen opgerichte Prinses Irene-Brigade. De eerste legerrabbin was de Nederlandse S. Rodrigues Pereira (1887-1969), die in het begin van de oorlog naar Engeland was uitgeweken. Leo Worms, die goed Engels sprak, fungeerde weldra als tolk tussen de brigade en het gemeentebestuur. En zo kon ook de wens van Leo en Rosina, een choepa, vervuld worden.

De Tien Zilverlingen

De plechtigheid van de choepa vond plaats in één der bovenzalen van het vroegere café-restaurant "De Tien Zilverlingen" op de Markt, hoek Hoogstraat¹⁰. De eerder genoemde legerrabbin zegende het huwelijk in. Er was ruim minjan, dankzij de aanwezigheid van de Joodse brigade. Uit aantekeningen van één van de verzetslieden¹¹ ontlenen we het volgende: als genodigde moest je een hoed dragen. Het was een hele toer er één te krijgen. Er waren nogal wat gasten uit de illegaliteit. De waarnemend burgemeester Van der Weide was er ook.

De voorzanger reciteerde gebeden en psalmen in het Hebreeuws bij de oostmuur van de zaal. Hij begon met het middaggebed.

De legerrabbin, in uniform van de Prinses Irenebrigade, hield een preek naar aanleiding van een tekst uit het boek "Genesis", dat gaat over de regenboog na de zondvloed, het teken dat God de wereld niet meer onder liet gaan. Een deel werd gered. Zo scheen ook nu de regenboog van de humaniteit en Nederlanders hadden zich over de joden ontfermd. Bij de sluiting van een huwelijk staat het echtpaar onder de choepa (baldakijn). Bij gebrek hieraan werd een gebedsmantel, door enkele personen boven het bruidspaar gehouden en als zodanig gebruikt. Ze dronken vervolgens een slokje wijn uit een glas. Daarna gooide de bruidegom het glas op de grond en trapte het stuk. De betekenis is: glas kan gebroken worden, maar het huwelijk is onverbrekelijk. Na de huwelijksluiting volgde een gezellig samenzijn. Velen maakten van de gelegenheid gebruik om het bruidspaar te feliciteren. Leo Worms fungeerde nog enige tijd als vice-voorzitter van de HARK, dat is Hulp Actie Rode Kruis, afdeling Wageningen.

Als getuigen voor Leo fungeerden weer zijn oom en tante. Voor Rosina een tante en

kapitein Erier van de Joodse brigade.(zie foto)

De choepa van Leo Worms en Roos de Solla op 10 oktober 1945

In 1946 verlieten Leo en Rosina Worms-De Solla Wageningen om in Haarlem een nieuw bestaan op te gaan bouwen. In mei 1955 waren beiden nog eregasten bij de viering van tien jaar bevrijding. Zij waren ter gelegenheid hiervan ook aanwezig bij de dienst, uitgaande van de joodse gemeente Wageningen in hotel De Wereld¹². Zij bezochten in 1998 de tentoonstelling "Joods leven in Wageningen en omstreken.", in het Museum "De Casteelse Poort"¹³.

Noten:

1. Het kwam meer voor, dat men, met name in de oorlogsjaren, niet wettelijk of kerkelijk kon trouwen en daarom voor de ouders trouwde. Vermoedelijk om toch als getrouwen te kunnen leven. In de oorlogsliteratuur komt dit gebeuren nogal eens voor.
2. Mededelingen van de heer en mevrouw Worms, Heemstede, tijdens een bezoek aan Wageningen, zondag 17 februari 1980.
3. Brief van P. Hoekstra, Lunteren, 8 december 1980. De in deze brief vermelde gegevens ontving P. Hoekstra, voorzitter Oud-Lunteren, van de toen 87-jarige Winkelmeijer, wonend in Harskamp.
4. Zie noot 1.
5. Mededelingen J. IJtsma, Wageningen 12 december 1979. Hij was de zoon van Brand en Gesina IJtsma, bij wie Rosina en Leo ondergedoken waren.
6. Zie noot 1.
7. Loeki Abram. "Leo Worms, kom ga Sjoelen", in NIW, 6 augustus 1993.
8. Gemeente Ede, Afd. Bevolking. Huwelijksakte nr. 104, 30 mei 1945.
- 9a. Mededelingen J. de Goede, Wageningen († 1981).
- 9b. Le-ezath Ha-am; Het Volk ter Hulp. Het eerste Joodse blad in 1945. 1945 no.6, maart blz. 21; 1945, no. 22/23, september. Heruitgave 1985.
- 10a. "Een vermeldenswaardig feit", in De Wageningse Courant, zaterdag 13 en 24 oktober 1945.
- 10b. Zie ook: A.G. Steenberg. Joodse huwelijksluiting in "De Tien Zilverlingen". De Veluwe Post, woensdag 12 december 1979.
11. Aantekeningen wijlen F. van der Have, oud-verzetsman, 28 april 1980.
12. Programma Viering tien jaar bevrijding 1945-1955. Wageningen 3 mei - 14 mei 1955, blz. 23.
13. Jacqueline Kronenburg. Leo en Rosina reizen even terug in de tijd. De Gelderlander, vrijdag 1 mei 1998. Mevrouw R. Worms-De Solla overleed op 22 augustus 1999 te Heemstede.

In 1803 volgde een wijziging van de erfpacht "daar Sander Abrams daarvan af is"; de pacht van een gulden was nu voor Wolf Cohen. Alexander (Sander) Abrahams was kennelijk in deze periode verhuisd. De poging van de buurmeesters om in 1827 de grond van de begraafplaats te verkopen aan de gebroeders Cohen uit Veenendaal, zoons van Wolf Cohen, mislukte.

Curieus is het dat in 1832, blijkens de kadastrale kaart van Ede, de grond van de begraafplaats op naam stond van de Hervormde kerk van Ede! Hoe dit gebeurde, is nog niet bekend⁸.

Tot omstreeks 1865 vonden er enkele begravingen plaats, onder andere van Abraham Elkan Fles, die in 1848 op 76-jarige leeftijd, vermoedelijk te Gelders Veenendaal, overleed⁹. Omstreeks 1865 werd het hekwerk rond het begraafplaatsje vernieuwd en later vervangen door een stenen muurtje.

Door verjaring kwam de grond in bezit van bierhandelaar H. van Scherrenburg, die de dodenakker gebruikte voor de opslag van vaten en kisten! Later kwamen het huis en de grond in bezit van de firma Roelofsen. Hij liet er het huidige pand van Toes Vakkleding B.V. bouwen. Bij graafwerkzaamheden tussen de jaren 1925-1930 werden er geraamten gevonden, die op de algemene begraafplaats herbegraven werden. Kennelijk was "men" in Ede niet meer op de hoogte dat het de stofelijke resten waren van joodse inwoners uit Ede en omstreken en dat "men" deze had moeten overbrengen naar de joodse begraafplaats aan de Oude Diedenweg te Wageningen¹⁰.

19de eeuw: boete voor Salomon Simons

In het begin van de 19de eeuw woonde in Ede de Amsterdammer Salomon Simons¹¹. Hij was 25 jaar oud en nog ongehuwd. Op de vroege morgen van 6 januari 1804 werd Salomon door de scheuter, dit is de

veldwachter, beboet omdat er vuur in zijn vuilnisbelt was ondekt. Salomon klaagde dat hij het hoge bedrag onmogelijk kon betalen. De zaken gingen slecht. De scheuter kon dit niet over zijn kant laten gaan, want hij beurde immers zèlf de helft van de boete!

Salomon Simons, die op 10 februari 1804 in het huwelijk was getreden met de Amsterdamse Betje Heijmans¹², moest zich op 23 februari bij de buurmeesters van de buurt Ede-Veldhuizen verantwoorden. Hij herhaalde zijn protesten. De buurmeesters waren de kwaadsten niet en beboetten Salomon met één gulden!

Het interessante in deze zaak is dat Salomon 's morgens vroeg beboet werd door de scheuter i.p.v. door de klepperman of wel de nachtwacht. Deze twee waren geen vrienden van elkaar; de nachtwacht werd door de scheuter aangeklaagd "dat hij des nachts versuijmd". De buurmeesters hoorden het "wel waar" en "niet waar" geduldig aan en besloten, dat ze de zaak eens zouden onderzoeken. Daarmee was de kwestie afgedaan. Van een onderzoek is niets gekomen. Salomon Simons en zijn vrouw woonden niet lang in Ede. In 1809 telde het dorp Ede geen joodse inwoners meer¹³.

Vanaf het midden van van de negentiende eeuw nam het aantal joden in het dorp Ede weer toe. De meesten waren detailhandelaren. In het bevolkingsregister zijn de namen van onder andere de volgende families, die voor kortere of langere tijd in Ede woonden, te vinden: De Bruin, Van Dam, Fles of Vles, Cohen, Levie (3 maal) en Berlijn¹⁴.

Job Berlijn en zijn gezin

Jacob Levy Berlijn, Job in de omgang, kwam van Doetinchem, waar hij op 12 april 1846 werd geboren. Hij kwam als 16-jarige jongen in 1862 naar Ede en was aanvankelijk slagersbediende bij één der Edese slagers. In november 1878 liet hij via een advertentie in de krant weten, dat hij zich in het centrum

Slager Job Berlijn met links van hem zijn vrouw, staande voor de slagerij in de Bospoortstraat.

van het dorp op nummer 122 gevestigd had als slager en vleeshouwer.

Op 7 november werd de zaak geopend¹⁵. Later verhuisde hij naar de Bospoortstraat, het verlengde van de Grotestraat. (zie afb.) Hij verhandelde uitsluitend rundvlees en adverteerde in de plaatselijke krant als leverancier van ossen- en kalfsvlees¹⁶.

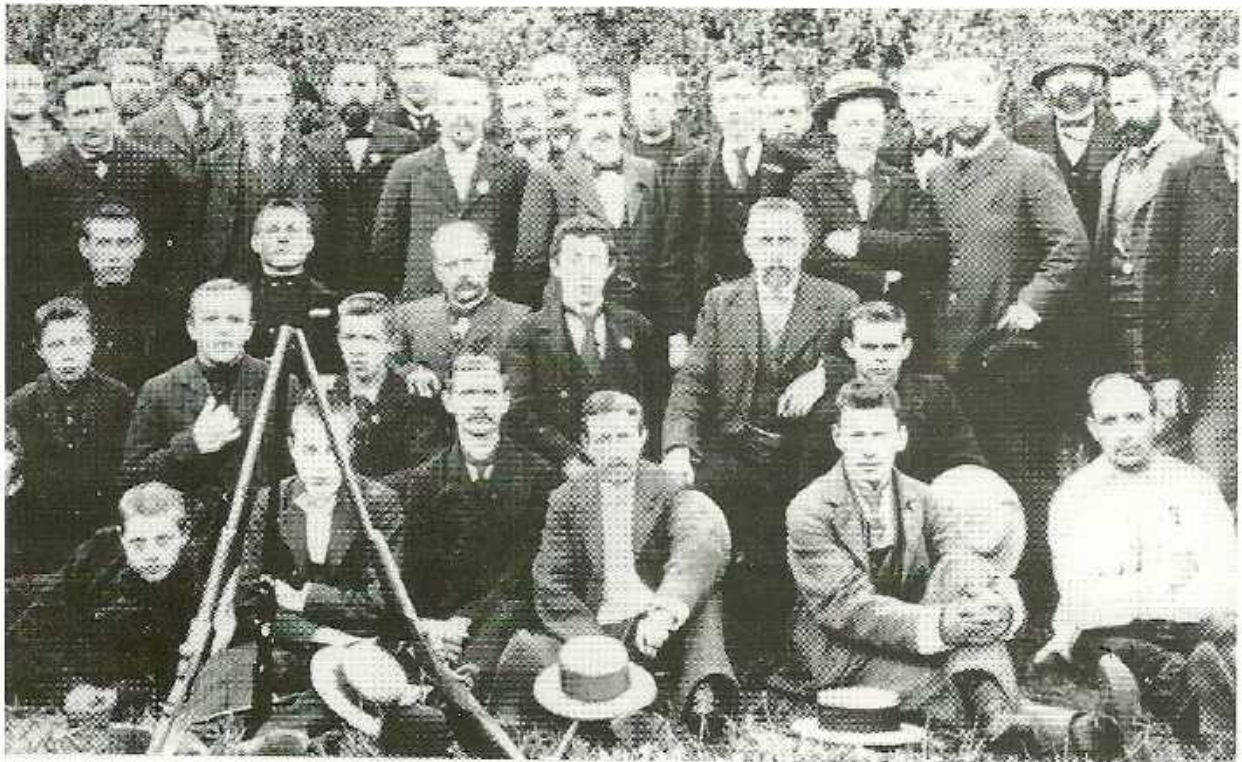
In die jaren slachtte elke slager zelf, ook Job Berlijn¹⁷. Hij beschikte echter niet over een goede slachtplaats, maar gebruikte hiervoor op maandagmorgen, als er toch niet veel verkocht werd, de winkel. Er werd koosjer geslacht. Voorganger-sjouchet Cozijn uit Wageningen kwam hiervoor naar Ede. Cozijn doodde met zijn vlijmscherpe mes niet alleen het beest op de voorgeschreven wijze, hij onderzocht ook of het dier geen TBC had. Hij maakte met zijn slagersmes een kleine opening op de plaats waar de longen zaten. Met zijn rechterhand ging hij naar binnen om te voelen of de longen los zaten. Indien dat het geval was, was het beest koosjer en kon Job gaan afslachten. Als de longen vastzaten, verklaarde Cozijn het dier "treife", dit is onrein. Dit kwam niet vaak voor. Job nu stelde zich in verbinding met een niet-joodse collega, die het verschil tussen koosjer en

treife niet wist en het onreine beest overnam. Na het slachten maakten zijn vrouw en kinderen de winkel schoon.

Job Berlijn en zijn gezin leefden orthodox. Op zaterdag, de beste verkoopdag van de week, was de winkel dicht. Het was sjabbat. Op zondagmorgen mocht hij de winkel open hebben, maar de Edese bevolking maakte er weinig gebruik van. Wel was het een uitkomst voor hotel- en pensionhouders, wanneer er onverwacht gasten kwamen.

Jacob Levy Berlijn was gehuwd met Betta Fuldauer, geboren 5 mei 1850 in Dinxperlo¹⁸. Uit deze verbintenis werden zeven kinderen geboren: drie zonen en vier dochters. De oudste was Sara, geboren 30 december 1879 in Ede. Zij trouwde in 1917 met Joseph Beerenborg en zij vertrokken naar Rotterdam. Het tweede kind, een zoontje, geboren 23 februari 1881, overleed reeds op 15 augustus 1882.

Zoon Philip, geboren 7 november 1882, was (werd) eveneens slager. Hij zal bij zijn vader gewerkt hebben. Hij was een sportliefhebber en hij was lid van de in 1896 opgerichte gymnastiekvereniging "Sparta". Eveneens telde de schietvereniging "Piet Joubert" Philip Berlijn onder haar actieve leden¹⁹. Hij

Philip Berlijn (zittend tweede van rechts) op de groepsfoto van de schietvereniging.

staat afgebeeld op de foto van de schietvereniging uit 1900. (zie afb.)

Philip trouwde op 30 december 1914 met Jette Israëls. Zij kwam van Grijpskerk, waar ze op 6 februari 1880 geboren werd. De choepa vond plaats in Wageningen, waar de bruid tijdelijk woonde. Zij vestigden zich op 18 maart 1915 in Ede. In 1923 vertrok het echtpaar naar 's-Gravenhage²⁰. Philip en Jette hadden een zontje, Jacob (geb. Ede 1920). Zowel Philip als Jette kwamen op 26 februari 1943 om in Auschwitz. Hun zoon Jacob vond op 30 november 1943 in Majdanek (Polen)²¹ de dood.

Zowel vader Jacob Levy als zoon Philip waren actief bij de ingebruikname van de synagoge in de Walstraat. Job was lid van de feestcommissie en Philip fungeerde als één van de ceremoniemeesters. Na het overlijden van rebbe Cozijn in 1912 tot aan de komst van z'n opvolger, S. Izaaks in september 1913, verzorgde Job Berlijn met Marcus Bachrach uit Wageningen de sjoeldiensten.

Berlijn gaf ook joodse lessen aan de kinderen van zijn geloofsgenoten in Ede²². Op 13 januari 1913 verloor Job zijn vrouw Betta. Zij ligt begraven op de oude joodse begraafplaats. Job overleed op 2 december 1915.

Over zijn begrafenis in Wageningen bestaat een aardig verhaal. Twee burens voelden zich verplicht naar de begrafenis van Job te gaan. Toen de lijkwagen, met de twee volgrijtuigen voor de familie vertrok, liepen de twee mannen er achter, zoals de gewoonte was. Dat betekende helemaal naar Wageningen lopen, maar na het passeren van het station in Ede, gingen de paarden in draf. De burens gingen maar terug. Philip nam de slagerij van zijn vader tot 1923 over²³. De andere kinderen van Job en Betta hadden Ede al verlaten.

In de jaren dat het echtpaar Berlijn-Fuldauer overleed, telde Ede 21 joodse inwoners: acht mannen en twaalf vrouwen, die behoorden tot het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, en één man, een Portugese jood²⁴.

Een Engelse stoomvarkensslachterij

Een exportslachterij, die vlak bij het station stond, was in het bezit van Elias Levi, koopman en stoomslager. Hij was een zoon van Nathan Levi en Jachet Duinkerken, geboren op 28 november 1852 in Ede. Hij trouwde met de Amsterdamse Heintje van Blankenstein. Omstreeks 1884 was er reeds sprake van deze varkensslachterij, overigens niet voor gebruik in eigen kring. Het eten van varkensvlees was (en is) verboden binnen de joodse gemeenschap, maar slachten mocht kennelijk wel. In 1892 vertrok Elias Levi met z'n vrouw en vijf kinderen naar Amsterdam²⁵.

Bennekom

In 1809 telde het dorp Bennekom zeven joodse inwoners, zoals blijkt uit de volkstelling, die in het toenmalige

departement Gelderland gehouden werd. Bennekom had toen 800 inwoners²⁶. Twee jaar later, op 5 augustus 1811, werd in de hervormde kerk gedoopt: Levi, het zontje van Isaak Nathans en Heintje Joseph. Duidelijk waren de joodse ouders christenen geworden. Hun doopbewijs is in Bennekom niet gevonden.

Op 2 april 1816, werd Lientje, het dochtertje van de 38 jaar oude vader Hai Levi de Vries en de 23 jarige Jaantje Geurtsen, gedoopt. Was hier sprake van een gemengd huwelijk²⁷?

Omstreeks 1868 woonde in "Huize Wester-Eng" aan de Bovenweg de familie Wertheim-Gompertz. De villa stond, even over de grens Wageningen-Bennekom, rechts op enige afstand van de Bovenweg. Omstreeks 1900 verhuisde een volgende eigenaar, Opmeer, naar de Edeseweg en hij nam de naam "Wester-Eng" mee naar zijn nieuwe

*Oorspronkelijke Huize Wester-Eng aan de Bovenweg te Bennekom
(Collectie Oud-Bennekom)*

behuizing²⁸. De Wertheim-villa werd ca. 1980 gesloopt. Samuel Wertheim werd in 1804 in Amsterdam geboren en overleed op 21 september 1868²⁹, ruim 64 jaar oud. Interessant is, dat zijn moeder, Roosje Markus, uit Wageningen kwam. Hij was op 28 mei 1852 gehuwd met zijn nichtje Dina (Bernardina) Gompertz uit Kleef (Dld.).

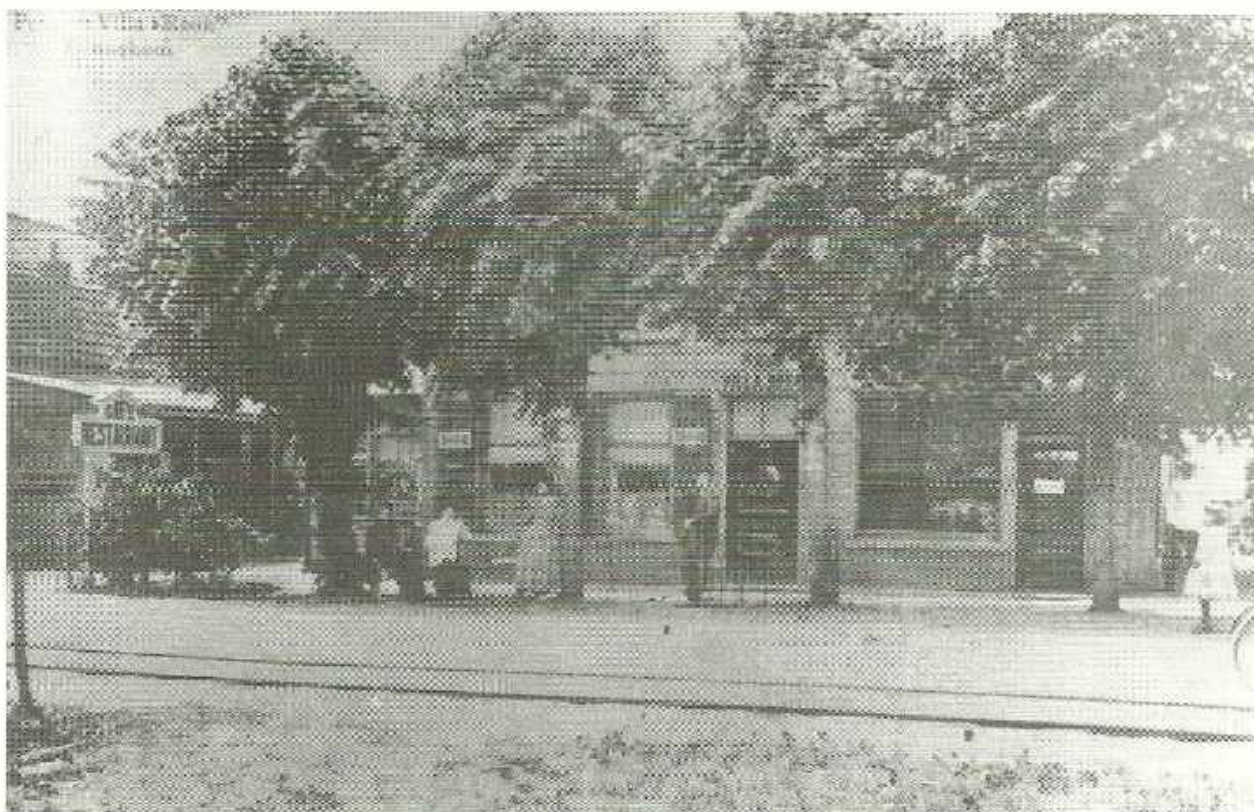
Na de dood van haar man verhuisde Dina naar Wageningen, waar zij in 1880 overleed. Samuel en Dina liggen op de oude joodse begraafplaats te Wageningen begraven. In Wageningen woonden enkele families Wertheim, die niet-orthodox joods waren.

Bekend is, dat in villa "Midden-Eng", gelegen aan de weg Bennekom-Arnhem, omstreeks 1880 de Prins Alexander Stichting was ondergebracht. Een kosteloze inrichting voor blinde kinderen van alle gezindten. Mede-oprichter was Abraham Carel

Wertheim, een neef van Samuel. In Amsterdam herinnert het "A.C. Wertheim-park" aan deze filantroop³⁰. In deze omgeving beijverde Jacques de Hartog uit Wageningen zich hiervoor. De drie joodse kinderen, die in 1888 in deze inrichting verbleven, kregen godsdienstlessen van M.A. Cozijn uit Wageningen". (zie: hoofdstuk "Joods godsdienstig onderwijs in de 19de eeuw".)

De familie Levie-Polak

Omstreeks 1889 woonde deze familie al in Bennekom. De man, Abraham Levie kwam van Amsterdam, waar hij op 26 januari 1862 werd geboren. Zijn echtgenote, Leentje Polak, zag het levenslicht in Tiel op 6 juni 1856³². Zij was dus zes jaar ouder. Waarom zij naar Bennekom kwamen, weten we niet. Abraham Levie was slager en veehandelaar. Het gezin woonde in de Dorpstraat naast het voormalige postkantoor.

*Pension Villa Rosa annex Slagerij Levie, Edeseweg. Rechts dochtertje Rosa.
(Collectie Oud-Bennekom)*

Geslacht werd in een houten schuur achter de winkel. De reeds eerder genoemde Mozes Cozijn was voor het slachten en het keuren van vlees ook bij deze slager kind aan huis. De slagerij stond in het dorp goed aangeschreven. Het gezin verhuisde in latere jaren naar de Edeseweg, nu de nummers 19-21³³.

Daar begon men met een pension, villa "Rosa". Daar werd zowel bier als thee geserveerd. Volgens enkele mededelingen zou slager Levie failliet gegaan zijn; een ander verhaal is, dat de slagerij naast het pension bleef bestaan. Helemaal duidelijk is het niet. Er waren in het gezin vier kinderen; een meisje en drie jongens. De oudste, Mozes (geboren 27 mei 1889), was winkelbediende, toen hij begin 1907 nog geen 19 jaar oud, het dorp verliet om naar New York te gaan. Hij vertrok op 6 april 1907 vanuit Rotterdam met de "Nieuw Amsterdam" naar New York en kwam daar op 16 april van het zelfde jaar aan³⁴. Zijn broer Louis Abraham (geboren 13 juni 1890) volgde onderwijs aan de H.B.S. in Wageningen. Op 4 januari 1908 vertrok ook hij, op 17 jarige leeftijd vanuit Rotterdam met de "Rijndam" naar New York en kwam daar op 14 januari 1908 aan³⁵.

Mozes keerde in elk geval naar Nederland terug en verbleef hier tijdens het uitbreken van de tweede wereldoorlog. In het begin van de oorlogsjaren week hij uit en keerde terug naar Amerika. Hij overleed 22 februari 1970 in Berlijn. Kort daarvoor had hij naar een Bennekomse familie geschreven en geïnformeerd naar "Bet van Levie". Dat was mejuffrouw Bet Weijman, die dienstbode bij de familie Levie was en zodoende vaak op de kinderen paste. Zij overleed op 96-jarige leeftijd. Louis was getrouwd en had twee dochters, van wie er één met een niet-jood trouwde.

De enige dochter van Abraham en Leentje was Roosje. Zij werd op 29 augustus 1891 geboren. Naar haar is blijkbaar het pension,

villa "Rosa", genoemd. Roosje, een levenslustig meisje, danste zaterdags in de slagerswinkel op de vrolijke klanken van het orgel van Thijs, de orgelman uit Wageningen.

Abraham Levie ontmoet Paul Kruger, president van Transvaal

De familie Levie stond in het dorp zeer goed aangeschreven. Over Abraham Levie en Paul Kruger is een aardige anekdote bewaard gebleven. De president van Transvaal maakte in december 1900 een rondreis door ons land. De trein zou ook bij station Ede stoppen waar onder andere een ontvangstcomité, onder leiding van de burgemeester van Ede, gereed stond. Heel bescheiden op de achtergrond stond Abraham Levie, het slagertje uit Bennekom. De trein kwam aan, stopte en Paul Kruger stapte uit. Daar stormde Levie de hoge-hoeden-heren voorbij en rende met uitgestoken handen op de hoge gast af. Onder de uitroep: "oom Paul oom Paul" drukte hij als eerste Paul Kruger de hand. Allen stonden perplex. De hoge gast wist niet hoe hij het had. Gelukkig liep het goed af³⁶.

De familie Levie was orthodox joods en actief in de kille Wageningen. Abraham was secretaris van "Roudijf Sjooloum", een feestvereniging. Leentje was actief in de vrouwenvereniging en als zodanig nauw betrokken bij de bouw van de nieuwe synagoge. In 1910 was zij presidente van deze vereniging.

Bij het 40-jarig ambtsjubileum van Mozes Abraham Cozijn, in december 1910, hield zij bij de opening van de feestavond in Junushoff een rede. Zij bood de jubilaris een zilveren inktstel met brievenweger aan. Dochter Roosje had de namen van de geefsters en gevers van een geldbedrag (het cadeau van de hele kille) gecalligrafeerd in een album. Bij dit feest was de opperrabijn van Gelderland, L. Wagenaar, die in zijn geestige toespraak onder andere "ook de vertrekkende presidente toewenschte dat het haar in de nieuwe

woonplaats zal gaan, zoals zij dat zelf verlangt³⁷. De familie Levie-Polak (Abraham, Leentje en Roosje) verliet in 1911 Bennekom. Utrecht werd de nieuwe

woonplaats. De jongste zoon Elias (geboren 26 juli 1895) vertrok begin januari 1911 naar Keulen. Hij was nog geen 16 jaar oud.

Noten:

1. OAW, inv. nr. 1401. Stukken betreffende de administratie van een gedeelte van De Wolfswaard, 1677-1687.
2. T. Pluim en H. van Gortel. De geschiedenis der Neder-Veluwe, deel 3. Ede en omstreken, 1890, blz. 122 e.v.
3. A.G. Steenbergen in: Geschiedenis van de Joodse Gemeenschap in Stichts en Gelders Veenendaal; hoofdstuk 2. Veenendaal/Ederveen, 2001. De Achtiende eeuw, blz. 61-66.
4. GAA. Archief Burgerweeshuis te Arnhem. Tiendkaart van het dorp Ede, vervaardigd door de landmeter Beijerinck, 1748.
5. Archief Buurt Ede-Veldhuizen. "Reeckenboek" (Buurrekeningen).
6. J.J.S. baron Sloet, Gelderse Markerechten, 's-Gravenhage, 1911. Deel 1, blz. 333.
7. OAW, inv. nr. 1163. Opgave door verschillende kerkgenootschappen van het aantal zielen hunner gemeente ..., 1798.
8. L.C. Schreuders. Uit de geschiedenis der buurt Ede-Veldhuizen. Ede, 1958, blz. 99-100. Het jodenkerkhof. Bij onderzoek in het archief van de Kerkvoogdij Ede heeft de auteur van dit artikel geen gegevens hierover gevonden.
9. Dossier Familie Vles/Fles, Veenendaal. Collectie A.G. Steenbergen.
10. Onderzoek naar de historie van dit begraafplaatsje is door de auteur nog niet afgerond.
11. Zie noot 8, blz. 49.
12. Huwelijken in Ede, 1719-1810; samengesteld door D.J. Hillen. Publikatie Vereniging Veluwe Geslachten, no. 38, blz. 58.
13. Dr. H.K. Roessingh. Het Veluws kerkvolk geteld. De uitkomsten van de godsdienststelling van 1809 in sociaal-historisch perspectief. Zutphen, 1978, blz. 34, bijlage 1.
14. Genealogische gegevens van deze familie ontvangen van wijlen H.J. Nijenhuis, Ede. Brief 9 november 1981. Onderzoek P.C. Schroeder, Wageningen 1988.
15. Wageningsche Courant, 7 november 1878.
16. H.J. Nijenhuis. Vleeshouwer en Spekslager, in De Zandloper 4 (1976) 12, maart, blz. 2.
17. Zie noot 16, blz. 2-3.
18. Zie noot 14.
19. H.J. Nijenhuis. Oud-Ede. Vertellingen uit ons dorp. Ede, 1979, blz. 128 en 131. Philip Berlijn staat op beide verenigingsfoto's.
20. Zie noot 14.
21. In Memoriam; 2de druk. 1995, blz. 52.
22. A.G. Steenbergen. Vleeshouwer en Spekslager (2). In, De Zandloper 4 (1976) 13, blz. 6.
23. H.J. Nijenhuis. Zo was Ede. Het dagelijks leven in Ede rond de eeuwwisseling; tweede druk Ede, 1980, blz. 83-84.
24. Jaarboek van 5674 (1913-1914). Centrale organisatie voor religieuze en morele verheffing der Joden in Nederland. Amsterdam, 1913, blz. 168.
25. Zie noot 14.
26. Zie noot 13.
27. Bennekom. Dopen 1688-1810; geboorten 1811-1817; door D.J. Hillen. Publikatie Vereniging Veluwe Geslachten, nr. 112.
28. Informatie over de juiste locatie van "Huize Wester-Eng" enzovoort, ontvingen we van H. Gijsbertsen, Bennekom, januari 2002.
29. Advertenties Wageningsche Courant: donderdag 24 september en donderdag 26 november 1868.
30. Dr. A.S. Rijxman. A.C. Wertheim, 1832-1897. Een bijdrage tot zijn levensgeschiedenis. Amsterdam 1961. Blz. 258. Dissertatie Gemeente Universiteit Amsterdam, 1961.
31. J.H. Meijer. De Prins Alexander Stichting op "Midden-Eng" in Bennekom, in Eigen Haard, 48 (1880) blz. 457-458.
32. Officiële gegevens over het echtpaar Levie-Polak en hun kinderen werden verstrekt door J. Das, archivaris gemeentearchief Ede. Brief 18 juni 1980.
33. Zie noot 28.
34. Scheepsmanifest van de "Rotterdam" van 6 april 1907. The Statue of Liberty-Ellis Island Foundation, New York, blz. 505 (1907).
35. Scheepsmanifest van de "Rijndam" van 4 januari 1908. The Statue of Liberty-Ellis Island Foundation, New York, blz. 431 (1908).
36. De niet-officiële gegevens over deze familie in dit verhaal zijn herinneringen van de volgende Bennekommers: mevrouw Middag en mevrouw Van Roekel, de heren G. Beukhof, A.A. Moerdijk, Weijman en Van Zilfhout en een "Bennekommer". Zij reageerden op de oproepen om Levie-verhalen, verschenen in het Bennekoms Nieuwsblad dinsdag 11 maart 1980 en in Mededelingen Vereniging Oud-Bennekom 1980, nr. 42, maart, blz. 5-6.
37. NIW, januari 1911.

Herinneringen aan de familie Manasse in Renkum

In het dorp Renkum herinnert de Manasseweg, gelegen tussen de Groeneweg en de Enkweg, aan één van de joodse families, die voor 1940 in het dorp woonden.

Straatnaam Manasseweg in Renkum

Over de totstandkoming van de naamgeving het volgende. In de raadsvergadering van 22 mei 1963 werd voorgesteld om het gedeelte van de W. Kerstenweg tussen de Enkweg en Groeneweg te noemen naar wijlen Jan Peelen, de bekende verzetsman aldaar. Door enkele raadsleden werd de suggestie gedaan deze naam te reserveren voor een aan te leggen weg op de Hank, waar de familie Peelen haar melkveebedrijf had. Raadslid Meeuwse stelde voor het gedeelte van de Kerstenweg te noemen naar de familie Manasse, de bekende joodse familie.

B en W haakten op dit voorstel in. Tijdens de raadsvergadering van 26 juni 1963 werd het

nieuwe voorstel om het bovengenoemde gedeelte Kerstenweg "Manasseweg" te noemen, aangenomen. B en W van Renkum tekenden hierbij aan dat ongetwijfeld gedacht is aan "Emanuël Alexander Manasse", geboren te Renkum op 21 november 1882 en overleden te Sobibor op 9 april 1943".

De familie Manasse en Renkum

Deze familie was afkomstig uit Haibach aan de Main (Dld.). Liebman bar Menasse, geboren op 17 maart 1766, verliet zijn geboorteplaats en vestigde zich tussen 1790 en 1800 in Elst (Over-Betuwe). Hij trouwde er in 1798 met Clara Sanders. Liebman (Liefman, Levie) nam te Elst in 1811 de naam Manassen aan. Hij werd de stamvader van alle in Nederland wonende Manasse's en Manassens. Uit het huwelijk werden acht kinderen geboren. Het echtpaar woonde heel hun leven in Elst, waar Levie het beroep van koopman en slager uitoefende. Hij overleed er, 91 jaar oud, op 8 februari 1851.

Het zevende kind en vierde zoon, Abraham (geb. Elst 22 juni 1813 en in Arnhem op de joodse begraafplaats Moscowa begraven) trouwde met Sijntje of Sientje Mendels uit Schoonhoven (*Arnhem 28 juni 1825). Zij was een dochter van Emanuël Alexander en Wilhelmina Berg en overleed te Renkum op 25 februari 1913 en ligt begraven op de oude joodse begraafplaats in Wageningen. Hun zoon, Eugenius Rudolph, geboren te Elst op 18 december 1853, trouwde op 3 april 1878 met Geertrui Schenk, een dochter van schilder Jacob Eleazer Schenk uit Renkum en

Familiefoto Manasse vóór 1936. Onder v.l.n.r. Genus, de schilder; Oma Geertruida Schenk met haar kleinzoon Ise. (Collectie familie Manasse, Arnhem)

Mina Cohen. In de wandeling werd hij Genus genoemd.

Uit dit huwelijk werden zeven kinderen geboren, zes zoons en één dochter². De familie Manasse-Schenk was niet religieus. De zoons bijvoorbeeld hadden geen bar mitswa in de synagoge gedaan. Zij kregen ook geen joods onderwijs³.

Na het overlijden in 1877 van zijn schoonvader nam Genus diens schilderszaak over. In 1890 was hij, blijkens een advertentie in de Gids voor Wageningen en omstreken, "huisschilder en kamerbehangen".

In 1900 kocht E.R. Manasse grond aan de tegenwoordige Kastanjelaan in Heelsum voor de bouw van een schildersatelier. Op 12 november 1900 werd op de Nico Kamperdijlaan in Heelsum geopend het bedrijf Jacob R. Manasse en Co., huis-, rijtuig- en decoratieschilder⁴. De schilderszaak van Manasse in de Dorpstraat in Renkum bleef bestaan. Jacob Rudolph Manasse was de oudste zoon van E.R. Manasse.

Eugenius R. Manasse overleed op 29 maart 1923; zijn vrouw op 3 februari 1936 te

Renkum. Beiden liggen begraven op de joodse begraafplaats aan de Oude Diedenweg te Wageningen⁵.

De schilderszaak van de oude Manasse stond in het dorp en omgeving zeer goed aangeschreven. Hij was een veeleisende baas, maar hij kon toch uitstekend personeel houden. De schilderszaak, die na zijn overlijden door zijn zoon Genus werd voortgezet, was

gevestigd in de Dorpsstraat, naast de drogisterij van Maantje Manasse.

Van de negen uit dit huwelijk geboren kinderen zijn Emanuël Alexander (Maantje) en Eugenius Rudolph (Genus) wel de bekendsten geweest⁶.

Maantje

Maantje zag het levenslicht op 21 november 1882. Hij trouwde met Fanny Hartoghson uit Embden (Dld.), waar zij op 14 augustus 1885 geboren werd⁷.

Behalve een drogisterij bezat Maantje in de Dorpstraat een boekhandel annex leesbibliotheek. Ook was hij uitgever van de Renkumse Courant, die elke zaterdag verscheen.

Maantje Manasse was zeer actief; hij vervulde bestuursfuncties in de V.V.V., de Oranjevereniging, de ijsclub "Vooruit" en de Middenstandsvereniging. Vooral als bestuurslid van de Oranjevereniging gaf hij zich voor de volle 100 procent. Jaren achtereen was hij mede-organisator van tal

van oranjefestiviteiten. Hij was ook een fervent schaker en schaaakte geregeld met de antiquair Michiel van der Horst uit Wageningen. Hij was lid en vice-voorzitter van de joodse gemeente Wageningen⁸. Over Fanny, de vrouw van Maantje, schrijft Wes Beekhuizen in zijn boek 'Groen mijn Dorp' dat zij altijd veel moeite had met onze taal. Niettemin hielp zij veel in beide winkels en kon ze goed opschieten met de dorpsbewoners. Uit hun huwelijk werden twee zoons geboren: Eugène (+ 6 november 1982 in Frankrijk) en Harry (Herman), die sinds 1945 in Parijs woont.

Renkumseche Boekwinkel.
 HANDEL IN:
 Kantoor-, School-, Schrijf-
 en Teekenbehoefden.
 Levering van alle soorten
 Druk- en Bindwerk.
 Plaatsing van
 Advertentie in alle
 Dag- en Week-
 bladen, zonder
 verhooging
 van prijs.

E. R. MANASSE
 Dorpstraat 145
 Telefoon intern. No. 20

Centrale
 Drogerij.
 Chemicaliën, Drogerijen,
 Verftwaren,
 Lakken, Penselen,
 Olie- en Waterverven, enz.

Stalage-Kamer van LUXE-ARTISLEN
 het geheele jaar geopend.

E. R. MANASSE & ZONEN,
 Huisschilders en Kamerbehangers.

SPECIALITEIT IN:
Behangselpapieren.

Spedige levering van alle soorten
Blank, Gekleurd en Pui-Spiegelglas.
 * RENKUM. *

Advertentie van de Gebr. Manasse

Genus

Maantje's broer, Genus (geb. 15 juni 1890), zette na de dood van zijn vader in 1923 de

schilderszaak voort. Hij bleef in het ouderlijk huis wonen. Adolf (geb. 1881), de wat geestelijk onvolwaardige broer van Maantje en Genus, was eveneens werkzaam in de schilderszaak. Het schoonhouden van de verfpotten en het meniën van ijzerwerk en kozijnen waren zijn voornaamste bezigheden⁹. Zijn laatste levensjaren bracht Adolph door in de psychiatrische inrichting "Het Apeldoornse Bosch" vanwaar hij met vele van zijn mede-patiënten door de Nazi's weggevoerd werd. Hij kwam om in Auschwitz op 25 januari 1943¹⁰.

In tegenstelling tot zijn broer Maantje was Genus niet actief in het Renkumse verenigingsleven. De schilderszaak zal van hem ruimschoots tijd en aandacht gevraagd hebben. Zijn huwelijk met Marianne Keizer was kinderloos gebleven.

1940/45

Deze jaren waren voor de beide families Manasse en andere joodse inwoners van de gemeente Renkum zwarte jaren. Eerst ondergingen ze de vernederende isolering en later de onderduik en de deportatie. Om aan dit laatste te ontkomen moest men een goed en betrouwbaar onderduikadres zien te krijgen. Ver van de bewoonde wereld, in een landhuis op de "De Bosbeek" bij de Panoramahoeve, vonden Maantje en Fanny een schuilplaats. Maar het speuren van de SD naar ondergedoken joden bleef aanhouden. Helaas met afschuwelijke gevolgen. Bij een razzia werden dertien joden gepakt, onder wie de familie Manasse. De zaak was duidelijk verraden. Het echtpaar Manasse-Hartoghsen kwam via Westerbork in het concentratiekamp Sobibor terecht, waar beiden op 9 april 1943 omkwamen¹¹. Een straatnaam, enkele foto's en een joods kookboek in het Duits (waarschijnlijk van Fanny Manasse) vormen tastbare herinneringen. Hun zonen Eugène en Harry hadden al jong Renkum verlaten en overleefden de oorlogsjaren.

Genus en Marianne Manasse-Keizer doken onder bij Bosch te Heelsum, waar eveneens enkele joden uit Wageningen een schuilplaats vonden. Dat waren: Michiel van der Horst en, tijdelijk, zijn zoon; zijn schoonmoeder mevr. J. van Crevel-de Winter en Lou Gersons¹². Voor dit en ander belangrijk werk ontvingen Mevrouw M. Bosch-van Solingen, en haar man posthuum, in september 1982 het Verzetskruis¹³.

Als gebroken mensen keerden Genus en Marianne uit de onderduik in Renkum terug. De regelmatige bezoeken van hun neven Eugène en Harry zullen hun goed gedaan hebben. Genus overleed in het Wageningse ziekenhuis op 11 mei 1954. Zijn vrouw op 1 juni 1958. Beiden werden begraven op de joodse begraafplaats aan de Oude Diedenweg te Wageningen¹⁴.

Behalve Maantje zijn vrouw en Adolph kwamen van de familie Manasse-Schenk nog twee zoons en de dochter om. Hun namen zijn¹⁵:

1. Jacob Rudolph, geb. Renkum 5 juni 1879.
Omgekomen in Sobibor 4 juni 1943.
Zijn vrouw, Elisabeth Parsser, geb. Amsterdam 11 mei 1892.
Omgekomen in Sobibor 4 juni 1943.
2. Eduard Louis (Eetje), geb. Renkum 14 oktober 1895.
Hij studeerde aan de H.B.S. in Wageningen. Hij was lid van N.A.S. (Na Arbeid Sport) in Renkum. Hij was procuratiehouder van een knopenfabriek te Nijkerk¹⁶. Hij kwam om in een concentratiekamp. Zijn vrouw Sophie en zoon Isidorus (Ies) hebben door onderduik de oorlog overleefd. I. Manasse (geb. Nijkerk), woont thans in Arnhem.
3. Wilhelmina Francina (Mina), geb. Renkum 18 augustus 1888.
Omgekomen in Sobibor op 9 juli 1943¹⁷, evenals haar man, Maurits Jozef Dichne, geb. Amsterdam 12 november 1888.

Noten:

1. Copicën van stukken betreffende dit besluit mei-juni 1963, ontvangen van Geert Maassen, Gemeentearchief Renkum, d.d. 23.11.1984.
2. Genealogische gegevens ontvangen van de heer I. Manasse uit Arnhem, onder andere afkomstig van de Burgelijke stand te Elst (Gld.).
3. Mededelingen van de heer I. Manasse, Arnhem.
4. Tini Wijnstekers. 100 jaar geleden. In: Schoutambt en Heerlijkheid 15 (2001) 2, juli, blz. 21.
5. Grafzerken op de joodse begraafplaats in de Veerstraat en op die van de Oude Diedenweg te Wageningen.
6. Wes Beekhuizen. Groen was mijn dorp. Eigen uitgave, 1973, blz. 184 e.v. Zijn genealogische gegevens zijn niet altijd correct.
7. Fragment genealogie familie Manasse, Renkum. Collectie auteur.
Aanvulling Ies Manasse, Arnhem.
8. Adresboeken van Wageningen 1930 en 1937.
9. Zie noot 6.
10. S. Laansma. De Joodse gemeente te Apeldoorn en Het Apeldoornsche Bosch. Zutphen, 1979. Hoofdstuk IX. De omgekomenen, blz. 62-74, blz. 269 Adolf Manasse.
11. Zie noot 6, blz 187.
12. Informatie van wijlen M. van der Horst, Wageningen.
13. Renkumse krijgt Verzetskruis. Veluwe Post, vrijdag 9 september 1982.
14. Informatie grafzerken joodse begraafplaats, Oude Diedenweg, Wageningen.
15. In Memoriam; 2de druk 1995, blz 484.
- 16a. Brief L. Manasse, Amersfoort, 2 oktober 1985.
- 16b. Gemeentearchief Amersfoort, overlijdensakte van 17 december 1946 (akte 791). Eduard Louis Manasse overleed op of omstreeks 19 oktober 1942 in Duitsland. De juiste plaats van overlijden is onbekend.
17. Zie noot 15.

12a. Overl. 1944

De familie Cohen in Renkum

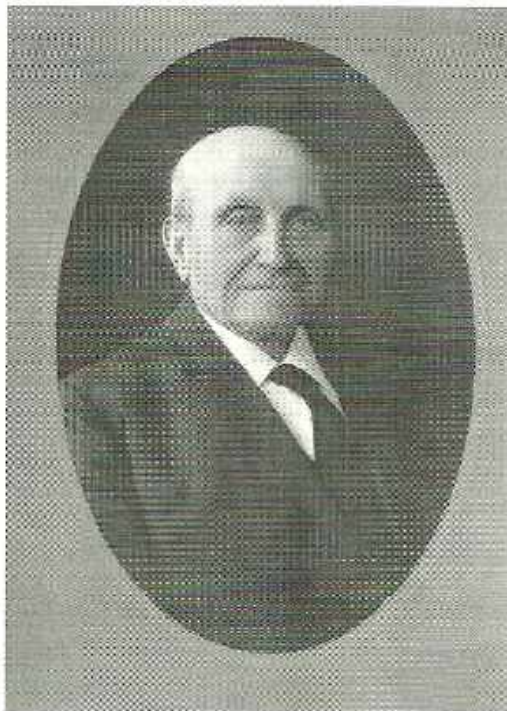
Op de joodse begraafplaats aan de oude Diedenweg in Wageningen liggen zeker vijf leden van de familie Cohen uit Renkum begraven. Op twee graven staat een steen, drie hebben alleen een paaltje met het grafnummer¹. Eerder over deze familie schreef Wes Beekhuizen in 1973 in zijn boek "Groen was mijn dorp". Dankzij het contact dat de auteur in 1995 kreeg met Sonja Berreklouw-Cohen in Amsterdam, een kleindochter van Salomon Cohen en Saartje de Vries uit het dorp, kan zijn verhaal aangevuld en gecorrigeerd worden. Bovendien kwam bij ons bezoek aan haar een aantal foto's te voorschijn².

Het levensverhaal van de Cohens in Renkum begint met David Cohen, geboren ca. 1811, die in 1862 een slagerij in het dorp had. Zes jaar later vertrok hij naar Zetten, waar hij weer met een slagerij begon³. Hij deed de Renkumse zaak over aan zijn schoonzoon Salomon Isaak Sternfeld, geb. 1842 te Brummen en overleden op 1 juli 1932 te Doesburg op 89-jarige leeftijd⁴. Hij was voor de eerste maal gehuwd met Dina (Dientje Cohen), de derde dochter van David. Het verhaal gaat dat David Cohen niet met zijn drie zoons (Jacob, Salomon en Jozeph) overweg kon. Salomon, geboren in Renkum op 27 november 1848, trouwde in 1880 te Voorst met Sara (Saartje) de Vries, geboren te Voorst in 1853. Interessant is het dat haar oudere zus Betje (geb. Voorst 20 augustus 1850) in 1873 in het huwelijk trad met Jozeph Sternfeld, een broer van de eerder genoemde Salomon Isaak⁵! De

familieoverlevering vertelt dat Salomon Cohen ook iets in de veehandel deed en van Voorst met koeien naar de markt in Arnhem liep. Bij Sonja is nog een erg vergeelde foto, waarop je twee achtersten van koeien ziet met een tevreden kijkende Salomon met zijn pet op. In Renkum was hij zuivelhandelaar met een winkel annex huis in de Achterdorpstraat, hoek Kerkstraat. Het pand bestaat nog en herbergt nu een snackbar. Het pand werd in 1910 door Scherrenburg gebouwd. Het huis en de winkel waren overwegend lichtgroen geschilderd. De huiskamer bezat een stookplaats en een bedstee, waarin Sonja sliep wanneer ze bij haar grootouders logeerde. Er was, voor het hele huis één kraan in de keuken. Het toilet bestond uit een ouderwetse plee. Achter het huis was een grote binnenplaats met een beerput. Er stond een flinke schuur, waarin de kazen lagen te rijpen.

Salomon Cohen was een gemoedelijk man die met iedereen goede vrienden was. Met een handwagentje (nog te zien in Beekhuizens boek op blz. 58) of met een hengselmand bracht hij de bestellingen rond.

Salomon en Saartje hadden vijf kinderen⁶. De oudste was Samuel of Sam, geboren in 1878. Beekhuizen zegt dat hij de jongste was, hetgeen niet correct is. Sam overleed in 1917 aan longontsteking. Hij was nog geen 39 jaar geworden en ongehuwd. Zijn moeder zal zeker veel verdriet van zijn dood gehad hebben. Zij kreeg nog drie dochters: Roosje, Esther en Betje, geboren in respectievelijk 1881, 1884 en 1887.

Salomon Cohen en Saartje de Vries

Het vijfde kind en de jongste zoon was Meijer, geboren in 1888. Hij trouwde in 1920 met Suzanna Gezina Cohen (geen familie) uit Arnhem. Sonja met wie de auteur in 1995 in contact kwam was hun enige kind. Zij zag in 1923 aldaar het levenslicht. Meijer had aanvankelijk in Renkum een manufacturenhandel. Later zette hij de zaak in Arnhem voort. Het ging hem echter niet voor de wind (crisisjaren). In 1937 moest hij zijn huis in de Rijnstraat in Arnhem, vlakbij de gedempte haven, verkopen. Er werd toen een huis gehuurd vlakbij het viaduct bij de KEMA aan de Utrechtseweg.

In 1942 toen Meijer en zijn vrouw zich naar Westerbork moesten begeven, woonden zij tegenover het Gemeentemuseum. Zij kwamen in 1943 om in Auschwitz. Sonja werkte in deze periode als secretaresse bij advocaat Mr. M.J. Wolf, hoofdvertegenwoordiger van de Joodse Raad voor de provincie Gelderland. Zij overleefde de oorlog dankzij onderduikperiode in Eindhoven en Lieshout. Zij leerde haar man tijdens deze onderduiking kennen.

Op 26 december 1933 overleed Salomon, hij was 85 jaar geworden. In 1930 vierde hij nog met Saartje en de kinderen het 50-jarige huwelijksfeest. Er is nog een foto waarop het gouden echtpaar te zien is, omringd door veel bloemen. Zo moest Saartje enkele jaren na dit mooie feest afscheid nemen van Salomon. Een gelukkige omstandigheid voor de moeder was, dat de dochters Esther en Betje nog thuis waren. Betje hielp de klanten in de

winkel. Zij nam tevens de taak van haar vader over, om bestellingen weg te brengen. De fiets met het rieten mandje stond in de winkel. Esther hielp moeder Saartje in het huishouden.

Betje Cohen

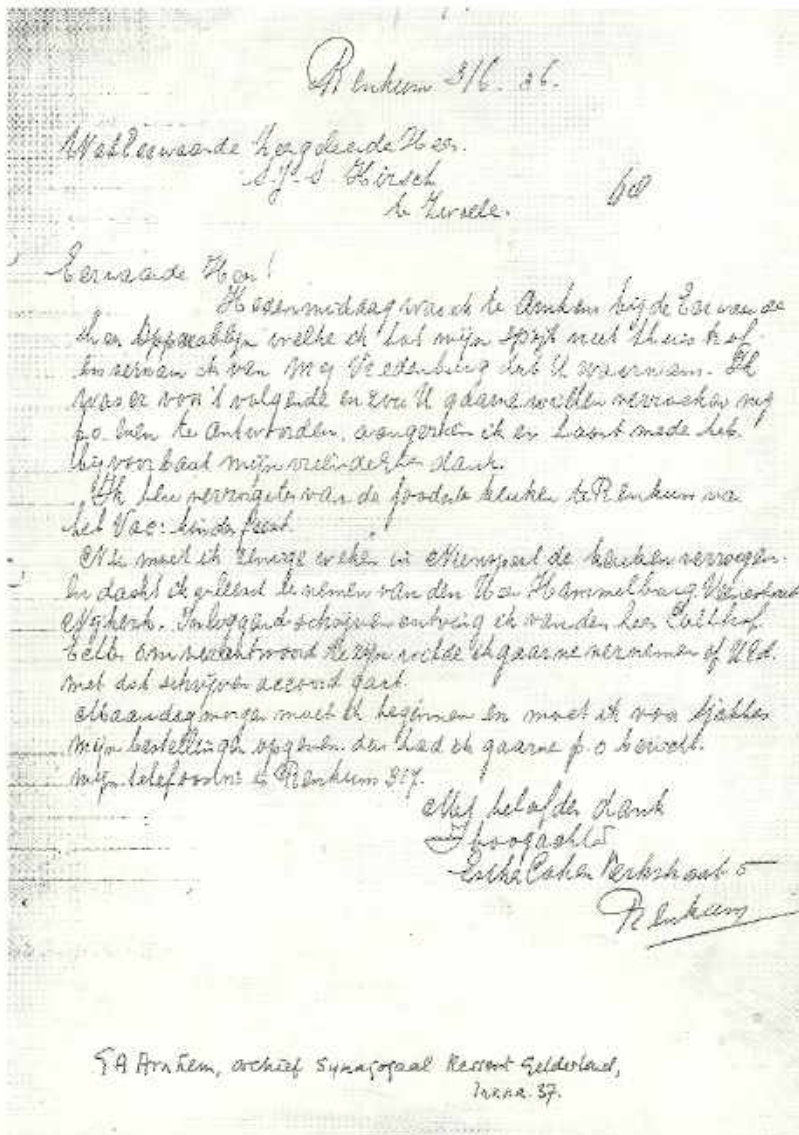
Saartje liep heel slecht, omdat zij in het verleden gevallen was, met een gebroken heup als gevolg. Zij was al klein van stuk en had een hoge rug. Esther verdiende bij door koosjer eten te koken voor de joodse kinderen uit Amsterdam, die in het tehuis 'Vakantie Kinder Feest' (VKF) logeerden. Het VKF stond aan de Hartenseweg in Renkum. Nu staat er het restaurant Campman. Ze kookten drie maal in de week in een 'Hans en Grietje' huisje naast het VKF⁷.

Ook kookte ze koosjer in Nunspeet. Er is nog een brief uit 1936 van Esther bewaard, gericht aan opperrabbijn Hirsch te Zwolle, om informatie in te winnen over de joodse

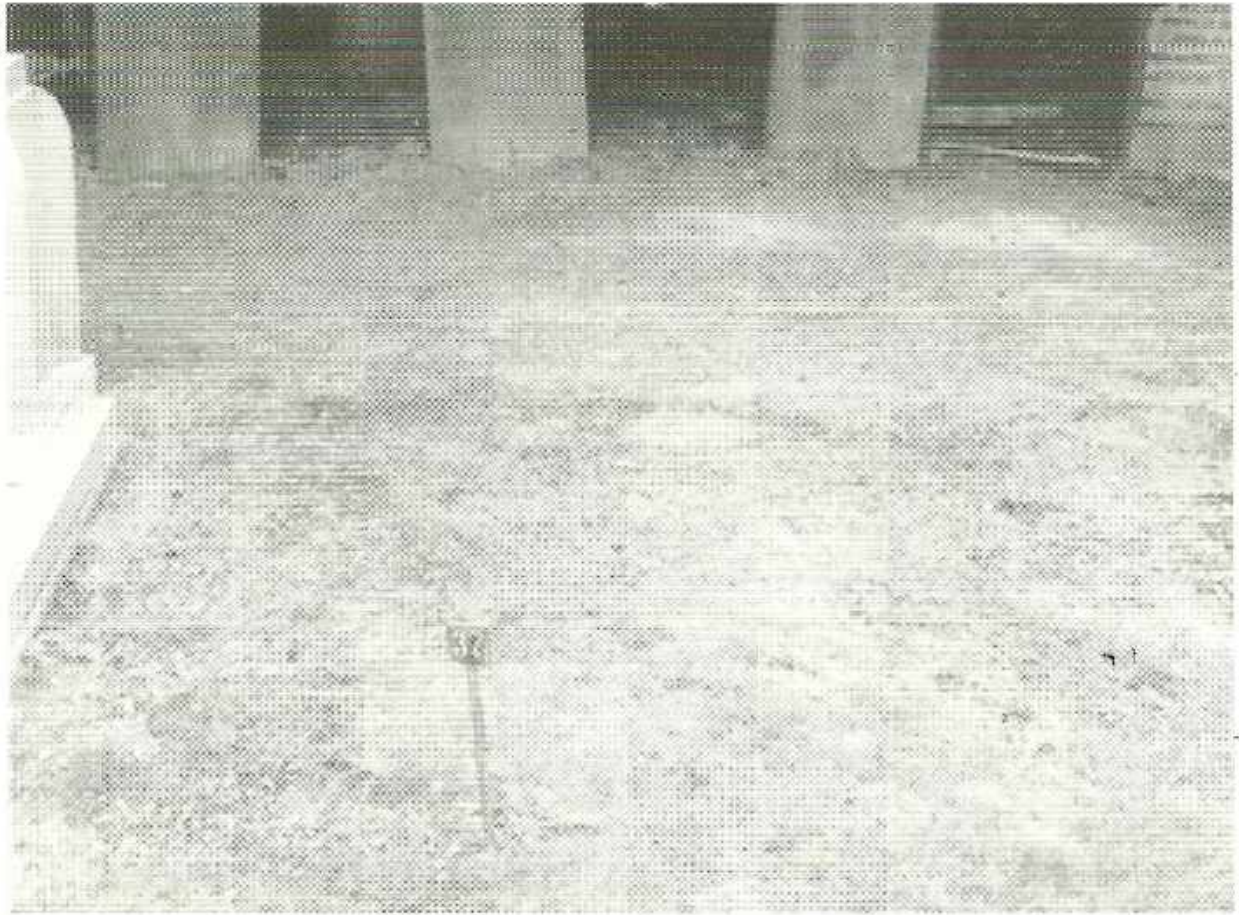
slager Hammelburg bij Nijkerk⁸.

De meidagen van 1940 lieten in Renkum verwoestende sporen achter. De winkel van Cohen ontkwam er ook niet aan. Esther en Betje verhuisden met moeder noodgedwongen naar Arnhem waar Meijer, zoon en broer, immers woonden. Zij vluchtten, terwijl zij de handkar duwden waarop hun moeder zat. Toen Meijer hen aan zag komen, hilde hij. Zijn vrouw nam haar schoonmoeder, die zij niet mocht (waarom is niet bekend), toch liefdevol op, evenals de beide zusters. Saartje Cohen kreeg er longontsteking en overleed op 12 december 1941 in het ziekenhuis in Arnhem. Zij werd in Wageningen begraven⁹.

Na het vertrek van Meijer en zijn vrouw naar Westerbork wisten Esther en Betje niet wat ze moesten doen. Betje was nog enige tijd huishoudster, vermoedelijk bij de familie Sternfeld in de Groen van Prinstererstraat te Arnhem. In de Gelderse hoofdstad kenden ze nauwelijks mensen. Ze moeten wel ergens ondergedoken zijn geweest, maar onbekend is bij wie. Op het onderduikadres werd men bang en vroeg de zusters om weg te gaan; dat deden ze. In de nacht hebben ze bij een paar bekenden aangebeld met de vraag om onderdak¹⁰. Iedereen weigerde. Toen zijn ze naar de Rijn gegaan en hebben zich verdrinken. Later, op 20 april 1943, spoelden hun lichamen bij het Opheusdensedeeveer aan. Ze hadden zich met een lint aan elkaar vastgebonden. Een hartverscheurend drama. Het dagrapport van de Wageningse politie maakte er melding van. Ook een kennis

Brief van Esther Cohen aan de Opperrabbijn Hirsch te Zwolle

Graven zonder stenen: Betje en Esther Cohen, Renkum (Foto: T.J.H. Dillissen, Wageningen Oktober 2002)

van me, die op de pont stond, heeft hun lichamen 's avonds rond zes uur gezien. De zusjes werden naar de joodse begraafplaats in Wageningen gebracht. Uit de aanwezige

persoonsbewijzen bleek wie ze waren. Hun graven hebben geen stenen, alleen paaltjes met de nummers 36 en 37¹¹.

Noten:

1. Grafregister Nieuwe Israëlitische begraafplaats te Wageningen, 1913-heden. Samengesteld door S. Rauws, Wageningen, 1973. S. Rauws maakte onder andere gebruik van het grafregister van de joodse gemeente. De familie Cohen, Renkum, graven 4, 5, 24, 25, 36 en 37.
- 2a. Gesprekken en correspondentie 10 augustus en 23 september 1995 met Sonja H. Berreklouw-Cohen, Amsterdam.
- 2b. Brief van Sonja aan de familie Janssens met correcties en aanvullingen op het hoofdstuk van Wes Beekhuizen.
3. Zie artikel: De familie Cohen in Zetten.
4. Hans Kooger. Het Oude Volk. Kroniek van joods leven in de Achterhoek, Liemers en het Grensgebied. Doetinchem, 2001, blz. 292. Foto van de grafsteen van Salomon Sternfeld op de joodse begraafplaats in Doetinchem. Sternfeld woonde in Doesburg, waar hij overleed. Hij werd er ook begraven. De begraafplaats aldaar werd in 1962 geruimd en de graven werden naar Doetinchem overgebracht.
5. Hans Kooger. Joods leven in Bronkhorst, Steenderen, Brummen. Zutphen, 1978, blz. 68-70. Genealogie Sternfeld.
6. Zie voor verdere inhoud van het verhaal 2a en 2b.
7. "Belangstelling voor kindervakantiehuis liep steeds meer terug. De kinderen waren erg verwend de laatste tijd". Veluwe Post, woensdag 10 april 1991.
8. GAA. Archief Synagogaal Ressort Gelderland, inv. nr. 37. Brief van E. Cohen aan S.J.S. Hirsch, Zwolle, d.d. 3 juni 1936.
9. Joodse begraafplaats, Oude Diedenweg. Graf nr. 25. Zonder steen.
10. Ds. J.M. Snoek. De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945. Kampen, 1990, blz. 143.
11. GAW. Dagrapport Politie Wageningen 20 april 1943.

Joods Rhenen na de opheffing in 1916

De historie van de Rhenense joden staat uitvoerig beschreven in het boek "Joods Rhenen"¹. Deze uitgave beslaat de periode 1634-1916. De ondertitel "Verdwenen maar niet vergeten", spreekt voor zich. De auteur staat uitvoerig stil bij de opheffing van de kleine kille. Deze opheffing was noodzakelijk vanwege het geringe ledental. In 1916 gebeurde het uiteindelijk. Gekozen werd voor aansluiting bij de joodse gemeente Wageningen. De meeste contacten hadden de joden van Rhenen met die van Wageningen. Vanaf het begin van de 18de eeuw begroef joods Rhenen haar doden reeds in Wageningen. Uit onder andere de verkoop van de synagoge in de Grutterstraat, die pas in 1982 werd afgebroken, werd een fonds gevormd om in de toekomst in Rhenen mogelijk weer een sjoel te kunnen bouwen. De rente van dit fonds kwam ten goede aan de kille Wageningen. Bij de verkoop was de joodse gemeente Wageningen vertegenwoordigd door Izaak Barend van de Waal en Abraham Glasbeek, beiden zonder beroep en wonende te Wageningen².

De joodse gemeente Rhenen, omstreeks 1913 omvattende Rhenen, Amerongen, Doorn en Leersum, telde tweeëntwintig leden, te weten twaalf mannen en negen vrouwen in Rhenen en één Portugese joodse vrouw, die in Doorn woonachtig was³.

Koopman van Slager David Frank (in het midden), ca. 1910 (uit: 'Achter Berg en Rijn' door H.P. Deys, 1981 blz 123, foto 356)

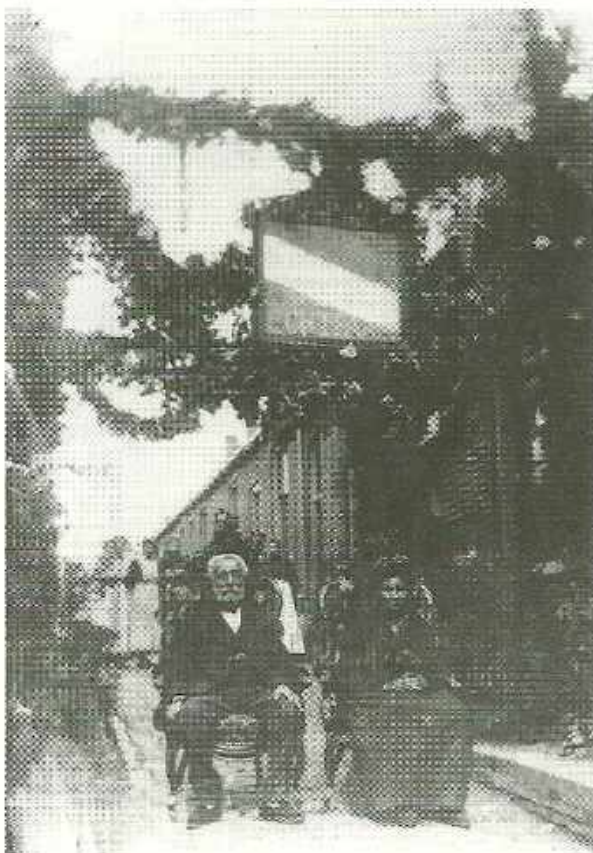
De volgende families woonden er in die jaren:

Koopman David Frank

David Frank, geboren op 14 februari 1856 te Leeuwen in de gemeente Wamel, huwde op 20 mei 1897 in Goor met Aaltje Muller uit

Diepenheim geboren in 1873. Zij was een dochter van koopman Asser Liefman Muller en Frederika Serphos. Het echtpaar had één dochter, Di(e)na Frederika, die in 1898 in Rhenen op de wereld kwam. In Rhenen woonde de familie onder andere in de Heerenstraat A 27. David overleed aldaar in 1924 en vond zijn laatste rustplaats op de begraafplaats van de Franks op de Domineesberg bij de huidige Korenbloemstraat⁴. Na het overlijden van haar man vertrok Aaltje Muller naar Apeldoorn; waarschijnlijk ging haar dochter Dina mee. Deze trad in het huwelijk met Jacob Gosschalk uit Wijhe, geboren in 1885. Beiden werden vanuit Apeldoorn gedeporteerd. Zij kwamen om in Auschwitz op 12 februari 1943. Aaltje Frank-Muller vond eveneens haar einde in Auschwitz op 27 november 1942⁵.

Het echtpaar Lewijt-Swelheim

Isaac en Rachel Lewijt-Swelheim, 60 jaar getrouwd in 1917 (uit: 'Achter Berg en Rijn' blz. 181, foto 539)

Isaac Moses Lewijt, was marskramer. Hij was afkomstig uit Gouda (geboren 8 mei 1830). Op 1 oktober 1857 trouwde hij met de Rhenense Rachel Swelheim, geboren op 17 februari 1834⁶. Op 1 oktober 1917 vierden zij hun 60-jarig huwelijksfeest. Zij woonden toen in de Waalbuurt-noordzijde aan de rand van de binnenstad. Rachel overleed, 87 jaar oud op 11 april 1921. Zij ligt begraven op de joodse begraafplaats, Oude Diedenweg, te Wageningen. Isaac Moses was 94 jaar oud, toen hij op 8 juli 1924 voorgoed zijn ogen sloot. Zijn graf is ook in Wageningen te vinden⁷. Op beide graven staat een grafsteen.

Isaac en Rachel kregen negen kinderen, waarvan er twee vroeg overleden. De zoons Tobias, Top genoemd, (geboren 1858) en Moses (geboren 1863) verlieten Rhenen na het overlijden van hun ouders. Tobias, die koopman en sigarenmaker was, trok naar Arnhem. Hij overleefde de holocaust niet. In Auschwitz kwam hij op 3 december 1942 om⁸. Hun vier dochters waren: Sophia; Betje; Rosette en Judie. Het graf van Betje bevindt zich in Wageningen. Zij overleed, 62 jaar oud, op 27 november 1922 in haar geboorteplaats Rhenen. De tekst op de steen vermeldt, dat ze 40 jaar bij de familie E.B. van der Waal in Dordrecht in betrekking is geweest⁹. Over Judie (= Judith), geboren 1873 Rhenen¹⁰, schreef haar kleindochter, Fia Polak, in haar boek "Oorlogsverslag van een zestienjarig joods meisje", met veel liefde. Judie was haar grootmoeder, die in Amsterdam Grietje heette (zie kader).

De familie Van Klaveren

Begin januari 1906 verhuisde het gezin Van Klaveren, bestaande uit vader, moeder en twee zoontjes, van Schoonhoven naar Rhenen. Het gezin woonde aanvankelijk op de Doelenwal en Kerkplein 10, in de volksmond "Achter de toren". Joseph van Klaveren stond te boek als koopman annex veehandelaar. Hij was sedert 4 februari 1902 gehuwd met Magdalena Haas uit Almelo

Judith-Grietje Lewijt

Zij was het achtste kind en vierde dochter van het echtpaar Lewijt-Swelheim. Zij werd op 25 juni 1873 in Rhenen geboren. Zij kreeg de voornamen van Judie (= Judith) Isaac. Deze tweede naam droegen alle kinderen en betekende gewoon: dochter of zoon van Isaac.

Judith leerde vroeg op eigen benen staan. Reeds op 16-jarige leeftijd verliet zij Rhenen en ging naar Elburg, later naar Amsterdam, Oss en weer naar Amsterdam.

Als jong meisje kwam ze terecht bij de familie Goudsmit. Eén van hen was de oprichter van "De Bijenkorf". Zij diende er als keukenmeisje. Opgegroeid in het plattelandstadje Rhenen in een arm, maar zeer fatsoenlijk en strikt orthodoxe familie, moest zij haar weg zoeken en vinden in Mokum. Zij leerde er Raphaël Polak kennen, geboren ca. 1866, en trouwde met hem op 1 juni 1898. Raphaël was een joodse oud-koloniaal. Zijn omgeving kende hem als de "Folie Generaal", die liever in het café zat, dan bij zijn gezin thuis. Hij kwam er alleen om te eten en te slapen. Grietje, zo werd Judith in Amsterdam genoemd, en Raphaël kregen veel kinderen, van wie er velen jong overleden. Vier zoons en vier dochters werden door de moeder alleen opgevoed. Grietje was een sterke vrouw, die van het kleine huis, krot was een beter woord, in de Nieuwe Kerkstraat in Amsterdam een gastvrij thuis voor iedereen wist te maken. Mensen zochten haar op voor goede raad. Van haar armoede gaf ze wat ze missen kon.

Het huis met een souterrain, waar een kosjere kippen-slachterij in gevestigd was, had twee buitentrappen. Eén om bij de voordeur te kunnen komen en één aan de achterzijde om van de veranda in een mini-truin te komen.

Bij grootmoeder Grietje was het altijd warm en gezellig. Er werd veel gelachen. Voor de kleinkinderen was er altijd plaats in de keuken om te spelen, terwijl ze haar kosjere maaltijd klaarmaakte en met hen praatte. Van haar leerde kleindochter Fia ook dat het gebod "zieken bezoeken" meer inhield, dan alleen maar langs gaan met een bloemetje. Grietje was een zeer orthodoxe vrouw, die zich hield aan de joodse spijswetten en de sjabbat in ere hield. Zij was dan ook niet blij, dat haar oudste zoon Isaac in 1916 trouwde met een vrouw uit een familie, die niet veel van de joodse religie in praktijk bracht.

Grootmoeder Grietje Polak-Lewijt met haar kinderen in de Nieuwe Kerkstraat te Amsterdam (Foto uit: Fia Polak. Oorlogverslag van een zestienjarig meisje. Amsterdam 1996 blz. 11

Isaac moest op elfjarige leeftijd hele dagen aan het werk als leerling-kleermaker. En hij was nog wel de knapste leerling van zijn klas. Bij het verlaten van de lagere school had hij een éénjarige cursus Engels cadeau gekregen. Dat was zijn enige vervolgopleiding. Het geld dat Isaac verdiende was hard nodig voor Grietjes grote gezin. Een baantje als manusje-van-alles bij het "Handelsblad", waar hij graag naar toe wilde, mocht hij niet aannemen, omdat hij dan op sjabbat moest werken. Hij was bar mitswa geworden en had daardoor religieuze verplichtingen op zich genomen. Later verhuisde het gezin naar de Valekeniersstraat, waarover haar kleindochter Fia in haar boek ook vertelt.

Het leven van Judith-Grietje Lewijt eindigde, evenals dat van haar man Raphaël Polak, in Sobibor. Isaac wilde haar meenemen om onder te duiken. Ze weigerde, omdat ze bang was bij mensen te komen, waar geen koosjer eten zou zijn. Haar kleindochter eindigt het levensverhaal van haar grootmoeder als volgt "en zo is zij, die haar hele leven iedereen terzijde stond, vrijwillig naar het Oosten gegaan. Het was de enige keer, dat ik ooit tranen in de ogen van mijn vader zag". Raphaël en Grietje Polak-Lewijt kwamen om op 30 april 1943 in Sobibor.

De informatie in dit kader zijn, met uitzondering van de genealogische gegevens, ontleend aan:

- Fia Polak. Oorlogsverslag van een zestienjarig joods meisje. Amsterdam, 1996, blz. 9-13, 15 en 49.
- Brief van 12 mei 2000 van drs. F. de Vries Robbé-Polak te Amsterdam aan de auteur.

(geboren 1 augustus 1870). In Rhenen werden nog vier kinderen geboren, onder wie een dochtertje, geboren in 1908, dat slechts enkele maanden leefde¹¹. Joseph van Klaveren overleed op 71-jarige leeftijd op 29 december 1936. Zijn rustplaats is op de joodse begraafplaats Oude Diedenweg in Wageningen¹².

Grafsteen van Jozeph van Klaveren

Twee jaar later, februari 1938, verhuisde zijn weduwe met haar zoon Benjamin (geboren Schoonhoven 1904), koopman en ongehuwd, en haar 27-jarige ongehuwde dochter Kaatje (geboren Rhenen 1911), die kantoorbediende was, naar Dennenweg 7¹³. Daar woonden ze nog in 1941 bij de beruchte aanmelding (zie: "Periode 1940-1945").

De familie Van der Horst

Hartog van der Horst (geboren Lienden 1885) trouwde in 1923 met een niet-joodse vrouw, Johanna van Soest (geboren Lienden 1895). Hartog was een zoon van Willem van der Horst en Kaatje Monnikendam. Willems Hebreeuwse naam was Benjamin. Hij was in 1841 in Rhenen geboren, maar verhuisde met zijn ouders naar Lienden. De familie was verwant aan de Wageningse Van der Horst. Hartog, die als koopman zijn brood verdiende, vestigde zich met zijn jonge gezin in augustus 1927 in de Grebbestad¹⁴ (zie: "Periode 1940-1945").

De familie De Haan

Kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog verhuisde het echtpaar De Haan-Heijmans in maart 1939 van Nijmegen naar Rhenen. Jacob de Haan (geboren Charlois-Rotterdam) schreef zich in hetzelfde jaar in de gemeente Rhenen als inwoner in en oefende op het moment van deze inschrijving geen beroep uit. Op latere leeftijd, hij was ca. 53 jaar, trouwde hij in 1928 met de joodse Henriëtte Heijmans (geboren Amsterdam 1881). Het echtpaar woonde in 1941 nog in de Kastanjelaan 12¹⁵.

Periode 1940-1945

De registratie

Het jaar 1941 begon met de Verordening 6/41 van 10 januari. Daarin werd bepaald dat "alle personen van geheel of gedeeltelijke Joodsen bloede" verplicht werden, zich te melden. Door deze registratie konden de Duitsers alle joden in kaart brengen. Voor deze registratie moest men zich melden bij het gemeentehuis. De aanmelding kostte één gulden. In Rhenen¹⁶ bleken op een inwonertal van 8416 zeven "voljoden" te wonen. Hiervan waren er vijf Nederlander: twee mannen en drie vrouwen; een Duitse jood en één "overige nationaliteit": een

vrouw. Verder waren er acht GI-joden en zes GII-joden geregistreerd. Onder GI-joden verstond men joden, die twee "volbloed" grootouders hadden¹⁷. In Rhenen waren dat twee mannen en zes vrouwen. GII-joden hadden één "volbloed" joodse grootouder: dat waren in Rhenen vier mannen en twee vrouwen. Zij waren allen Nederlanders. G staat voor gemengde huwelijken. Hun namen worden in dit verhaal niet genoemd. Van de zeven "vol-joden" waren er twee gemengd gehuwd. Deze personen waren: als eerste Hartog van der Horst, wonende Rijnstraat 8. Hij had bij zijn niet-joodse vrouw zes kinderen. Hij overleed op 20 april 1961¹⁸ in Wageningen. En als tweede Henriëtte de Haan-Heijmans. Zij overleed op 9 december 1962 in Warnsveld¹⁹. Hoe genoemde gemengd gehuwden de oorlogsjaren door gekomen zijn, is niet duidelijk. Wel kwam Hartog van der Horst in aanmerking voor plaatsing van joden in de Werkverruiming²⁰. In 1942 verzocht het Gewestelijk Arbeidsbureau de gemeente Rhenen om een lijst van mannelijke personen van 41 t/m 60 jaar, die in de zin van de Verordening 189/1940 als jood moesten worden beschouwd, op te stellen. Dit was alleen Hartog van der Horst, koopman. Bij zijn aanmelding in 1941 had hij duidelijk te kennen gegeven geen lid van een joodse gemeente te zijn of te zijn geweest²¹.

De vol-joden in 1940-1945²²

Het gezin Van Klaveren

De weduwe Magdalena van Klaveren-Haas woonde met haar twee volwassen kinderen Dennenweg 7. Eind november 1942 woonde zij er niet meer. Op haar persoonskaart staat "27 november 1942 VOW", dit betekent "Vertrokken Onbekend Waarheen". Een Rhenense vrouw was er getuige van, dat ze werd opgepakt en werd weggevoerd. Zij kwam om in Sobibor op 23 april 1943²³. Was de woning aan de Dennenweg een huurwoning? Haalde de gemeente het huis

leeg? Wie woonde er tot 1945?

Het lukte Benjamin van Klaveren niet in Rhenen of Achterberg onder te duiken. Speelden daarbij zijn handicaps een rol? Hij liep mank en had als gevolg van een ongeluk bij het voetballen een stoma. Uiteindelijk vond hij met zijn zus Kitty via het verzet een goed onderduikadres bij een katholiek gezin in Obdam (N.H.), de familie A.B. van Kampen-Bakker²⁴. Het gezinshoofd was melkhandelaar in Obdam. Later zou Benjamin vaak zeggen: "Als ik deze mensen niet had gehad". Vanaf 11 januari 1946 stond hij weer ingeschreven in Rhenen, Stationsweg 20. Zijn vorig woonadres was Obdam A 179. Hij had eigendommen bij een Rhenense familie in bewaring gegeven. Toen hij weer terug kwam en erom vroeg, was er niets meer! Na zijn terugkeer heeft hij nog in het ziekenhuis gelegen. Financiëel werd hij toen geholpen door de Stichting 1940-1945. Na de Stationsweg 20 woonde hij op een vijftal verschillende adressen in Rhenen en Achterberg en tot aan zijn vertrek in september 1971 naar Amstelveen, in de Snijdersteeg 6 te Achterberg.

Kaatje van Klaveren, geboren Rhenen 1910, leerde tijdens de mobilisatiejaren 1939-1940 Bram Dennenboom kennen, die toen als militair in Rhenen gelegerd was. Hij werd op 9 juni 1916 te Avereest geboren en officieel Abraham genoemd. Hij was koopman in huden. Zij trouwden op 27 april 1942 in de gemeente Avereest. De aanwezigheid van haar moeder wordt in de huwelijksakte niet genoemd. Kaatje noemde zich toen Kitty²⁵ en was 6 jaar ouder dan Bram. Het was een tragische huwelijksdag. De bruidegom werd namelijk op dezelfde dag opgepakt en weggevoerd²⁶. Hij werd vergast in Auschwitz op 31 januari 1943. Er zijn (nog) geen bijzonderheden bekend hoe alles is gebeurd, waar Kitty onderdook en wanneer zij hertrouwde met Siegfried Abraham Theodoor van der Wielen. Kitty overleed op 15 november 2001, vlak na haar 91ste

verjaardag, in Scheveningen²⁷. Zij ligt begraven op de joodse begraafplaats te Wassenaar.

Sally Heinz Frank

Hij woonde sinds december 1936 in Nederland. Hij kwam van Dörrmoschel (Dld.) (geboren 17 maart 1920). Zijn ouders waren Albert Frank (geboren 1881) en Henriëtte Seligmann (geboren 1887). Sally Heinz was landbouwer in opleiding voor Palestina; een zogeheten Palestina-pionier. Na op vijf verschillende plaatsen "stage" gelopen te hebben, kwam hij juli 1940 naar Rhenen. Hij²⁸ woonde Grebbedijk 91 en werkte bij landbouwer Wichards (na 1945 is de familie Wichards bij een kleine ruilverkaveling in Wageningen komen te wonen op Grebbedijk 40²⁹). Zijn ouders, met nog een zoon en een dochter, vluchtten ca. 1939 naar Nederland en woonden in Meppel³⁰. De vader was slager. Sally Heinz Frank was lid van de joodse gemeente

Wageningen geworden. M. van der Horst, de laatste secretaris-penningmeester van de kille, kende hem. Sally Heinz kon bij iemand in Opheusden onderduiken, maar hij weigerde, omdat zijn ouders in Meppel geen onderduikadres konden vinden³¹. Zijn ouders werden via het kamp Westerbork gedeporteerd en kwamen om in Auschwitz op 10 september 1943. Sally's zusje, Irma (geboren 31 augustus 1911 in Dörrmoschel) was gehuwd met Richard Wertheimer. Zij kwam om in Auschwitz op 30 november 1943³². Richard Wertheimer, geboren 10 augustus 1906 in Schwäbisch Hall, kwam op 31 maart 1944 om in Polen. Zoon en broer Jaap Frank overleefde 1940-1945. Hij vertrok naar Amerika³³. In 1942 reisde Sally Heinz naar Westerbork af, waar hij op de landbouwafdeling werkzaam was. De familie Wichards kreeg regelmatig bericht van hem. Via een adres in Rhenen ontving hij pakjes van deze familie³⁴. Sally probeerde nog onder te duiken, maar dat lukte niet. Uiteindelijk werd hij gedeporteerd naar

Boerderij Noda, Rhenense Nude nr. 50

Auschwitz. Hij³⁵ stierf er op 25 december 1943.

Marie Feingersch

Marie Feingersch werd op 21 oktober 1911 in Odessa (Rusland) geboren. Ook zij was een Palestina-pionierster en was in opleiding voor de landbouw. Zij liep stage bij de familie Sparreboom, op de boerderij "Noda", gelegen in de Rhenense Nude op nr. 50. De boerderij staat er nog.

Marie Feingersch kwam vanuit Hannover in mei 1939 naar Amsterdam. Vervolgens woonde en werkte zij vanaf 12 april 1940 in Rhenen. Op 5 juli 1941 vertrok zij naar Elden (gem. Elst), Drielschedijk³⁶, waar in huize "Voorburg" pioniers, in de leeftijd van 17 tot 19 jaar, werden geschoold voor Palestina. M. Feingersch werd daar hoofd van de keuken en huishouding. Zij vertrok 31 december 1942 naar Westerbork, waar zij in 1943 trouwde met de Amsterdammer Gerrit Klijnkramer, geboren op 7 september 1898, en omgekomen in Auschwitz op 28 februari 1945. Marie Feingersch kwam ook op 28 februari 1945 in Midden-Europa om. Haar zusje Fanny, die in Gouda een opleiding kreeg, was haar op 6 maart 1944 in Auschwitz voorgegaan³⁷ in de dood.

Edo de Klerk

Hoewel hij niet in Rhenen woonde maar er wel werkte, was Edo de Klerk, geboren te Amsterdam op 9 mei 1918, één van de opzichters van het Bouwbureau, in 1940 in het leven geroepen ten behoeve van de herbouw van Rhenen. Hij werd, vermoedelijk door verraad, opgepakt³⁸ en kwam om in Sobibor.

Onderduikers in Rhenen

Begin 1945 werd mevrouw S.M. Veldhoven-Van de Berg, in haar boerderij, opgepakt wegens het verbergen van joden. Zij woonde

met haar man, zoon en dochter aan de Achterbergsestraatweg. Via Amsterdam werd zij gedeporteerd naar Ravensbruck. Haar man en twee kinderen zijn doorgestaan met het helpen van onderduikers³⁹.

In Achterberg⁴⁰ waren in de gastvrije pastorie van de familie Van Viegen ondergedoken: de joodse makelaar Felix Tal uit Amsterdam en zijn vrouw. Tal had het nogal moeilijk met binnen zitten en was vaak tussen de korenvelden te vinden, waar hij aan het schilderen was. Mevrouw Tal sleet de dagen op de zolderkamer, waar zij de tora, de eerste vijf boeken van de Bijbel, bestudeerde. Daar zij geen exemplaar met Hebreeuwse tekst had, gebruikte zij de in gotische letters gedrukte kanselbijbel. Toen het in Achterberg gevaarlijk begon te worden, vooral voor Felix Tal, werden zij met medewerking van het verzet naar een onderduikadres aan het IJsselmeer gebracht. Zij overleefden de oorlog. Hun enige zoon bleek echter te zijn omgekomen. Felix en zijn vrouw waren zeer gesloten over hetgeen ze hadden meegemaakt. Mevrouw Tal overleed, énénzeventig jaar oud, in Israël. Felix Tal was drieëntachtig jaar toen hij in 1983 in Amsterdam overleed. De familie Van Viegen had, tot in de jaren zeventig, met hen contact gehouden. De dochter, Flory, overleefde de oorlog; zij was onder andere ondergedoken in Haren (Gr.). Zij is getrouwd en woont in Israël. In de geraadpleegde literatuur over de jaren 1940-1945 in Rhenen, is niet meer te vinden over ondergedoken joden in Rhenen en Achterberg, dan wij hier vermelden.

Na 1945

Hartog van der Horst en Henriëtte de Haan-Heijmans woonden toen nog steeds in Rhenen. Uit de onderduik keerden terug: Kaatje en Benjamin van Klaveren. Bij de volkstelling in 1947 telde Rhenen vier joodse inwoners, dat waren zij!

Noten:

1. Willem H. Strous. Joods Rhenen 1634-1916. Verdwenen maar niet vergeten. Rhenen, 2000, 95 blz.
2. Zie noot 1, blz. 55-56.
3. Jaarboek van 5674 (1913-1914). Centrale Organisatie voor religieuze en morele verheffing der Joden in Nederland. Amsterdam, 1913, blz. 167-168.
4. Zie noot 1, blz. 81-82. Bevolkingsregister Rhenen 1890-1918.
5. S. Laansma. De Joodse Gemeente te Apeldoorn en Het Apeldoornsche Bosch. Zutphen, 1979, blz. 66 (blz. 62-72: Hoofdstuk IX. De omgekomenen).
6. Zie noot 1, blz. 88-89, Bevolkingsregister Rhenen 1890-1918.
7. Register op de graven, Nieuwe Israëlitische begraafplaats te Wageningen, 1913-heden. Samengesteld door S. Rauws, Wageningen, 1973. Graven 11 en 12. Collectie auteur. Rauws maakte onder meer gebruik van het "Grafregister van de Joodse Gemeente", sinds 1987 in bezit van het secretariaat NIK, Amsterdam.
8. Nederlandsche Staatscourant 1950, Bijvoegsel nr. 234.
9. Zie noot 7.
10. OAR 2, inv. nr. 172. Bevolkingsregister 1862-1889.
11. Zie noot 1, blz. 86-87.
12. Zie noot 7.
13. GAR, Persoonskaart, 2de exemplaar, van Benjamin van Klaveren.
14. Idem.
15. Idem.
16. Statistiek der bevolking van joodschen bloede in Nederland 's-Gravenhage, 1942, blz. 10.
17. Abel H. Herzberg. Kroniek der Jodenvervolgung 1940-1945; 3de druk, Amsterdam, 1978. Blz 50. Oorspronkelijk stond er B=Bastaard, later werd dit veranderd in G=Gemengd, maar dan vanaf de grootouders; niet zoals bij Hartog van der Horst en Henriëtte de Haan-Heijman.
18. GAR, Persoonskaart Hartog van der Horst.
19. GAR, Persoonskaart Henriëtte de Haan-Heijmans.
20. H.P. Deijs e.a., Rhenen; bedreigd, bezet, bevrijd 1940-1945. Rhenen, 1995, blz. 83.
21. GAR, inv. nr. 93. Dossier Joden 1940-1945.
22. De gegevens voor dit gedeelte zijn voornamelijk ontleend aan de persoonskaarten en aan het Dossier Joden 1940-1945. Zie noot 21.
23. In Memoriam. Den Haag, 1995, blz. 381.
24. De oorlog maakt alles anders. Herinneringen aan de jaren 1940-1945 in Obdam, Hensbroek en Wogmeer, Obdam, 1994.
25. De Joodse Gemeenschap van Avereest; een terugblik op het Joodse leven in de gemeente Avereest, voor, tijdens en na de tweede Wereldoorlog; samengesteld door Peter Makaske. Dedemsvaart, 1991: blz. 29-30; blz. 183, geboorteakte van Kaatje van Klaveren; blz. 184, huwelijksakte Kaatje van Klaveren.
26. Mededelingen van J. van Klaveren, neef van Kaatje van Klaveren. Hoofddorp, 25 maart 2002.
27. Overlijdensadvertentie NIW 23 november 2001 (8 kislew 5762).
28. GAR, Persoonskaart van Sally Heinz Frank.
29. Telefonische informatie 22 en 23 november 1984 van mevr. Drost-Wichards. S.H. Frank was in de leer als landbouwer bij haar ouders aan de Grebbedijk.
- 30a. S.C. Derksen. Opkomst en ondergang van een toonaangevende joodse gemeente. 250 jaar joods leven in Meppel. Meppel, 1988, blz. 342.
- 30b. E-mail 8 januari 2002 van T.J. Rinsema te Meppel, aan Burgerzaken Wageningen. T.J. Rinsema is bezig met een publicatie over de deportatie van joden uit Meppel (2002).
31. Zie noot 29.
32. Zie noot 30a.
33. Zie noot 30a, blz. 340.
34. Zie noot 29.
35. In Memoriam. Den Haag, 1955, blz. 211.
36. GAR, Persoonskaart Marie Feingersch.
37. Frans van der Straaten. "Om nooit te vergeten". Herinneringen en belevenissen aan/van Palestina-Pioniers in Nederland gedurende de oorlogsjaren 1939-1940. Mijnsheerenland. Eigen uitgave. Zonder jaartal, ca. 2000, blz. 153 e.v., Elden 180 e.v., blz. 189, blz. 195 en 212. Met dank aan de heer G.C. Elzenga, secretaris van de Historische Kring Elden, die kopieën van betreffende bladzijden toezond (12 juni 2001).
38. Zie noot 20, blz. 48 en 84.
39. Zie noot 20, blz. 84.
40. C. van Viegen Jr., Van Geslacht tot Geslacht. Hervormd Achterberg en het levenswerk van Coenraad van Viegen v.d.m (Verbi Divini Minister, wil zeggen: Dienaar van het Woord Gods) Achterberg, Van Eck 1988, blz. 82-85.
41. Brief van mevr. F. Asscher-Tal, Israël, van 26 augustus 2002.

De familie Cohen in Zetten

Op 7 mei 1868 opende David Cohen uit Renkum een "vleeschouwersaffaire" in Zetten, tot voor kort behorende tot de gemeente Valburg, nu deel uitmakend van de gemeente Over-Betuwe. Cohen plaatste hiervoor een uitgebreide advertentie¹ in de Wageningsche Courant van 7 mei 1868 (zie afb.).

D. COHEN,

berigt dat hij zijne VLEESCHHOUWERSAFFAIRE den 7 Mei a. s. zal openen te SETTEN. Door een prompte en civiele bediening, hoopt hij de begunstiging der inwoners van SETTEN en der omliggende gemeenten; ruimschoots te mogen genieten.

RENKUM, 30 April 1868.

Advertentie Wageningsche Courant donderdag 7 mei 1868

Zijn slagerij in de Renkumse Dorpsstraat bestond net zes jaar (sinds 1862). Hij verkocht de zaak aan zijn schoonzoon Salomon Isaak Sternfeld uit Brummen². Deze was gehuwd met Davids dochter, Dina of Dientje, geboren 21 juni 1838 te Renkum en aldaar overleden. Zij was z'n eerste vrouw.

David Cohen, zoon van Samuel (Sjemoeel), werd op 14 december 1810 in Renkum geboren³. Hij trouwde⁴ in Valburg op 3 februari 1835 met Roosje Sternfeld (Sterneveld of Steinfeld), geboren ca. 1807 in Brummen. De bruid was al hoog zwanger. Op 7 april 1835 werd namelijk een zoon geboren⁵, die de naam Jacob kreeg. In de geboorteakte staat vermeld, dat dit kind

wellicht niet van David zou zijn. David en Roosje woonden op F. 437 in Zetten. Zijn beroep was schutter van het derde Bataljon van de Gelderse Schutterij. Er werden na Jacob nog vijf kinderen geboren: Heintje (1836), Dientje (1838), Sara (1840), Jozef (1844), Salomon (1848)⁶. Bij de geboorteangiften van de hier genoemde kinderen was David slager/vleeshouwer in Renkum. Hij werkte toen nog niet zelfstandig.

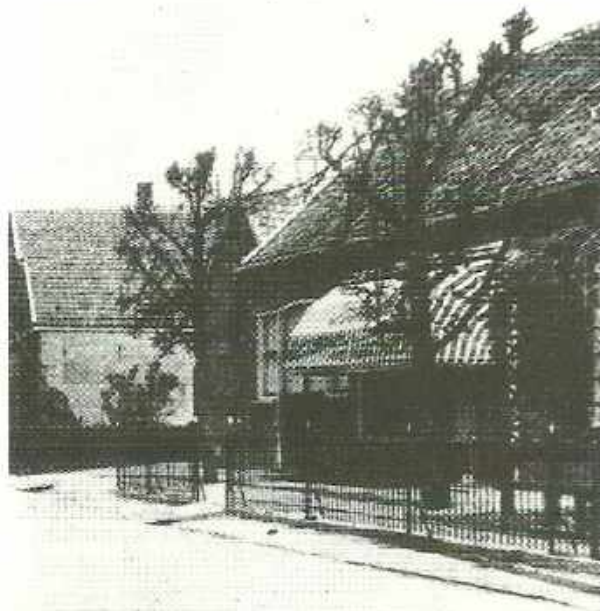
In Renkum ging het verhaal, dat hij niet met z'n drie zoons kon opschieten. Zijn eerder genoemde schoonzoon, Salomon Isaak Sternfeld, die de slagerij had overgenomen, moest tante zeggen tegen Roosje, de vrouw van David. Salomon werd in Renkum Sam of de oude Ster genoemd⁷.

Een oudere broer van David Cohen, Joseph (geboren omstreeks 1808), was in Andelst en Zetten afwisselend slager, winkelier en tapper. Heeft David van hem in 1868 de slagerszaak gekocht? Zeker is, dat Jacob, de eerste zoon en het vijfde kind van Joseph en z'n tweede vrouw Sara Blomhof, slager was. Hij was op 26 augustus 1848 in Zetten geboren. Ook hij trouwde met een Blomhof en wel met Jenette. In Valburg waar zij woonden, zag op 13 juni 1882 een zoon het levenslicht⁸. Bij zijn besnijdenis kreeg hij de naam Jozef.

Jenette Cohen-Blomhof overleed op 8 februari 1897 in Zetten. Zij ligt begraven op de joodse begraafplaats in de Veerstraat te Wageningen. De Hebreeuwse tekst op de

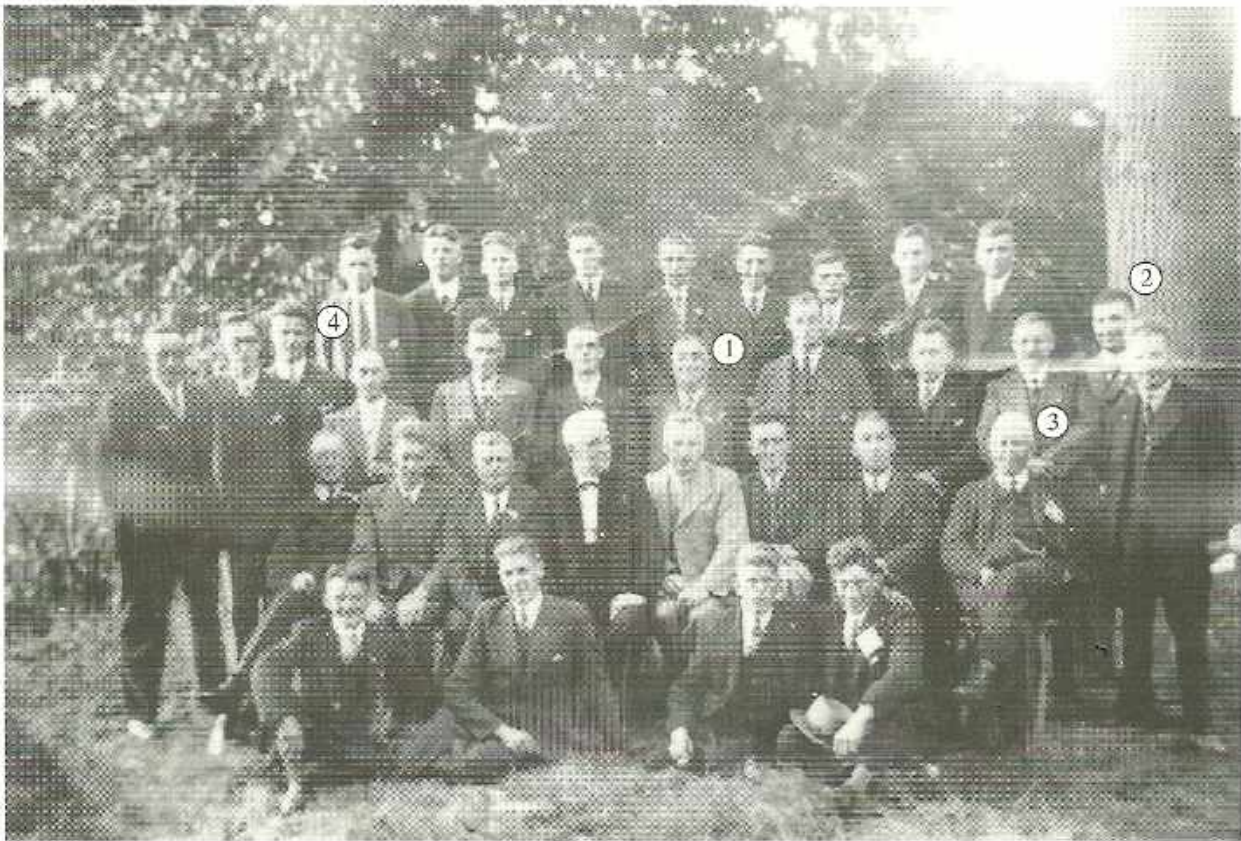

Vader en zoon Cohen (links) met collega's met de versierde paaskoeien voor de slagerij
(Collectie Mw. C. de Hartog, Zetten)

Slagerij Cohen, Zetten (Collectie Mw E. de Hartog, Zetten)

grafsteen⁹ zegt ons, wie ze was. "Hier rust de vrouw, mevrouw Sjeine bat (= dochter) van de geëerde Ja'akov (Jacob), vrouw van de geëerde Jacob ha Cohen (Jacob de Cohen), die overleed op maandag 6 adar (schrikkeljaar) en werd begraven op woensdag de 8ste 5657". Jozef, die enig kind bleef, koos ook het slagersvak. Hij trouwde 13 november 1910 te Renkum met zijn nichtje Roosje, die op 24 november 1881 in Arnhem¹⁰ ter wereld kwam en opgroeide in Renkum. Zij was een dochter van Salomon Cohen en Saartje de Vries. Salomon, één van de zoons van David, was in Renkum een bekende zuivelhandelaar (zie: hoofdstuk V "De familie Cohen in Renkum"). Jozef, binnen de familie oom Joop genoemd, en Roosje kregen twee kinderen; Jacob, die op 21 januari 1911 in Zetten geboren werd¹¹. In juni 1924 kregen zij een doodgeboren kindje¹², dat op de joodse begraafplaats, Oude Diedenweg te Wageningen begraven werd. Jozef Cohen had een druk beklante slagerij in de Hoogstraat¹³. Hij werd later bijgestaan

Zettens Mannenkoor. 1. Jozef Cohen 2. Jacques Cohen 3. Vader Bernard Evers en 4. zijn zoon Hans, boezemvriend van Jacques

door zijn zoon Jacob, die zich Jacques liet noemen. Samen verhandelden ze ook vee. Met Pasen liepen de Cohens met andere slaggers in Zetten met versierde paaskoeien door de straten (zie afb.). Voor de Betuwse klanten slachtten zij ook varkens. Voor het ritueel slachten kwam de sjouchet uit Arnhem. Beiden waren trouwe leden van het Zettens mannenkoor (zie afb.). Lid van het koor was ook Hans Evers, een zeer trouwe vriend van Jacques. Hans' vader was eveneens lid. De beide vaders zongen de tweede baspartij en waren stemvast. De zonen namen hun tonen over¹⁴. Zij waren ook zeer actief in het dorpsgebeuren.

Natuurlijk gingen ze geregeld naar Renkum voor een bezoek aan schoonvader en schoonmoeder, die immers ook oom en tante van Jozef waren. Aanvankelijk gebeurde dat per fiets, maar Jozef Cohen reed al spoedig in een Fordje, dat hem voor het bedrijf goed van

pas kwam. Ook na het overlijden van de oude Cohen in 1933 bleven zij Saartje Cohen en haar dochters, Betje en Esther, bezoeken. Jozef Cohen legde graag een kaartje en als hij op bezoek in Renkum bij de familie was, ging hij ook naar een Renkumse familie waar men begonnen was met bridgen, dat toen in opkomst was. De bekende Renkummer Wes Beekhuizen fungeerde geregeld als vierde man, zodat hij weldra ook voor een bridgepartij in Zetten uitgenodigd werd. Soms nam Beekhuizen enkele vrienden mee. De Cohens in Zetten waren bijzonder hartelijk en zeer gastvrij. Na afloop van zo'n spel moesten de spelers een sigaar meenemen voor onderweg. Zoon Jacques moest de jongens een stuk worst meegeven. Uit de ijskast werd van een grote leverworst een flink stuk afgesneden. De leverworst van de Cohens was vanwege de kwaliteit tot ver in de omgeving van Zetten beroemd. Wes Beekhuizen vroeg zich verwonderd af wat leverworst in een joodse

Jacques Cohen als kleuter (Collectie auteur)

slagerij deed. Mochten ze wel het vlees van het varken verkopen en verwerken, maar niet zelf eten?

Bij de kille Wageningen

Pas vanaf 1913 behoorden de joodse inwoners van de gemeente Valburg tot de kille Wageningen. Zij hadden het bestuur van

de Permanente Commissie van het NIK hierom gevraagd¹⁵. Jozef Cohen werd zelfs, na het overlijden van L. van Thijn in 1931, lid van het bestuur van de kille en tevens voorzitter! Toen werden er nog slechts diensten in de synagoge in Wageningen op Nieuwjaar en Grote Verzoendag gehouden¹⁶. De Cohens leefden niet volledig volgens de joodse tradities. Het was vooral Roosje Cohen, die nog aan verschillende tradities vasthield. Zo werd de sjabbatavond nog gevierd. Bedoeld is hier de avond vóór de zaterdag, de vrijdagavond. Hans Evers, Jacques' vriend, was daarbij geregeld aanwezig. Op zaterdag zelf was de winkel open. Dankzij z'n moeder kreeg Jacques een joodse opvoeding. In Zetten ging hij naar de kleuterschool van juffrouw Mertz. Daar in Zetten alleen een Christelijke school was, ging Jacques waarschijnlijk naar de openbare school in Nijmegen. Jacques reisde dus met de trein vanuit Zetten naar de Keizer Karelstad¹⁷. Hij werd zeker bar mitswa. Ondanks alle zorgen van zijn moeder wilde Jacques later niet veel meer van het orthodoxe jodendom weten.

1940-1945

De 59ste verjaardag van Roosje Cohen-Cohen op 24 november 1941 was al overschaduwde door de verplichte aanmelding, op last van de bezetter, op 10 januari 1941. De kosten van registratie, die zij zelf moesten betalen, bedroegen één gulden per persoon, waarvan de gemeente twee kwartjes mocht houden. Er werd een J in het persoonsbewijs gestempeld.

Voor de Zettenaren, klanten en kennissen, was het wellicht een extra reden om op de verjaardag te komen om Roosje en de familie in de bloemen te zetten¹⁸. Kort daarna werd Jozef ernstig ziek en werd naar een ziekenhuis in Arnhem gebracht. Hij overleed¹⁹ er op 2 februari 1942. De begrafenis vond plaats op

de joodse begraafplaats aan de Oude Dienenweg te Wageningen. "Het winterde zo bar dat de wegen vrijwel onbegaanbaar waren door sneeuw, ijzel en gladheid" herinnerde Wes Beekhuizen zich. Met een groepje Renkummers is hij te voet naar Wageningen gegaan om de begrafenis bij te wonen²⁰.

Roosje Cohen en haar zoon Jacques konden na dit grote verlies nog maar kort in hun huis blijven wonen. Het optreden ten opzichte van de joden door de Duitse bezetter werd steeds brutaler. Deportatie was een kwestie van tijd. Roosje en haar zoon konden gelukkig zonder veel problemen onderduiken²¹. Roosje vond een onderduikadres in Wageningen. Collega slager Elings in de Kapelstraat zorgde voor haar en nog twee onderduikers. Wanneer in Wageningen een razzia op komst was, werden de diverse onderduikers gewaar-schuwd. Roosje Cohen vertrok dan tijdelijk naar de familie Evers in Hemmen. Jacques, die in 1940 nog in militaire dienst was geweest en kort na de capitulatie voor korte tijd in Duitse krijgsgevangenschap zat, dook in 1942 bij zijn vriend Hans Evers onder. Maar het adres aan de Englaan in Hemmen was t  bekend. Hij was er door zijn jaren lange vriendschap met Hans reeds kind aan huis. De onderduik begon nogal naïef, hij werkte gewoon mee in de tuin. Toen het gevaarlijk werd, zorgde een andere vriend, Frits van Eck, de latere notaris, dat hij kon onderduiken bij Bart Grim in de Kuilsestraat in Herveld. Het huis stond midden in het veld. De familie Grim, aan wie vele onderduikers het leven hebben te danken, wist ook de hele oorlog door Jacques' onderduik geheim te houden. Bart Grim werd zelfs van sympathieën voor de Duitsers verdacht. Hans Evers wist wel, dat Jacques in de buurt zat, maar niet waar. De inmiddels overleden dochter van de familie Grim ontving jaren later nog de Yad Vashem onderscheiding²².

En Jacques? Op een avond was hij in vrouwenkleren op pad gegaan op zoek naar z'n moeder, die tijdelijk in Hemmen zat. Hij

was erg bezorgd om haar. Tijdens de evacuatie van Wageningen, begin oktober 1944, zouden Roosje Cohen en Jacques naar Nijmegen gegaan zijn. Bij terugkomst van de evacuatie bleek het huis van Hans Evers leeggeroofd te zijn. Ook de kleren van de familie Cohen waren weg. Het zilver (tafelzilver, sjabbatkandelaars) was in de tuin in Hemmen begraven. Dat was het enige dat men terugvond.

Na 1945

De Cohens overleefden de oorlog. Nadat Jacques een periode als vrijwilliger bij het regiment Stoottroepen gediend had, keerde hij terug naar Zetten. Er was geen slagerij meer. De klanten hadden andere slagers of leefden niet meer. Gelukkig bleef hij zijn humor en het vermogen om te relativeren houden. Hij leerde de vroedvrouw Nettie Dijkstra met haar dochttertje Ankie kennen. Nettie was in 1907 geboren. Haar eerste man Benedictus Boas, geboren te Breda op 17 maart 1909, was joods. Hij werd door de SD weggevoerd en kwam in december 1944 om in het concentratiekamp Birkenau²³. Zij hertrouwde met Jacques. Zij vestigden zich in Den Haag. Ankie beschouwde Jacques als haar vader; ze waren zeer op elkaar gesteld. Ankie trouwde met Lex Vega uit Ouderkerk aan de Amstel. Hun drie kinderen werden in Isra el geboren. Ankie en Lex wonen nu in Amerika.

Jacques kwam dankzij zijn vrienden in de handel. Hij werd reiziger in messen en andere artikelen van staal. Hij vertegenwoordigde een fabriek in Zweden²⁴. Nettie en Jacques kwamen geregeld de oude vrienden in Renkum en Zetten opzoeken.

Zijn moeder, Roosje Cohen-Cohen²⁴, verliet in december 1948 Zetten en vestigde zich in Arnhem, op de Sonsbeeksingel 109²⁵. Zij overleed op 2 augustus 1950, achtenzestig

jaar oud, bij haar zoon in Den Haag. Nettie had haar liefderijk verpleegd. Op de graven van zijn ouders is door Jacques, na het overlijden van z'n moeder een dubbele grafsteen geplaatst Jacques Cohen overleed op 14 oktober 1986, vijfenzeventig jaar oud. Op 17 oktober vond de crematie in Den Haag plaats. Dat was zijn wens. Zijn vrouw Nettie was door haar huwelijk in joods-orthodoxe kring terechtgekomen. Zij overleed,

vierentachtig jaar oud, op 2 juli 1991. Jacques' vriend Hans Evers, geboren 1910, was op 4 januari 1971 hertrouwd met M.A. (Gré) Vroeger. Getuige bij dit huwelijk was natuurlijk Jacques Cohen. Hans²⁶ overleed in 1992. Graven in Wageningen, foto's en vele verhalen zijn blijvende herinneringen aan de familie Cohen in Zetten.

Noten:

1. GAW, Collectie kranten.
2. Hans Kooger. Joods leven in Bronkhorst, Steenderen, Brummen. Zutphen, 1978, blz. 69.
3. Grafsteen op de oude joodse begraafplaats in de Veerstraat te Wageningen. De Hebreeuwse tekst werd in juli 2002 vertaald door mevr. N. Mayer-Hirsch, Amersfoort.
4. Zie noot 2, blz. 69.
5. Burgelijke Stand, gemeente Valburg, geboorteakte 7 april 1835, akte nr. 44. David Cohen wordt in de akte als schutter vermeld.
6. Burgelijke Stand, gemeente Renkum: geboorteakten, 26 augustus 1836, akte nr. 44; 21 juni 1838, akte nr. 47; 20 januari 1840, akte nr. 5; 23 december 1844, akte nr. 93; 28 november 1848, akte nr. 91. Wes Beekhuizen noemt in zijn boek "Groen was mijn dorp", op blz. 178 nog twee kinderen, namelijk Roosje en Zwaantje. Van hen zijn de geboortedata en geboorteplaats niet gevonden.
7. A.G. Steenbergen. De familie Cohen in Renkum, in "Echo's van zes dorpen", 2 (1998) 1, september, blz. 4-11.
8. GAV, geboorteakte 15 juni 1882, nr. 85.
9. Grafsteen op de oude joodse begraafplaats in de Veerstraat te Wageningen. De Hebreeuwse tekst werd in juli 2002 vertaald door mevr. N. Mayer-Hirsch, Amersfoort.
10. Brief gemeentesecretarie Valburg, afd. Bevolking, d.d. 3 april 1987.
11. GAV, geboorteakte 23 januari 1911, nr. 12.
12. Register joodse begraafplaats, Oude Diedenweg, graf nr. 18.
13. Wes Beekhuizen. Groen was mijn dorp. Renkum, 1973, blz. 172-187. Over de Cohens in Zetten, blz. 181-183. Veel bijzonderheden over de Cohens en de Zettenaren zijn uit dit boek gehaald. De genealogische gegevens hierin zijn niet altijd juist. Door aanvullend onderzoek zijn zoveel mogelijk correcties aangebracht.
14. Mededelingen van mevr. M.A. Evers-Vroeger, Zetten, augustus 2002.
15. Pinkas, 1992, blz. 559. Vòòr 1913 hoorden zij onder Nijmegen.
16. Adresboek voor Wageningen, 1937, blz. 25.
17. Zie noot 14.
18. Zie noot 13, blz. 183.
19. GAV, overlijdensakte 9 februari 1942, akte nr. 13.
20. Zie noot 13, blz. 183.
21. Zie noot 14.
22. De Yad Vashem onderscheiding, de onderscheiding van het Departement voor de Rechtvaardigen onder de Volkeren, is een huldeblijk van de staat Israël voor mensen, die zich in de Tweede Wereldoorlog hebben ingespannen om joden het leven te redden.
- 23a. In Memoriam, blz. 74.
- 23b. Brief van Ankie en Lex Vega, Wilmington, DE (USA) van 8 oktober 2002.
24. Brief van mevr. Sonja H. Berreklouw-Cohen, Amsterdam, aan de familie Jansens met correcties en aanvullingen op het hoofdstuk "Onze joodse families" in het boek van Wes Beekhuizen.
25. Zie noot 10.
26. Zie noot 14.

Lijst van weggevoerde en omgekomen joodse personen uit Wageningen en omgeving

“Hoewel Wageningen de Stad van de Bevrijding is, heeft men er nooit aangedacht een Gedenkteken ter herinnering aan de omgekomen Joden te Plaatsen”. Zo staat het te lezen in de folder waarmee in december 1997 de Stichting Joods Gedenkteken Wageningen e.o. zich presenteerde.

Het doel was geld bijeen te brengen voor het oprichten van een Gedachtenis-monument. Het betrof niet alleen de omgekomen joden uit Wageningen maar ook uit Ede-Bennekom, Renkum, Rhenen en Zetten. De joodse inwoners uit deze plaatsen vormden samen de joodse gemeente Wageningen.

Met B en W van de gemeente Wageningen werd contact opgenomen over onder andere de plaats van het gedenkteken. De wens van de stichting was op of nabij de plaats waar de synagoge gestaan had. In augustus 1999 verleende de gemeenteraad toestemming het gedenkteken te plaatsen op de gewenste locatie: een deel van het parkeerterrein op de Straelenstoren-bolwerk aan de Walstraat.

In november 1999 werd aan kunstenaars Yetty Elzas de opdracht gegeven haar ontwerp, de Levenspoort, in brons, te laten uitvoeren.

Op donderdag 4 mei 2000 vond onder grote belangstelling en met een indrukwekkende bijeenkomst in de Grote kerk, de onthulling plaats door burgemeester J.F. Sala en rabbijn J.S. Jacobs. Hierbij werd door hen een koker met de namen van de omgekomen joden van Wageningen, Renkum, Rhenen en Ede in het voetstuk van het monument ingebracht

“Zo zal de naam van de gestorvene niet uitgeroeid worden uit zijn broederen en uit de poort zijner woonplaats (Ruth 4:10).”

ולאיכרת שמהמת
מעם אחיו ומשער מקומו

Gemeente Renkum

Woonplaats: Doorwerth - Heveadorp

Naam:	Geboren op:	Geboren te:	Omgekomen	te:
1. Kahn, Jules dr.	12-12-1886	Moskou	23-07-1943	Sobibor
2. Feigelsohn, Feiga geh. m. J. Kahn	02-11-1884	Lucine (Rusl.)	23-07-1943	Sobibor

Woonplaats: Heelsum

Naam:	Geboren op:	Geboren te:	Omgekomen	te:
1. Salomon, Eric Franz Emil	28-04-1886	Berlijn	07-07-1944	Auschwitz
2. Schuller, Maggy (Margarete Sara) geh. m. E.F.E. Salomon	11-12-1889	Rotterdam	07-07-1944	Auschwitz
3. Salomon, Dirk Franz Emil	11-11-1920	Berlijn	28-02-1945	Midden Europa
4. Weinstein, Max	23-08-1920	Felsberg (Dld.)	31-03-1944	Auschwitz

Woonplaats: Oosterbeek

Naam:	Geboren op:	Geboren te:	Omgekomen	te:
1. Godschalk, Jakob	12-06-1878	Roden	14-05-1943	Sobibor
2. Godschalk, Johan	05-10-1872	Roden	14-05-1943	Sobibor
3. Guthertz, Leopold	25-04-1871	Kathowitz (Pl.)	28-05-1943	Sobibor
4. Graumann, Doris geh. m. L. Guthertz	07-04-1873	Poznan (Pl.)	28-05-1943	Sobibor
5. Guthertz, Susanna Felicitas geh. m. W. Dohm	01-04-1903	Dresden (Dld.)	30-09-1942	Auschwitz
6. Levie-Maas, Sara	21-11-1876	Eibergen	30-04-1943	Sobibor
7. Neu, Jenny geh. m. H. Wilmersdorfer	17-06-1876	Fürth (Dld.)	04-11-1944	Bergen-Belsen
8. Uhlmann, Fritz	24-08-1892	Neurenberg (Dld.)	15-01-1945	Bergen-Belsen
9. Wilmersdorfer, Irma geh. m. F. Uhlmann	09-06-1900	Neurenberg (Dld.)	12-03-1945	Bergen-Belsen
10. Uhlmann, Gerhard Werner & Voor 1945 Posen (Dld.)	29-08-1928	Neurenberg (Dld.)	13-02-1945	Bergen-Belsen

Woonplaats: Renkum

Naam:	Geboren op:	Geboren te:	Omgekomen	te:
1. Hartogsohn, Fanny geh. m. E.A. Manasse	14-05-1885	Embden (Dld.)	09-04-1943	Sobibor
2. Manasse, Emanuel Alexander	21-11-1882	Renkum	09-04-1943	Sobibor

Niet in één der kampen omgekomen:

1. Cohen, Esther (tijdelijk Arnhem)	01-06-1884	Renkum	20-04-1943	Gevonden in de Rijn bij het Opheusdense veer
2. Cohen, Betje (tijdelijk Arnhem)	05-02-1887	Renkum	20-04-1943	Idem

Woonplaats: Wolfheze

Naam:	Geboren op:	Geboren te:	Omgekomen	te:
1. Aronstein, Ida	10-12-1866	Bürow (Dld.)	04-02-1945	Theresienstadt
2. Beets, Grietje van	20-05-1867	Amsterdam	16-04-1943	Sobibor
3. Coster, Betsy	30-11-1856	Den Haag	16-04-1943	Sobibor
4. Gottschalk, Gerhard Markus	30-03-1909	Hamburg	28-02-1945	Midden Europa
5. Löwenstein, Kätchen geh. m. Max Gottschalk	25-04-1882	Einbeck (Dld.)	30-10-1944	Auschwitz
6. Mendelsohn, Emil geh. m. Ilse Jaffa	08-05-1870	Ostrów (Pl.)	23-07-1943	Sobibor

Gemeente Ede

Woonplaats: Ede

Naam:	Geboren op:	Geboren te:	Omgekomen	te:
1. Drukker, Meijer	27-02-1863	Rotterdam	23-04-1943	Sobibor
2. Groot, Carolina geh. m. M. Drukker	07-03-1861	Capelle a.d. IJssel	23-04-1943	Sobibor
3. Hochmann, Friedrich Wilhelm	16-10-1879	Wenen	14-05-1943	Sobibor
4. Liebenthal, Lisa Hedwig Sara	30-07-1916	Hamburg	26-03-1943	Auschwitz*
5. Loewenthal, Rudolf Israel	08-01-1865	Straatsburg	21-05-1943	Sobibor
6. Ostermann, Laura Wilhelmina geh. m. R.I. Loewenthal	13-03-1874	Berlijn	21-05-1943	Sobibor
7. Meijer, Ottilie Sara weduwe van B. Meijer	15-12-1874	Maagdenburg	16-04-1943	Sobibor
8. Rippe, Jacques	16-03-1878	Brielle	02-07-1943	Sobibor
9. Waal, Rachel van de geh. m. J. Rippe	09-10-1879	Schijndel	02-07-1943	Sobibor
10. Gernsheim, Helena weduwe van J. Weidenreich	15-10-1867	Worms	23-04-1943	Sobibor

Woonplaats: Bennekom

Naam:	Geboren op:	Geboren te:	Omgekomen	te:
1. Roos, Betje geh. m. Barend Beckers	28-02-1878	Rotterdam	16-04-1943	Sobibor
2. Kutnewsky, Editha Charlotte weduwe van J. Blode	04-03-1889	Berlijn	Onbekend	Onbekend
3. Frankenthal, Ludwig Israel	27-11-1885	Schwanfeld (Dld.)	14-10-1944	Auschwitz
4. Frankenthal, Gunther	18-09-1929	Leipzig	28-02-1945	Auschwitz
5. Frankenthal, Wolfgang	10-06-1931	Leipzig	14-10-1944	Auschwitz
6. Lelie, Lea geh. m. A. Bronkhorst	22-04-1888	Amsterdam	25-01-1943	Auschwitz
7. Lucas, Ernst	27-06-1901	Soest (Dld.)	16-07-1943	Sobibor
8. Lucas, Robert Stephen	05-05-1938	Rotterdam	16-07-1943	Sobibor
9. Instrator, Natalie geh. m. Ernst Lucas	19-11-1907	Hamburg	16-07-1943	Sobibor
10. Ostermann, Elisa, Augusta Sara weduwe v. Bruno Halberstaedten	20-08-1872	Berlijn	23-04-1943	Sobibor
11. Pagelsohn, Max	04-03-1884	Berlijn	23-04-1943	Sobibor
12. Proskauer, Toni geh. m. M. Pagelsohn	02-03-1888	Namslau (Slezië)	23-04-1943	Sobibor

Woonplaats: Lunteren

Naam:	Geboren op:	Geboren te:	Omgekomen	te:
1. Blitz, Mauritius	01-04-1910	Borgerhout (Blg.)	31-05-1944	Auschwitz
2. Lowinsky, Luka geh. m. Feihenbach	08-05-1905	Munchen	Onbekend	Onbekend
3. Hartog, Adeliëna Marie Leitmeritz	13-11-1869	Ede	25-02-1945	Kdz.
4. Loose, Albert	16-06-1873	Koningsbergen (Dld.)	07-05-1943	Sobibor
5. Bernheim, Rosa geh. m. A. Loose	27-07-1874	Buchau (Dld.)	07-05-1943	Sobibor

Woonplaats: Otterlo

Naam:	Geboren op:	Geboren te:	Omgekomen	te:
1. Meijer, Ernst Ludwig Hugo	19-10-1917	Soerakarta (N.O.I.)	21-05-1943	Sobibor

Gemeente Wageningen

Woonplaats: Wageningen

Naam:	Geboren op:	Geboren te:	Omgekomen	te:
1. Alexander, Karl Israel	12-06-1887	Rogasen (Dld.)	25-07-1943	Westerbork
2. Cassirer, Ilse geh. m. K.I. Alexander	26-08-1908	Breslau	17-09-1943	Auschwitz
3. Alexander, Juliana Beatrix	09-01-1939	Rotterdam	17-09-1943	Auschwitz
4. Berger, Geza	02-08-1892	Budapest	30-09-1942	Auschwitz
5. Cohen, Sophia Hendrika	07-04-1903	Wageningen	06-03-1944	Auschwitz
6. Gelder, Bernhard van	23-02-1916	Den Haag	24-09-1943	
7. Meijer, Lodewijk	08-07-1919	Amsterdam	00-05-1943	Auschwitz*
8. Pinkhof, Juda	11-07-1921	Amsterdam	03-11-1942	Auschwitz
9. Sanders, Henry	26-12-1861	Gouda	05-11-1942	Auschwitz
10. Sprecher, Hermann	13-05-1919	Rotterdam	10-10-1942	Auschwitz
11. Woude, Alexander van der	25-04-1900	Amsterdam	06-03-1944	Auschwitz
12. Kropveld, Elsiene, Helena geh. m. A. v.d. Woude	03-08-1909	Amsterdam	06-03-1944	Auschwitz
13. Woude, Louis Hein van der	02-07-1932	Wageningen	06-03-1944	Auschwitz
14. Woude, Henriette Frederika van der	14-02-1935	Wageningen	06-03-1944	Auschwitz

Gemeente Rhenen

Woonplaats: Rhenen

Naam:	Geboren op:	Geboren te:	Omgekomen	te:
1. Frank, Sally Heinz	17-03-1920	Dormoschel (Dld.)	25-12-1943	Auschwitz
2. Klaveren - Haas, Magdalena van	01-08-1870	Almelo	23-04-1943	Sobibor

* Omgekomen in de buurt van Auschwitz

Bronnen:

In Memoriam, 199 nrs. 3 en 4.

Staatscourant donderdag 17-05-1951. Bijvoegsel no. 93 nr. 2.

In Memoriam-Lezecher. Center for Research on Dutch Jewry, Hebrew University of Jeruzalem.

Verklaring van Hebreeuwse en Nederlands-Jiddische woorden

Op alfabetische volgorde:

bi(e)ma	verhoging waarop de tora wordt voorgelezen
chazzan/gazan	voorzanger
cheider	kamer; leslokaal
choepa	huwelijksinzegening met trouwhemel (baldakijn)
goj(iem)	niet-jood (niet-joden)
kasjroet	spijswetten
kiddoesj	heiliging, zegespreuk over de wijn, uitgesproken voor de
sjabbatmaaltijd	
kille/ kehilla (kehillot)	joodse gemeente(n)
matséwa/matseiwa (matsewot)	grafsteen, grafstenen
mediene	land, gewest (Jid.), alle kehillot buiten Amsterdam
metaheir-/metaar-/metaheerhuisje	huis der reiniging, lijkhuisje
mezousa/mezozze	deurpost, een kokertje dat een rolletje perkament bevat, waarop teksten uit Deuteronium 6:4-9 en 11:13-20. Dit kokertje wordt bevestigd op ooghoogte aan de rechterkant van de buitendeur
mikwe	ritueel bad; zie A. Kaplan, Mikvah het mysterie van de wateren van Eden, Katwijk, service, 1978.
minjan/minje	getal, het minimum aantal van tien kerkelijke meerderjarige mannen, die minstens dertien jaar en één dag oud zijn om een gemeenschappelijke dienst te kunnen houden
mitswe/mitswa (mitswes/mitswot)	verdienstelijke daad (daden), erefunctie(s) in de sjoel
mohel/moheel	besnijder
parnas/parnes (parnassiem)	bestuurder(s) van een kehilla
parochet (prouches)	voorhangsel(s) voor de H. Akkast
parsje	deel van de sedre
rabbi/rebbe	mijnheer, meneer, (godsdienst)leraar
sedre	tora-afdeling van de week
shoah, sjoa, sjoah	de vernietiging van de joden door de nazi's. Hebreeuws voor de catastrofe, vooral in joodse kringen gebruikte term
sjammasj/sjammes	sjoeldienaar, koster
sjoel	synagoge
sjofar	ramshoorn
sjocheet/sjouchet	gekwalficeerd ritueel slachter
tora	wet, de vijf boeken van Mozes, letterlijke vertaling: woord dat mensen richting wijst

* Eerst is het Hebreeuwse woordt vermeld, daarna het Jiddische of Nederlands-Jiddische equivalent. Betekenissen overgenomen uit: H. Kooger. Joods leven in Doesburg, 1981.

Verklaring van afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief
BFA	Bataafs-Franse archieven
B.S.	Burgelijke stand
Dld.	Duitsland
GAA	Gemeentearchief Arnhem
GAAm	Gemeentearchief Amsterdam
GAR	Gemeentearchief Rhenen
GAV	Gemeentearchief Valburg
GAW	Gemeentearchief Wageningen
NIK	Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap
NIW	Nieuw Israëlitisch Weekblad
NAW	Nieuw-archief Wageningen
OAA	Oud-archief Arnhem
OAR	Oud-archief Rhenen
OAW	Oud-archief Wageningen
RAW	Rechtelijk-archief Wageningen
RBS	Retro-acta Burgerlijke Stand
SD	Sicherheitsdienst

Verklaring van gebruikte tekens:

*	geboorte van joden en niet joden
+	aanduiding van overlijden van joden
†	aanduiding van overlijden van niet-joden.

Ton Steenbergen geldt als de autoriteit op het gebied van de joodse geschiedenis van Wageningen en omstreken. Sinds 1966 publiceert hij al over dit onderwerp. In dit Memorboek wordt verhaald over de periode van de 16de tot en met de 20ste eeuw. Vele niet eerder gepubliceerde zaken worden behandeld. Daarnaast bevat dit Memorboek een aantal eerder verschenen teksten, die zijn bewerkt en aangevuld met nieuwe gegevens. De hoofdtitel "Een eerlijke plaats" is ontleend aan het octrooi uit 1668, waarin de bank van leninghouder Isaac Adolphs een eerlijke plaats in de zandafgraving aan de oostzijde van de stad werd toegezegd om als begraafplaats voor hem en zijn familie te dienen. In dit boek wordt in aparte hoofdstukken geschreven over joden in de omliggende gemeenten van Wageningen, namelijk: Ede-Bennekom, Renkum, Rhenen en Zetten. De auteur is secretaris van de "Stichting Joods Gedenkteken Wageningen en omstreken". Twee jaar geleden realiseerde deze stichting een monument aan de Walstraat in Wageningen ter nagedachtenis van de tijdens de Tweede Wereldoorlog omgekomen joden. De stichting besloot om dit Memorboek van joods Wageningen en omstreken uit te geven als blijvend monument voor heel het joodse deel van de bevolking van Wageningen en omstreken.